

**O`ZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HA`M ORTA
ARNAWLI BILIM MINISTRLIGI**

**A`JINIYaZ ATINDAGI NO`KIS MA`MLEKETLIK
PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI**

«FILOSOFIYa»
pəninən lektsiya toplami

Nokis 2012

LEKTsIYa TEKSTLERI MAZMUNI

1-lektsiya	Filosofiya pani predmeti ha`m waziypalari. Filosofiyalik dun`yaga koz-karas	
	1. Filosofiyanin predmeti xam filosofiyalik bilimnin tabiyati maselesi. 2. Filosofiyanin tiykargi maselesi xam tiykargi filosofiyalik bagdarlar 3. Filosofiyanin jamiyettegi orni. 4. Filosofiya du`n`yaga koz-karas sipatinda. Dun`yaga koz-karastin turleri. Sotsial gumanitar panler sistemasinda filosofiyanin orni	
2-lektsiya	G`a`rezsizlik ha`m filosofiyaliq dun`yag`a ko`z-qarasti jan`alaw za`ru`rligi	
	1. Tariyxiy rauajlanu xam filosofiyanin` o`z-ara baylanisi 2. G`a`rezsizlik xam filosofiyaliq dun`yag`a ko`z-qarastin` o`zgeriu za`rurligi 3. G`a`rezsizlikti bekkemleu dun`yag`a jan`asha ko`z-qarasti qa`liplestiriu 4. Jaslar sanasinda jan`asha dun`g`a ko`z-qarasti qa`liplestiriu	
3-lektsiya	A`yemgi shig`is ha`m Antik filosofiyasi	
	1. A`yemgi shig`is ellerindegi filosofiyaliq ko`z-qaraslar. (Indiya, Kitay) 2. Orayliq Aziyada filosofiyaliq oydin` qa`liplesiwi 3. A`yemgi grek filosofiyasi.	
4-lektsiya	Orayliq Aziya filosofiyasi, onun` dun`ya ma`deniyatinda tutqan orni	
	1. Islam dini ha`m onun` payda boliwi 2. IX-XIII a`sirlerde Orayliq Aziyada ekonomikalik, ja`miyetlik siyasiy qatnaslar ha`m ruwhiy ma`deniyat 3. Shig`is oyaniw da`wiri filosofiyasi 4. Song`i feodalizm da`wirinde Orayliq Aziyada filosofiyaliq oylardin` rawajlaniwi 5. XIX a`sir ha`m XX a`sirdin` basindag`i ja`miyetlik - siyasiy, filosofiyaliq oy pikirler.	
5-lektsiya	Orayliq Aziya filosofiyasi, onun` dun`ya ma`deniyatinda tutqan orni	
	1. Islam dini ha`m onun` payda boliwi 2. IX-XIII a`sirlerde Orayliq Aziyada ekonomikalik, ja`miyetlik siyasiy qatnaslar ha`m ruwhiy ma`deniyat 3. Shig`is oyaniw da`wiri filosofiyasi 4. Song`i feodalizm da`wirinde Orayliq Aziyada filosofiyaliq oylardin` rawajlaniwi 5. XIX a`sir ha`m XX a`sirdin` basindag`i ja`miyetlik - siyasiy, filosofiyaliq oy pikirler	
6-lektsiya	Bolmis ha`m ta`biyat filosofiyasi. Filosofiyada adam ma`selesi	
	1. Filosofiyada bolmis kategoriyasi Bolmistin` tu`rleri ha`m formasi 2. Materiya filosofiyasinin` ha`m ta`biyattaniwdin` kategoriyasi sipatinda 3. Ha`zirgi filosofiyaliq kontseptsialarda ta`biyat mashqalasi 4. Filosofiyada adam ma`selesi	
7-lektsiya	Filosofiyada metod ma`selesi. Filosofiyanin` tiykarg`i nizam ha`m kategoriyalari	
	1. Filosofiyada metod ma`selesi: dialektika, metafizika, dogmanizm 2. Ta`biyat ha`m ja`miyet nizamlari. Filosofiyaliq nizamlar ha`m olardin` o`zine ta`n o`zgeshelikleri 3. Filosofiyada metod ma`selesi: dialektika, metafizika, dogmanizm 4. Ta`biyat ha`m ja`miyet nizamlari. Filosofiyaliq nizamlar ha`m olardin` o`zine ta`n o`zgeshelikleri 5. Filosofiyada metod ma`selesi: dialektika, metafizika, dogmanizm 6. Ta`biyat ha`m ja`miyet nizamlari. Filosofiyaliq nizamlar ha`m olardin` o`zine ta`n o`zgeshelikleri 7. Filosofiyada metod ma`selesi: dialektika, metafizika, dogmanizm 8. Ta`biyat ha`m ja`miyet nizamlari. Filosofiyaliq nizamlar ha`m olardin` o`zine ta`n o`zgeshelikleri 9. Filosofiyada metod ma`selesi: dialektika, metafizika, dogmanizm 10. Ta`biyat ha`m ja`miyet nizamlari. Filosofiyaliq nizamlar ha`m olardin` o`zine ta`n o`zgeshelikleri	
8-lektsiya	Filosofiyada sana ma`selesi. Biliw onun` formalari ha`m usillari.	
	1. Sananin` kelip shig`iwi, ma`nisi ha`m du`zilisi 2. Sananin` formalari, tipleri ha`m atqaratug`in funktsiyalari 3. Gnoseologiya pa`ni 4. Biliwdin` formalari 5. Gnoseologiyada shinliq mashqalasi.	

9-lektsiya	Ja'miyet filosofiyasi. Ha'zirgi da'wirdin' global mashqalalari	
	1. Ja'miyet tu'sinigi ha'm onin' ilimiy filosofiyaliq ma'nisi 2. Ja'miyetlik o'ndiris tu'sinigi 3. Ja'miyetnin' sotsialliq du'zilisi 4. Ja'miyetnin' ruwhiy turmisi. Ja'miyetlik sana ha'm onin' formalari 5. Ha'zirgi globalliq mashqalalar ha'm olarg'a filosofiyaliq analiz	
10-lektsiya	Ruwhiylik, ma'deniyat ha'm qadriyatlar filosofiyasi. Ideyalar filosofiyasi	
	1. Ruwhiylik tu'sinigi, mazmuni ha'm a'hmiyati. Ruwhiyliqtin' insan ha'm ja'miyet turmisindag'i orni ha'm a'hmiyati 2. Ma'deniyat ha'm tsivilizatsiya tu'siniklari 3. Qadriyat kategoriyasi, qadriyatlar qa'liplesiwini sotsialliq-siyasiy, ekonomikaliq ha'm ruwhiy tiykarlari 4. Ideya tu'sinigi ha'm onin' payda boliwi 5. Ha'zirgi dun'yanin' ideologiyaliq kelbeti	
11-lektsiya	Du'n'ya tsivilizatsiyasi rawajlanidun' o'zbek modeli	
	1. O'zbekstannin' keleshegi xa'm g'a' rezsizlikni bekkemleui 2. O'zbekstannin' o'zine ta'n rawajlanu modeli 3. Ma'mleketimizdin' dun'ya tsivilizatsiyasina qosiliuinin' tiykarg'i bag'darlari	
12-lektsiya	Moraldin' kelip shig'iwini ondag'i iqtiyar erkinligi ha'm moraldin' du'zilisi	
	1. Moraldin' kelip shig'iwini. 2. Iqtiyar erkinligi ha'm moralliq tan'law. 3. Da'slepki nizam qag'iydalar ha'm moraldin' qa'liplesiwini. 4. Moraldin' du'zilisi.	
13-lektsiya	Etikanin' tiykarg'i kategoriyalari	
	1. Etika kategoriyalari. 2. Moralliq printsipler ha'm normalar	
14-lektsiya	Estetika ilim sipatinda	
	1. Estetikanin' predmeti 2. Estetika ha'zirgi ilimiy bilimlar sistemasinda 3. Estetikaliq teoriyanin' ja'miyetlik o'mirdegi roli	
15-lektsiya	Estetikaliq oy-pikirdin' rawajlandiruwini tiykarg'i basqishlari	
	1. A'yyemgi du'n'yaliq estetika 2. A'yyemgi grek estetikasi 3. Orta a'sirlik estetika 4. Oyaniw da'wiri estetikasi 5. Klassitsizm estetikasi 6. Nemets klassikaliq estetikasi 7. XIX ha'm XX a'sirdin' baslarinda Orayliq Aziya xaliqlarinin' estetikaliq oy-pikirleri (Abay, Berdaq, Furqat)	
16-lektsiya	Tiykarg'i estetikaliq kategoriyalar	
	1. Estetikaliq kategoriyalar tu'sinigi 2. Estetikanin' tiykarg'i kategoriyalari	
17-lektsiya	Estetikaliq sana menen estetikaliq iskerliktin' negizi ha'm mazmuni	
	1. Estetikaliq sana tu'sinigi 2. Estetikaliq sananin' tiykarg'i tu'rleri 3. Estetikaliq iskerlik, onin' tu'rleri	
18-lektsiya	Iskusstvonin' ja'miyetlik o'mirdegi orni ha'm roli	
	1. Iskustvonin' ja'miyetlik sananin' formasi sipatinda 2. Iskustvonin' ta'biyati. 3. Iskustvo haqiqatliqni biliwdin' qurali sipatinda.	

	1. Iskusstvonin` ja`miyetlik sananin` formasi sipatinda 2. Iskusstvonin` ta`biyati. 3. Iskusstvo haqiqatliqi biliwdin` qurali sipatinda	
19-lektsiya	Iskusstvonin` tu`rleri	
	1. Iskusstvonin` tu`rleri haqqindag`i ta`liymattin` tendentsiyalari. 2. Iskusstvonin` tu`rlerin klassifikatsiyalawdin` printsipleri. 3. Iskusstvonin` geybir tu`rlerinin` spetsifikasi. 4. Iskusstvonin` tu`rlerinin` o`z-ara ta`siri.	
	Estetikaliq ta`rbiya	
	1. Estetikaliq ta`rbiyanin` mazmuni ha`m maqseti 2. Estetikaliq ta`rbiyanin` faktorlari ha`m qurallari	

Lektsiya 1. Filosofiya pani predmeti ha'm waziypalari. Filosofiyalik dun'yaga koz-karas. Jobasi:

1. Filosofiyani predmeti xam filosofiyalik bilimnin tabiyati maselesi.
2. Filosofiyani tiykargi maselesi xam tiykargi filosofiyalik bagdarlar
3. Filosofiyani jamiyettegi orni.
4. Filosofiya du'n'yaga koz-karas sipatinda. Dun'yaga koz-karastin turleri. Sotsial gumanitar panler sistemasinda filosofiyani orni.

Filosofiya so'zi greksheden awdarg'anda «danishpanliqti su'yi» degendi an'latadi. «Filosofiya» terminin o'zi filosofiyadan ha'm filosoflardan son'law payda boladi. Antiklik da'wirdegi falsafa tariyxshisi O'mir misli oyin ushin jiying'a megzes: birewler og'an jarisiwg'a, tag'i birewler sawda islewge, al en baxitlilari qarawg'a keledi, o'mirde tag'i birewler qullarg'a uqsap, dan'qqa, tegin payda tu'siriwge ashko'z bolip tuwilsa, filosoflar tek shinliq izlewge keledi. A'lbette bu'gingi ku'ni danishpanliqti, og'an muxabbatti, shinliqti izlewdi tek filosofiyani monopoliyasina aynaldiriw natuwri bolg'an bolar edi. Degen menen «filosofiya degen ne» degen sorawg'a juwap beriw filosofiya boyinsha arnawli bilim alg'an diplom bar adamlar ushin ha'm an'sat emes. Nenin filosofiya emes ekenligin aniqlaw jen'il: Ma'selen, filosofiya DNKnin strukturasi aniqlaw menen shug'illanbaydi, differentsialliq ten'lemelerdi sheshpeydi, jirtqish haywanlar onin izertlew ob'ekti emes h.t.b.

Al XX-a'sir filosoflari «filosofiya ne?» degen sorawg'a juwapti bergende, sonshell bir-birinen ayirmashiliqqa, pariqa iye, ga'p bir predmet tuwrali bolip atirg'anina ha'm gu'manlanasan'...

Shininda da filosofiyani definitsiyasi ju'da ko'p. Ma'selen, T. Gobbs oni «duris pikirlewdin ja'rdeminde biliwge erisiw» dese, Gegel, «predmetlerdi oysha qaraw», L. Feyerbax «bar na'rzeni tanip biliw» dep ken ma'nisti na'zerde tutsa, L. Vitgenshteyn «oylardin logikaliq aniqlaniwi», V. Videl'band «ulwma minnetli bahaliqlar tuwrali ilim» dep tar ma'niste qollanadi.

Soraw payda boladi: Filosofiyani aniqlaw ulwma mu'mkin be degen. Bul sorawg'a juwap do'gereginde ha'm filosoflar bir-birinen ajiralip turadi. Ma'selen, Gegel'din (1770-1831) pikirinshe konkret filosofiyalar birg'ana qubilistin - jerju'zilik filosofiyani basqishlari, qaliplesiw ha'm rawajlaniw momentleri. Basqa bir filosoflardin pikirinshe tariyxiy - filosofiyaliq protsess-bul konkret filosofiyalardin tariyxi, al filosofiyani tariyxi tutas ha'm rawajlaniwshi qubilis sipatinda bolmaydi. Bunnan juwmaq: konkret filosofiyani predmetin, ma'selen, Aristotel'din filosofiyasini yamasa analitikaliq filosofiyani predmetin aniqlaw mu'mkin. Uliwma filosofiyani predmeti aniqlanbaydi.

Filosofiyani tiykargi belgilerinin basinda onin du'n'yag'a ko'z-qarasligi turadi. Qaligen filosofiya adamnin du'n'yag'a anaw ya minaw qatnasin bildirip, belgili du'n'yag'a ko'z-qaras boladi. Basqasha aytqanda filosofiyani predmetlik oblasti «du'ya-adam» sistemasi.

Du'n'yag'a ko'z-qaras - bul adamnin o'zin qorshap turg'an du'n'yag'a ha'm bul du'n'yadagi adamnin ornina baylanisli ko'z-qaraslarinin jiyindisi. Du'n'yag'a ko'z-qarastin tiykargi maselesi - bul «Men» menen (ya) «Men emestin» (ne-ya) arasindagi baylanis, demek sub'ekt penen sub'ektke baylanisli sirtqi du'yanin qatnasi.

Sunday-ak filosofiya bul teoriyaliq oylawdin formasi. Du'n'yag'a ko'z-qarastin ku'ndelikli, diniy-mifologiyaliq, ko'rkemlik tiplerine qarag'anda filosofiyaliq du'n'yag'a ko'z-qaras teoriyaliq formada o'mir su'redi. Filosofiya sanali tu'rde aldina belgili problemalardi qoyip, olardi arnawli engizilgen ha'm islenip shig'ilg'an tu'sinikler (kategoriyalar) ha'm metodlardin ja'rdeminde belgili printsiplerdin tiykarinda sheshedi.

Filosofiya en basta aq teoriyaliq xarakterge iye. Onin u'stine ol ulwma teoriyaliq oylawdin tariyxiy jaqtan birinshi formasi bolip tabiladi.

Du'yanin da'stu'riy diniy mifologiyaliq kartinasi menen g'ana sheklenip qalg'an adamlardin ko'pshiligi menen salistirg'anda en ertedegi filosoflar ha'r tu'rli ta'biyiy, sotsialliq protsesslardin ha'm qubilislarin payda boliw ha'm o'tiw nizamlqlarin ha'm sebeplerin ratsionalliq da'rejede tu'siniwge ha'm ta'sindiriwge umtili. Filosoflardin na'zerine ilingen ha'mme na'rse - ku'n, ay, juldizlar, aspan jaqtirtqishlarinin tutiliwi, jildin waqtinin almasiwi, muzikaliq instrumentlardin qurilis, haywanlardin ha'm adamlardin kelip shig'iwi, da'ryalardin tasiwi, ma'mlekettin siyasiy du'zilisi h.t.b. - bulardin barligi filosofiyani (teoriyaliq oylawdin) predmeti boldi. Sonin ushin ha'm Gegel filosofiyani bilay

minezleydi: «Filosofiyanı aldın-ala predmetlerdi oysha qaraw dese boladı». (Gegel` Soch. M. , 1929 T. 1. s. 18).

Filosofiya teoriyalıq du`n`yag`a ko`z-qaras bolg`anliqtan logikalıq sistemalasqan du`n`yag`a ko`z-qaras boladı. Basqasha aytqanda, ol du`n`yag`a, adamg`a ko`z-qaraslardıń a`piwayı jıyındısı emes, al ratsionallıq-logikalıq usıl menen qurılǵan kategoriyalıardıń sistemasi.

Sonday-aq filosofiya teoriyalastırıwdıń en` joqarg`ı, shekli usılı. Bul minalardan ko`rinedi. Birinshiden, filosofiyanıń predmetinıń o`zinin` ken`ligi menen baylanisli. Bilimlerdin` birde-bir tarawı, ya bolmistin` sferası filosofiyanıń predmetlik oblastına baylanisli aspektlerge iye emes. Sonin` ushin ha`m ta`biyattanıwdıń, siyasattıń, huqıqtıń h. t. b filosofiyalıq problemaları tuwralı aytamız.

Ekinshiden, ha`r tu`rli qubilislar ha`m protsessler filosofiya ju`da` joqarı ulıwma da`rejedeǵı sipatlawg`a ha`m tu`sindiriwge iye. Filosofiyanı ha`mme na`rse emes, al en` aldi menen ulıwmalıq, universallıq qızıqtıradı.

U`shinshiden, filosofiya bir na`rseni izertlep qoymaydı, sonin` menen birge buni izertlewıń sha`riyatların, jolin filosofiyanıń predmeti ete aladı. Filosofiya biliwdin` ha`m praktikanın` universallıq printsiplerin izertley otirip, g`alaba metod ha`m metodologiyada bola aladı.

A`dette a`debiyatta jeke ilimiy, ulıwma a`meliy ha`m g`alaba metodlar dep bo`liw bar. Son`g`ısına filosofiyanı, filosofiyalıq metodtı kirgizedi. Ne sebep filosofiyanı g`alaba metod dep minezleymizW

Birinshiden, jeke ilimiy ha`m ulıwma ilimiy metodlar menen tikkeley ilimge qatnaslı bolsa, filosofiya o`zinin` metodologiyalıq ta`sirin iskustvog`a ha`m siyasatqa h.t.b. tiygizedi.

Ekinshiden, filosofiyalıq metodlar praktikalıq metodlardan ha`m biliwdin` metodlarınan adamnıń ha`m praktikalıq iskerligin ha`m biliw iskerliginde o`z ishine aladı.

Filosofiya tek metod emes, metodologiya da boladı. Demek ol biliw ha`m praktikalıq iskerlikti sho`lkemlestiriw ha`m qurıwdin` printsiplerinıń ha`m usıllarınin` sistemasi ha`m usi sistema tuwralı ta`limat boladı.

Filosofiyanıń metodologiyalıq funktsiyası, onin` du`n`yag`a ko`z-qaraslıq funktsiyası menen ajıralmas baylanista. Bul degen so`z, filosofiya qaliplestug`ın du`n`yanın` du`n`yag`a ko`z-qaraslıq kartınası basında metodologiya ha`m bola aladı. Aqırı adamlardıń oyına ha`m minez qulqına, iskerliginıń ha`r qıylı sferasına (ilim, iskustvo, siyasat h.t.b.) ta`sir etedi.

Solay etip, filosofiya o`zinin` metodologiyalıq funktsiyanı a`melge asıra otirip, ol oylawdin` ha`m minez qulıqtıń, iskerliktin` qaliplesiwinde tikkeley qatnasadı. Bul usıllar sonday faktorlar boladı, onda ha`r bir tariyxıy da`wir o`zin ko`rsete, sa`wlelendire aladı. Onin` u`stine ha`r bir filosofiyalıq sistema o`z da`wirinıń tuwındısı. Sonin` menen birge sol da`wirdin` ma`nisin ha`m tiykarg`ı tendentsiyaların sa`wlelendiredi. Filosofiya o`zinin` problemalarında ha`m tu`sinik apparatında adamzattıń toplang`an praktikalıq ha`m biliw ta`jiriybesin sintezleydi, sistemalastıradı. Basqasha aytqanda, filosofiya o`zinin` problematıkasında ha`m kategoriyalıq du`zilisinde ulıwmalastırılǵan, teoriyalastırılǵan formada bolmis penen sananin` teren`, tiykarlıq protsesslerin sa`wlelendiredi.

Sonday-aq filosofiya aksiologiyalıq qa`siyetke ha`m iye. «Du`n`ya-adam» sistemasin tu`siniw ushin filosofiya onda bolıp atırǵan protsesslerdi tek «haqıyqat», «shinliq» ko`z-qarasınan emes, al, «iygilik», «jaqsılıq», «jamanlıq» pozitsiyanan ha`m, «payda», «suliwliq» h.t.b. pozitsiyalarınan ha`m bahalaydı

Bul filosofiyanıń filosofiyaǵa deyingi (ku`ndelikli, mifologiyalıq, diniy) ko`z-qaraslardan ayırmashilig`i.

Filosofiyalıq problemaların printsiptiallıq ayırmashilig`i sonda olar eki tu`rli ta`biyatqa iye. Bir ta`repten, olar waqıttıń ha`r bir tariyxıy aralıǵında konkret-tariyxıy formag`a iye. Ol sol da`wirdin` o`zgeshelikleri menen belgilengen. Ma`selen, orta a`sir ma`dniyatında dinnin` hu`kimdarlıǵın bildirdi ha`m sog`an sa`ykes filosofiyalıq ma`selelerdin` qoyılisin belgiledi.

XVII-XVIII-a`sirlerde birinshi plang`a mexanika shig`adı ha`m sol da`wirdin` filosofiyanın` ayırmashilig`in belgiledi. Aqırı, filosofiyalıq problemalar mexanistlik ko`z-qaraslar prizmasınan qaraldı.

Ekinshi ta`repten, filosofiyalıq problemalar bolmistin` tiykarg`ı ma`selelerin qarag`anliqtan, olar «ma`n`gi» problemalar toparına kiredi. Filosofiyalıq problemaların «ma`n`giligi» sonda, olar birden ha`mme waqıt ha`m ha`mme a`wladlar ushin sheshilmeydi. Ha`r bir tariyxıy da`wir ushin, adamlardıń a`wladları ushin bul problemalar jan`adan qoyıla beredi .

Filosofiyanin` tiykarg`i qurali (metodi) teoriyalik oylaw. Filosofiya o`z arsenalinda ya ximiyaliq reaktivlik mikroskoplarga ya teleskoplarga iye emes, onin` qurali-abstraktsiyanin` ku`shi.

Jan`a da`wirge deyin filosofiya faktologiyaliq ha`m eksperimentalliq bazaga iye bolgan joq. Sonin` ushin filosofiya tiykarg`i usil oy juwrtiw (umozrenie) boldi. Empiriyaliq bazanin` jarligin`an filosofiyalik oy juwrtiw (umozrenie) baqlaw ha`m eksperimentin` faktlari menen ilimiy tasiyqlanbaytug`in logikalik qurilmalarga qurilgan edi. Filosofiyalik biliwdin` tag`i bir qurali - intellektualliq intuitsiya. Interpretatsiya ha`m filosofiyalik biliwdin` a`hmiyetli qurali.

2. Du`n`yani biliwge bag`darlang`an oylawdin` qa`legen formasi o`zinin` rawajlanawin` belgili etapinda o`zin-o`zi belgilew problemasına tap boladi. Bul o`zin-o`zi belgilewde ha`rqashan tiykarg`ini onin` ko`rinishin` ayriqsha formalarin`an ajiratiw, belgilewshini belgileniwshiden, tiykarg`ini bag`iniwshidan ajiratiw protsessin` o`tedi. Aytayiq, matematikaday a`yyemgi ha`m qatan` ilim o`zinin` predmetlik oblasti boyinsha tiykarg`i ma`seleleri boyinsha diskussiyani talap etpeydi. XX-a`sirdegi belgili matematik, logik ha`m filosof B. Rassel usi ju`z jilliqtin` basinda minaday degen edi: «jan`asha matematikanin` bas triumflarinin` biri matematikanin` ne ekenligi haqqında ma`selenin` ashiliwında»

Basqa waqitlar minadayda esitiw ha`m boldi. Matematikanin` predmetin` ha`m tiykarg`i ma`selesinin` nede ekenligin` bilmew matematiklerge ashiliw jasawg`a mu`mkinshilik berdi. XX-a`sirde matematika degen neW Degen sorawdi ha`r tu`rli tu`siniw matematikada ko`p g`ana bag`darlardi payda etti. .

Filosofiyanin` tiykarg`i ma`selesi sipatında neni tu`sinemiz Barliq filosofiyalik problemalardi u`sh tiykarg`i toparg`a bo`liw mu`mkin.

1. Du`n`ya degen ne (Chto est` mir)

2. Adam degen ne (Chto est` chelovek)

3. Du`n`ya menen adam arasındag`i ko`z-qaras qandayW (Kakovi otnosheniya mejdu chelovekom i mirom)

Qa`legen filosofiyalik sistema usi u`sh topardin` birewi menen baylanisli boladi.

Solay etip filosofiyanin` tiykarg`i ma`selesi - «du`n`ya-adam» sisteması arasındag`i qatnas ma`selesi.

Du`zilisi boyinsha filosofiyanin` tiykarg`i ma`selesi filosofiyanin` predmetlik oblasti menen sa`ykes keldi. Bul tu`sinikli. Sebebi ol filosofiyanin` problemaliq maydanin, predmettin` shegarasin belgileytug`in substantsialliq qatnasti bildiredi. Biraq mazmuni boyinsha filosofiyanin` predmetlik oblasti onin` tiykarg`i ma`selesinen ken`.

Filosofiyanin` tiykarg`i ma`selesinin` du`zilisi ha`m rawajlanaw ma`selesine kelsek, soni na`zerde tutiwimiz kerek, filosofiyanin` predmetlik oblastin belgilewshi problemalarin` o`zgeriw menen filosofiyanin` tiykarg`i ma`selesi ha`m o`zgeredi. Tiykarg`i ma`sele anaw ya minaw tariyxiy da`wirdin` filosoflarin` diqqat orayındag`i ma`sele boladi. Basqasha aytqanda, filosofiyanin` tiykarg`i ma`selesi o`zinin` tariyxiy formalarina iye, bular filosofiyalik oylawdin` bag`darin bildiredi.

Filosofiyanin` tiykarg`i ma`selesinin` tariyxiy formalarin` qarasaq, minalardi ko`remiz.

Mifologiya menen salistirg`anda filosofiya sub`ektivlik penen ob`ektivlikti ajiratiwdan baslanadi. Sonliqtan birinshi filosoflardin` du`n`yag`a qatnasi «ne-ya»nin` «ono» - («men emestin`» olg`a), sirtqi, jekelikten u`stinlikke (kosmos, ta`biyat), adamg`a qarsi turiwshig`a qatnasi.

Antikalik filosofiya filosofiyanin` tiykarg`i ma`selesi birinshi tiykardi izlew menen, pu`tkil du`n`yanin` tiykarında ne bar ekenligin` aniqlaw menen baylanisli boldi.

Faleste - suw, Anaksimandrda - hawa, Geraklitte - ot, Platonnin` ideyalari, Demokrittin` atomlari - usınday baslamalardin` variantlari.

Basqasha aytqanda, antikalik filosofiyanin` tiykarg`i ma`selesi ontologiyaliq boyawg`a iye.

Orta a`sirlik filosofiya ha`m ontologiyaliq boyawdi saqlaydi. Biraq ayirmashiliqqa iye. Teologiya du`n`ya - quday (mir - bog) sistemasına iye.

Jan`a da`wir filosofiyanin` tiykarin` saliwshi F. Bekon ha`m R. Dekart o`zlerin` filosofiyanin` tiykarg`i bag`darlamalarin` gnoseologiyaliq-metodologiyaliq aspekte qaraydi. Empirizm (Bekon), induktivizm (Bekon), deduktivizm (Dekart).

«O`mir su`rip turg`an du`n`ya jetilgen beW», «Bul du`n`yada XX-a`sirde ne jag`adi, ne jaqpaydiW» (aksiologiya), «Du`n`yani praktikaliq jaqtan o`zgertiw mu`mkin be ha`m qalayW» jan`asha da`wir payda etken ma`seleler.

Filosofiyaliq bag`darlar filosofiyani`n` tiykar`g`i ma`selesi, metod, predmetlik tiykarlari, klassikaliq miyrasqa qatnasi boyinsha ayrilip turadi.

1. Filosofiyani`n` tiykar`g`i ma`selesin ontologiyaliq formada misalg`a alsaq (ne birinshi: ruwx pa ya ta`biyat paW), filosofiyaliq bag`darlardi materializm ha`m idealizm dep bo`liw mu`mkin. Materializm materialliq substantsiyanin` birinshiliginen, idealizm idealliq baslamanin` birinshiliginen, meyli individualliq sananin` birinshiligi me ya jekelikten joqari jer ju`zlik ruwx pa - ob`ektiv idealizmda moyinlaydi.

A) Baslamanin` ta`biyati (priroda nachala) boyinsha filosofiyaliq bag`darlar tiykari bir substantsiya (**monizm**), eki ten` substantsiya (materialliq ha`m ruwxiy) substantsiyalar (**dualizm**), substantsiyalardin` ko`pligi (**plyuralizm**) boladi.

B) Eger filosofiyani`n` tiykar`g`i ma`selesin onin` gnoseologiyaliq formasinda esapqa alsaq («Neni biliwim mu`mkinW»), onda filosoflar haqiyqiy ilimga jetiliwdi moyinlamaytug`inlar ha`m oni biykarlaytug`inlar bolip bo`linedi. Son`g`i bag`dar **agnostitsizm** degen atamag`a iye. Shinliqqa jetiwidin` mu`mkinshiligin moyinlamaytug`inlardin` arasinda biliwdin` seziwlik basqishina bas a`hmiyet beriwshiler **sensualizm**, aqil-o`yg`a (razumg`a) a`hmiyet beriwshiler **ratsionalizm**, diniy ya mistikaliq intuitsiyag`a a`hmiyet beriwshi bag`dar **irratsionalizm** dep ataladi.

2. Metodi boyinsha ha`m filosofiyaliq bag`darlar empirizm, ratsionalizm ha`m irratsionalizm bolip bo`lindi. Filosoflar dialektika pozitsiyasinda (predmetlerdi ha`m qabilladi. O`z-ara baylanis ha`m rawajlaniwina qaraytug`in oylaw metodi) ya metafizika (predmetler ha`m qubilislar di g`alaba baylanistan tisqari, sapali o`zinshe rawajlaniwg`a tiyissiz) pozitsiyasinda ha`m boladi.

3. Predmetlik tiykari boyinsha filosofiyaliq bag`darlar gnoseologiya, antropologiya, aksiologiya, ontologiya h.t.b. bag`darlardin` problemalarina orientatsiyalanatug`in ag`imlarg`a bo`linedi.

4. Klassikaliq miyrasqa qatnasi boyinsha filosofiyaliq bag`darlar neoklassikaliq (neokantianstvo, neotomizm, neogegel`yanstvo h.t.b.), antiklassikaliq (nitssheanliq), klassikaliq emes (marksizm) bolip bo`linedi.

5. Filosofiyani`n` ma`deniyat salasindag`i ornin na`zerde tutsaq, onin` ma`selelerin ilim menen baylanisli ma`selesinen baslaymiz.

Filosofiyani`n` ta`g`diri ilim menen tig`iz baylanisli.

A`yyemgi ja`miyetlerde, filosofiyani`n` ha`m ilimnin` qa`liplesip atirg`an payitinda diniy-mifologiyaliq oylar, ko`z-qaraslar, filosofiyaliq ideyalar, empiriyaliq bilimlar bo`linbegen, sinkretikaliq birlikke iye boldi. Son`in ala rawajlaniw barisinda filosofiya ha`m ilim o`zgeshelikke iye bola basladi. Degen menen bul protsesste olarg`a ko`p uliwmalik tiyisli. Ilim o`zinin` jetisken da`wirin sanaat revolyutsiyalari tusinan baslaydi. Al ko`p g`ana, bu`gin bizge ma`lim ilimiy distsiplinalar XIX-XX a`sirlerde payda boldi. Usig`an baylanisli ko`p g`ana ha`zirgi ilimiy ideyalar o`zinin` da`slepki formasinda filosofiyani`n` ishinde payda boldi. Bul ma`selen, atomizm, Ku`n sistemasinin` ta`biyiy payda boliw sinergetika ideyalarina tiyisli. Filosofiyani`n` ramkasinda ilimiy biliwde qollanilatug`in logikaliq-metodologiyaliq instrumentariy islenip shig`ildi. Aristotel`, Bekon, Dekart, Leybnits, Gegel` - bulardin` ha`mmesi de logika zakonlarin islep shig`iwg`a, induktiv, deduktiv, dialektikaliq ha`m basqa da metodlardi islep shig`iwg`a qatnasqanlar. Ma`selen, dialektikaliq metod ha`zirgi en` aldind`g`i ilimiy distsiplinalardin` biri-sinergetikada qollaniladi.

. Derlik ha`mme protsessler, ha`tteki adam da ha`m ja`miyette o`tetug`in ha`mme protsessler filosoflar ta`repinen mexanika nizamlarinin` tiykarinda tu`sindirildi. Bu`ginliginde filosofiya ta`biyat ha`m ja`miyet tuwrali ilimlerde bolip atirg`an protsesslerden tisqarida rawajlana almaydi.

Filosofiya menen ilimnin` ara-qatnasinin` u`shinshi aspekti sonda, filosofiya ilimiy biliwdin` ha`r tu`rli otrasl`lerinin` jetiskenliklerin uliwmalastiriwdi ha`m olardi ken` uliwmalastirilg`an filosofiyaliq kategoriyalarda sa`wlelendiredi. Aytayiq, XVII-a`cirde ha`reket filosofiyaliq tu`siniginde sol da`wirdin` ilimiy distsiplinasinin` - mexanikanin` jetiskenlikleri sa`wlelendi. Bu`ginliginde ha`reket filosofiyaliq kategoriyasi o`zine tek mexanikaliq ha`reket tuwrali bilimlerde g`ana emes, mikrodu`n`yada, tiri ta`biyatta, ja`miyette bolip atirg`an bilimlerde ha`m o`zi ishine qamtiydi.

Du`n`yani tanip biliw nizamlardi sa`wlelendiretug`in tek kategoriyalar, tu`siniklar arqali g`ana emes, al obrazlar arqali, iskusstvoda jaralatug`in ko`rkem obrazlar arqali a`melge asiriladi. Qa`legen biliw o`zine adamnin` eki biliwlik uqiqlarin ja`mleydi. Olar, ratsionalliq, abstrakt logikaliq ha`m

seziwlik, obrazli -emotsionalliq. Eger matematika, logika ha'm basqa ilimler tiykarinan biliwdin` birinshi uqibin esapqa alsa ha'm oni rawajlandirsa, iskusstvo-ekinshisin rawajlandiradi.

Logika ha'm psixologiya oblastindag`i ilimiy do`retiwshilik boyinsha son`g`i izertlewler soni ko`rsetip otir, ko`p g`ana fundamentalliq ilimiy ashiliwlar, ma`selen, benzoldin` do`n`gelegi (kolets), reaktiv dvigatel`din` printsipti, elektromagnitlik duga ha'm basqa da printsipler da`slep intuitiv-obrazli formada hu`kim su`rdi. Tek son`inan oylaw ta`repinen qayta islenip, olar qatan` logikalıq-matematikalıq formag`a iye boldi. Ma`deniy jaqtan rawajlang`an, bay, intuitiv obrazlar iskusstvo ta`repinen islenip shig`iladi. Iskustvonin` o`zlerinin` ilimiy do`retiwshiligindegi a`hmiyeti haqqında A. Eynshteyn, N. Bor ha'm basqa ulli alimler aytqan.

Estetikalıq jaqtan to`men rawajlang`an individuum «joqari materiya» haqqında pikirlerinde g`ana emes, o`ndiriste, turmista ha'm az erkinlikke iye. Aqiri, o`mir mudami o`zgeriste. Bunin` ha'm iyiliwshilik qatnasti, qiyallawdin` produktivli (o`nimli) ku`shin talap etedi. Do`retiwshilk qiyalg`a iye emes adam jan`ani do`retiwge, sheshim qabillawg`a tayar emes. Bunday adamlar jan`ag`a qarsi.

Iskusstvo filosofiyadan burin payda bolg`an. Alg`ashqi, diniy-mifologiyalıq ko`z-qaras bazasında iskusstvo payda bolg`an ha'm tikkeley ol alg`ashqılıq praktikanin` talabi menen belgilenedi. Taslarg`a oyilg`an su`wretler, rituallıq qosıq aytiwlar ha'm ayaq oyınlar ashıq praktikalıq bag`darg`a iye boldi. Bularda tek alg`ashqi adamnin` turmisina tiyisli situatsiyalar emes, sonin` menen birge ol situatsiyalarg`a ta`sir ha'm bar. Filosofiya rawajlanip teoriyalıq du`n`yag`a ko`z-qarasqa aynalıp, iskustvonin` rawajlanıwına ta`sir etedi. Ma`selen, A`yyemgi Gretsiya ha'm Rimnin` iskustvosi antiklik du`n`yag`a ko`z-qarastin` ayırıqshılıqları, kosmosti men`geriwge bag`darlang`an o`zgesheliklerin sa`wlelendirıwi menen ajiralıp turadı. Ma`selen, antik da`wirdin` skul`pturasında adamnin` sırtqı pishimi ko`birek ko`rinedi. Al adamnin` ishki du`n`yasi (mikrokosmos) ekinshi planda qaladı.

Orta a`sirlik Batis Evropa iskustvosında diniy ko`z-qarastin` tan`basi basim. Ikonopis`, psalmalar, shirkewlik xorlıq qosıqlar-bas bag`darlar.

Jan`a da`wirge metafizikalıq oylaw usili ta`n. Ma`selen, Mol`erdin` p`esalarında qaharmannin` xarakterleri statikalıqqa iye. Xizmetker (malay bul ja`digo`y, monax-na`psiqaw, sawdager-siqmar, dvoryan-jaqsi adam h.t.b. Xarakterlerdin` dinamikası ha`r tu`rliligi dialektikalıq ideyalardin` rawajlanıwi menen payda boladı.

Ha`zirgi ku`nde jivopis`tegi, a`debiyattag`i, teatrdag`i, muzikadag`i, kinematografdag`i, xoreografiya, arxitekturadag`i belgili bag`darlar anaw ya minaw filosofiyalıq ko`z-qaraslardin` ta`sirlik tan`basına iye. Ma`selen, realizm ha'm syurrealizmnin` ayirmashılıqları olarda atqariwdin` texnikası menen g`ana ajiralıp turmaydı. Olardi bul bag`darlar qa`lipleskende tiykar bolg`an filosofiyalıq, du`n`yag`a ko`z-qaraslıq-metodologiyalıq ustanovkalarsız tu`siniw qiyin.

O`z gezeginde iskusstvo du`n`yani ko`riwdin` usili sipatında filosofiyag`a ta`sir etedi. Onin` u`sitne birde-bir iri filosof o`zinin` do`retiwshiliginde iskusstvo temasin so`z etpey qoyg`an emes. Filosofiyadag`i o`mir filosofiyası, ekzistentsializm, germenewtika, strukturalizm ha'm posstrukturalizm siyaqli iri bag`darlar o`zlerinin` problemaların iskusstvo teması menen baylanistirdi ha'm ko`p jag`dayda iskustvonin` du`n`yani logikalıq ratsionallıq men`geriwinin` u`stinen u`stinligine tiykarlandı.

Filosofiya menen dinnin` o`z-ara qatnasin so`z etkende olardin` ta`g`dirinin` a`zel bastan birleskenin ko`riw mu`mkin. Filosofiya ha'm iskusstvo ha'm du`n`yanin` du`n`yag`a ko`z-qaraslıq kartinasin quradı.

Logikalıq-ratsionallıqqa tiykarlang`an filosofiyag`a salıstirg`anda din isenimge (vera) tiykarlang`an. Dinnin` bul o`zgesheligin xristian shirkewlerin tiykarin salıwshılardin` biri Tertullian atap ko`rsetip, minaday postulatti formulirovkaladı. «Isenemen, sebebi absurd».

Qa`legen rawajlang`an diniy sistema filosofıyanin` logikalıq metodologiyalıq instrumentariyin o`zinin` dogmatların tástıyıqlaw ushin qollanıwg`a umtiladı. Sonin` ushin katolitsizmnin`, islam, buddizmnin` doktrinaları haqqında aytiw mu`mkin. Diniy ideyalarda qurılğ`an tomizm, neotomizm, sufizm, teyyardizm ha'm basqa da filosofiyalıq bag`darlar belgili.

Bul aytilg`an ruwxıy atmosfera tek orta a`sirlik Evropa ya sotsialistlik lager` ellerine g`ana tiyisli emes, al bundaydı shig`is despatiyalarında ha'm (A`yyemgi Egıpet) ha'm fashistlik Germaniyadan bırıqansha islamlasqan ma`mleketlerden ha'm ko`riw mu`mkin. Bul jag`daylardin` ha`mmesinde de Sistemanin` filosofıyanin` ja`miyettegi statusına ta`siri ko`rinedi. Qa`legen filosofiya, meyli ol Marksqa

tiyislime, ya Nitsshe, Xaydeggerdiki me, olardi absolyutlesken ha`m kanonlasqan dogmatlardin` da`rejesine jetkeriw ha`m total` da`rejede ja`miyetlik ha`m individualliq sanag`a tan`ilg`anlari dogmaliq oylawdin` qa`liplesiwine alip kelgen bolar edi.

Filosofiya o`zinin` da`n`yag`a ko`z-qarasliq, metodologiyaliq, aksiologiyaliq, kritikaliq, boljawliq, sintetikaliq funktsiyalardan a`melge asira otirip sotsialliq tariyxiy prtsesslerdin` rawajlaniwina ta`sir etedi.

Bekkemlew ushin sorawlar

- 1 Filsofiya termini qanday ma`nisti an`latadi.
- 2 Filsofiyanin` predmetlik oblasti ne.
- 3 Filsofiyanin` tiykarg`i ma`selesi degenimiz ne.
- 4 Du`n`yag`a ko`z-qaras degenimiz ne.
- 5 Mifologiyaliq du`n`yag`a ko`z-qaras degenimiz ne.
- 6 Diniiy du`n`yag`a ko`z-qaras degenimiz ne.
- 7 Filsofiyaliq du`n`yag`a ko`z-qaras degenimiz ne.

A`debiyatlar:

1. Karimov I.A. Wzbekistonning wz istiqlol va taraqqiet ywli. T., «O`zbekiston», 1992
2. Karimov I.A. Wzbekiston XXI asrga intilmoqda. T., «Wzbekiston», 1999
3. Karimov I.A. Donishmand halqimizning mustahkam irodasiga ishonaman.-»Fidokor»gaz.2000 yil, 8 iyun.
4. Falsafa kursining ayrim masalalari (T.Sharipov tahriri ostida). - «Farg`ona», 1994.
5. Falsafa. - T., «Sharq» 1999
6. Falsafa asoslari. Q. Nazarov taxriri asosida. T., 2005.
7. Falsafa. M. A`xmedova taxriri asosida. T., 2006.

Lektsiya 2. G`a`rezsizlik ha`m filosofiyaliq dun`yag`a ko`z-qarasti jan`alaw za`ru`rligi

Jobasi:

1. Tariyxiy rauajlaniw xa`m filosofiyaniñ o`z-ara baylanisi
2. G`a`rezsizlik xa`m filosofiyaliq dun`yag`a ko`z-qarastin` o`zgeriw za`rurligi
3. G`a`rezsizlikti bekkemleu dun`yag`a jan`asha ko`z-qarasti qa`liplestiriu
4. Jaslar sanasında jan`asha dun`g`a ko`z-qarasti qa`liplestiriu

O`zbekstan Respublikasiniñ biyg`a`rez rawajlaniwi filosofiyaliq analiz ha`m uliwmalastiriw ushin toliq material bere aladi. Bul degen so`z, birinshiden, oni jer ju`zilik rawajlaniw tendentsiyasınan qaraw (bizin` elimiz, ondag`i o`tip atirg`an protsessler jer ju`zilik tsivilizatsiyanin` bir bo`legi). Ekinshiden, bul ta`jiriybeni onin` ta`replerinin`-siyasiy, ekonomikalıq, ruwxıy ta`replerinin` birliginde qarap, tiykarg`i, nızamli tendentsiyalardı ashıp, uliwma ha`m ayırıqsha belgilerdin` ara qatnasın sa`wlelendiriw za`ru`rligi payda boladı.

Belgili, SSSR din` qulawı menen jer ju`zilik birliktin` geosiyasatlıq du`zilisi o`zgerdi. Xalıqaralıq qatnaslardın` bipolyarlıq sistemasi quladı. A`sirese SSSR ha`m AQSh, kapitalistlik ha`m sotsialistlik sistema arasındag`i ko`birek a`skeriy oblasttag`i ku`shlerdin` salıstırmalı (otnositeli) ten`ligi u`lken rol` oynag`an edi.

Du`n`yani "salqın uris" tiykarında bir-birine qarama- qarsı ku`shke aylandiriw bar edi. Endi bular qalıp jer ju`zilik birlik jan`a da`wirge-xalıqaralıq qatnaslardın` jan`a sistemasına, jan`a jer ju`zilik ta`rtipke o`tti.

Jan`a jer ju`zilik ta`rtip qanday bolıwi kerek, bug`an baylanisli ko`p g`ana kontseptsiyalar bar.

Belgili amerikalı politolog Frensis Fukılma o`zinin` "Tariyxтин` izi" atlı miynetinde sotsializmniñ ja`miyetlik du`zim sipatında o`zin-o`zi qurtıwi - bul tek salqın uristin` son`i emes, al uristan keyingi tariyxтин` ayırıqsha da`wirinin` tamam bolıwi.

Bul batis liberal-demokratiyasiniñ adamzat rawajlanıwiniñ AQSh ta optimal da`rejede endirilgen en` son`g`i formasi. AQSh, usı sebepli jer ju`zilik birliktin` lideri boladı.

AQShtin` buring`i ma`mleketlik sekretari Genri Kissindjerdin` pikirinshe XXI-a`sirdin` xalıqaralıq sistemasi ku`shlerdin` tiykarg`i altı orayınan turadı. Olar: AQSh, Evropa, Qıtay, Yaponiya, Rossiya, Indiya. So`ytip globalıq siyasat ko`p polyusli boladı.

Son`g`i waqıtları Samuel Xattingtonnin` «Tsivilizatsiyalardıñ soqlig`isiwi» atlı miynetinde sa`wlelengen kontseptsiya ayırıqshalıqqa iye. Ol adamzattin` da`stu`riy (traditsiyalıq) ma`deniyattin` tipi boyınsha bo`liniwinin` baslanıwin ha`m tsivilizatsiya aralıq konfliktlerdin` bunnan bilay keskinlesiwı haqqında ayadı. Xattingtonnin` pikirinshe rawajlanıwdin` ha`r bir tariyxiy da`wirine qarsılıqlardıñ tipleri ta`n. Burin olar territoriyalıq, a`skeriy-siyasiy, sotsiallıq- ekonomikalıq, ideologiyalıq konfliktler edi. «Real` sotsializmniñ» joq bolıwi menen konfliktlerdin` klasslıq xarakterı ha`m joq boladı. Ele a`melge asırıla qoymag`an bir variant bar. Ol ha`m bolsa ma`deniy-diniy variant. «Salqın uristin`» tamamlanıwi menen ma`deniyat birlestirede alatug`ın, bo`lekley de alatug`ın faktorg`a aynaldı. Praktika sonı ko`rsetip otır, bunday o`tiw da`wiri ekonomikalıq dag`darislar menen birge o`tedi. O`ndiriw to`menleydi, jumissizlıq ko`beydi, xalıqtin` ko`plegen bo`leginin` turmis da`rejesi to`menleydi. Bulardıñ sebebi- buring`i planlı xojalıq tusında reformalardıñ aldındag`i (strukturalıq qıysıqlıqlar, ekonomikanin` militarizatsiyalanıwi h.t.b.) qolaysız jag`daylar, sonday-aq bul ellerdin` xojalıqlarınin` jan`a jag`daylarg`a beyimlesiw, jan`a sawda baylanislarin boldiriw qiyinshılıqları, bazar qatnasları ta`jiriybesiniñ joqlig`i.

Krizislik qubılıslardı sheshiwde ha`r bir postsotsialistlik eldin` ta`nha o`zine ta`n o`zgeshelikleri bar. Ma`selen, bul ellerde «taldirip taslap emlew» (Shokovaya terapiya) usılı qollanıldı. Bul jol awır aqibetler menen baylanisli. Basqa bir eller evolyutsiyalıq, basqishpa-basqish rawajlanıw jolin tan`lap alg`an. Ma`selen, O`zbekstan. Ol ushin sotsiallıq jaqtan ta`rtipke tu`sirilgen ekonomika ta`n.

Reformalardıñ birinshi etabında (qooq-qoor jıllar) jan`a ekonomikalıq sistemanin` huqıqiy tiykari qurıldı. Xalıq tan`lap alg`an joldin` durislig`i qa`liplesti.

Reformalardıñ ekinshi etabında menshiktin` ko`p tu`rlililgi tiykarında ko`p ukladlı ekonomikanı du`ziw waziypası sheshiledi.

Bul ushin basqishpa - basqish privatizatsiya ha'm ma'mlekettin' menshiginen aliw, son'nan sanaattag'i ha'm xizmet etiw sferasindag'i ma'mleketlik menshiktin' aksionerlikke o'tiwi na'zerde tutildi. Ken' masshtabtag'i reformalar awilliq jerlerdin' agrarliq sektorinda ha'm a'melge asirildi. A'llette, bul boyinsha jerge, irrigatsiyag'a ma'mleketlik menshik qaladi. Bul burinnan sonday. Buni gey bir alimlar aziyalig o'ndiris usulinin' bir belgisi dep ha'm ju'r. (Qaran'iz: Osnovi filosofii. T. 1998. s. 336).

Shininda da revolyutsiyag'a deyingi o'zbek xanliqlarinda (Qoqand, Buxara, Xiywa) jerge u'sh tu'rli menshik bar: amlyak (ma'mleketlik), mulkiy (jeke) ha'm vakuf (musilman ruwxiy sho'lkemlerinin' menshigi).

Usilardin' en' jetekshisi - amlyak menshik boldi. Amlyak jerler diyxanlarg'a jarimshiliqqa (izdol'shina) paydalaniwg'a berildi.

Qullasi, O'zbekstanda jerge baylanisli jeke menshik, oni satiw praktikasi joq. Ol miyrasliq boyinsha o'mirlik paydalaniwg'a beriliwi mu'mkin.

Awil xojalig'inda jan'a ekonomikalig tiykarda payda bolg'an birlik - shirketler.

Aralas ko'p ukkladli ekonomikanin' konturlari ha'zir ko'riniwde: ma'mleketlik ha'm ma'mleketlik emes (jeke, aksionerlik, kollektivlik, kooperativlik) sonday-aq arendaliq- fermerlik- diyxanliq sektor. Ekinshiden, aralas ekonomika adamlardin' talaplarin ha'm o'zgertip atir. Ja'miyettin' sotsialliq strukturasi tuwrali ga'p bolg'anda buring'isha menshiktin' formasina qatnasina qaray emes, basqa da parametrlar esapqa alinadi. Ma'selen, aksionerlik ka'rxanalarin' payda boliwi menen rabochiy aktsiyag'a iye bolip, usi ka'rxananin' iyelewshilerinin' birewi ya basqa bir meshiktin' bir iyelewshisi boliwi so'zsiz. Kvalifikatsiya, bilim da'rejesi h.t.b. boyinsha ha'm o'siw bar. "Ko'k jag'alar" payda boliwda. Sonday-aq "orta klasstin'" ornig'iw mu'mkinshilikleri payda bolip kiyatir.

A'llette jan'a ja'miyetke o'tiw adamlardin' mu'lkiiy ten'sizligin ha'm boldirmaqta. Bir jag'nan bay adamlar payda bolsa, ekinshi jag'nan xaliqtin' biraz bo'leginin' o'mir su'riw da'rejesi to'menlep ketti. Bul boyinsha sotsialliq siyasattin' ma'nisi: birinshiden o'zine, sem' yasina tabis tu'siretug'in miynet iskerligi ushin ten' jag'daylar, ekinshiden, byudjetlik sferada jumiskerlerdin' aylig'in infliatsiya da'rejesine ilayiq ta'rtpke saliw, u'shinshiden, ja'miyettin' kem ta'miynlengen qatlamlarin (studentler, pensionerler, jumissizlar h.t.b.) sotsialliq jaqtan qollap-quwatlaw. Sonday-aq ko'p balali ha'm az ta'miynlengen sem'yalardi adreslik sotsialliq qorg'aw.

Bir ja'miyetlik sistemadan ekinshisine o'tiw bahalaw orientatsiyalarinin' siniwi, ruwxiy turmistag'i dag'darislar menen birge ju'redi. O'zbekstan sha'rayatinda jan'alaniw ruwxiy da'reklerde buriliw joli menen, jer ju'zlik tsivilizatsiyani men'geriw, ruwxiy turmistin' bazardin' jan'a sharaytlarinda beyimlesiwi menen baylanisli.

Buring'i awqam tusinda ideologiya marksizm-leninizm boldi ha'm oni sanag'a engiziw balalar baqshasidan baslandi. Mektep, orta arnawli, joqari oqiw orinlari bul ideologiyani sanag'a endiretug'in sabaqliqlar, u'git- na'siyhatlar menen tolip ketti. Ma'mleketlik suverenitetke iye bolg'annan keyin O'zbekstanda ja'miyetlik o'mirdi demokratiyalandiriw dag'azalandi. Bul boyinsha marksistlik-leninlik ideologiyainin' monopoliyasidan waz keshiw birinshi plang'a shiqti. Sonday-aq ideologiyaliq vakuumnin' payda boliwi ha'm ta'a'jip emes. Bunday jag'dayda anarxo-ekstremistlik ha'm musilman fundamentalistlik ha'm basqa da bizge jat ideyalarin' enip ketiw qa'wpi boladi. Bul ja'miyetti ha'r tu'rli ideyalig bag'darlardin' ag'iminda ketiwge ta'sir etiw mu'mkin. Bul tiykarda ja'miyette uliwma ideya tiykarinda birlestiriw ob'ektiv za'ru'rlikke aynaladi. Bul-milliy ideya boliwi tiyis ha'm ol milliy g'a'rezsizlik ideologiyasinin' payda boliwi ha'm qa'liplesiwi boldi. Milliy ideologiya Prezidentimizdin' aytqaninday-aq, ha'zir milletti, ja'miyetti, ma'mleketti birlestiretug'in bayraq. (Qaran'iz: Karimov I. A. Ideologiya-eto ob'edinyayushiy flag natsii, obshestva, gosudarstva. T., 1998. str. 7).

Milliy ideologiyainin' waziypasi, birinshiden, milliy g'a'rezsizliktin' ma'nisin tiykarlaw ha'm adamlardin' sanasina jetkiziw. Ekinshiden, eldin' g'a'rezsizliginin' siyasat, ekonomika ha'm ruwxiy turmistag'i ma'nisin ha'm mazmunin' aniqlaw. :shinshiden, bul protsesste respublika grajdanlarinin' konkret qatnasiw mu'mkinshiliklerin' aniqlaw. Sonday-aq milliy g'a'rezsizlik ideologiyasi tiykarinda eldin' jaqin ha'm uzaqtag'i maqset ha'm perspektivalarin' aniqlaw. Bunin' ha'mmesi soni ko'rsetedi, g'a'rezsizliktin' milliy ideologiyasi milliy o'zin-o'zi an'lawdin' qayta tikleniwine, tastiyoqlaniwi ha'm rawajlaniwina alip keldi.

Milliy o'zin-o'zi an'law- ha'r bir millettin` territoriyaliq birlik, til, xojaliq ju'rgiziw birligi, milliy xarakter h.t.b. tiykarinda qa'liplesetug'in tiykarg'i belgilerinin` biri. Milliy o'zin-o'zi an'law jeke adam ushin onin` ma'lim bir millette, onin` tariyxina, ma'deniyatina, traditsiyalarina, u'rp-a'detlerine tiyisliligin sanali tu'rde tu'siniwi.

Milliy o'zin-o'zi an'law tariyxiy yad, bizin` ata-babalarimiz qaldirg'an ruwxiy bahaliqlardin` qaytadan tikleniwi, milliy bayramlardin`, da'stu'rlerdin` tikleniwi h.t.b. baylanisli.

Sunday-aq milliy o'zin-o'zi an'law ha'r bir xaliqtin` ha'zirgi du'n'yadag'i o'z ornin biliwi menen de baylanisli. O'zbek xalqinin` milliy o'zin-o'zi an'lawi uliwma milliy o'zin-o'zi an'law menen ushlasadi.

A'lbette, milliy ideologiya ja'miyettin` pu'tkil ruwxiy turmisin qamtiiy almaydi. Ideologiya- bul anaw ya minaw partiyanin`, topardin`, ma'mleketin` ma'plerin, a'sirese siyasiy ma'plerin sa'wlelendiretug'in ideyalardin` sistemasi bolip tabiladi. Mu'mkin, keleshekte bul waziypalar sheshiliwden basqa uliwma milliy ideyalar, ma'selen, materialliq abadanlasiw ideyasi ideologiyandin` elementine aynaladi.

Xaliqtin` ruwxiiyig'i ken` tu'sinik. Ruwxiiyliq o'z ishine u'sh tiykarg'i baslamani- biliwlik, a`dep-ikramliq ha'm estetikaliqti kirgizedi. Bug'an sa'ykes onin` filosofiya, a`dep-ikramliq (onin` ishinde diniy ha'm du'n'yawiy), ko'rkem o'nerlik sferalari bar. (Duxovnost`, xudojestvennoe tvorchestvo, nrawstvennost`// Voprosi filosofii. 1996. Q.2). Bulardin` ha'mmesi bir-biri menen baylanisqan. Biraq olardin` ju'regi, o'zegi - a`dep-ikramliq. Bul ma'selenin` bir ta'repi.

Ekinshi aspekti bolsa ruwxiiyliq aqil-oy, erkke iye adam tuwrali. Ruwxiy erkinlik adamdi haywanliq turmistan u'stin etedi. Ruwxiiyliq bu'gingi tu'sindiriliwinde joqarg'i ruwxiy bahaliqlardin` birinshiligi sipatinda qabillanadi. Ruwxiiyliqtin` tiykarg'i kategoriyalari: Shinliq, Jaqsiliq, Suliwliq. Al, ruwxiiysizliq adamda joqarg'i maqset ha'm bahaliqlardin` joq boliwi sipatinda boldi.

Ruwxiy bahaliqlar stixiyali payda bolmadi. Ol do'retiwshilik, maqsetke muwapiq, intellektualliq iskerliktin` na'tiyjesi. Tariyxiy jaqtan ruwxiiyliq do'retiwshilerdin` e tipi qa'liplesken: biliwshi (oyshil, danishpan), dinshil (svyatoy), xudojnik (shayir, jaziwshi, kompozitor h.t.b.). Ha'r bir ja'miyet ushin onin` o'zine ta'n ruwxiy elitasi boladi. Bul elita ushin tek ka'sibiylik emes, al ruwxiy tan'lang'anliqtin` elementi ha'm tiyisli: hadalliqliq, haqiiyqatliqliq, joqari a`dep-ikramliqliq.

Ruwxiy bahaliqlar bilimlendiriw sistemasi arqali a'melge asiriladi.

Qiyin, qarama - qarsiliqli sha'rayatlarda ha'm ruwxiy bahaliqlar menen siyispaytug'in jaramsiz qubilislar ko'rinis tawip otiradi. Bul na'rse a'lbette ma'deniyattin`, ruwxiiyliqtin` ekinshi plang'a o'tkenin an'latpaydi. Ga'p sonda, birinshiden, ma'mleketlik ta'rtipke tu'siriw arqali bazar qatnasiqlarin tsivilizatsiyaliqliq jolg'a saliw. Bazar qatnasiqlarına o'tiw bizin` jag'daylarimizda birden-bir maqset (samotsel`) emes, ol molshiliqqaga iye ja'miyetke o'tiwdin` qurali. Bunday ja'miyetti quriw ha'm onin` o'mir su'riwi ushin bilimli, joqari kvalifikatsiyali adamlar kerek. Usinnan, ekinshiden, ruwxiiy-bilimlendiriw reformalarinin` a'melge asiriliwindag'i juwapkershilik ma'mleketlik strukturanin` birinshilerin ju'kleni.

Respublikada kadrlardi tayarlaw, orta ha'm joqarg'i bilim beriw sistemasin tu'pkilikli reformalaw baslandi. Ilim ha'm ma'deniyat sferasin, intellegentsiyani, intellektualliqliq ha'm do'retiwshilik miynettin` wa'killerin qollap-quwatlaw boyinsha u'lken jumislar alip barilmaqta.

Ma'mleketlik suverenitetke erisiw menen O'zbekstan bir a'sirden ko'p sirtqi du'n'ya menen bo'liniwden qaldi. O'z waqtında, patsha kolonizatsiyasi tusında, Qoqan xanlig'inin` ornında Tu'rktan general-gubernatorlig'i ornadi. Buxara ha'm Xiywa xanliqlari protektoratlarg'a aynaldi. Olar sirtqi du'n'ya menen baylanistag'i o'zinsheliklerden ayrildi. Sovet da'wirinde xaliqliq araliqliq qatnaslarda prerogativa orayg'a tiyisli boldi. O'zbekstan paxtag'a qa'niygelesti. Paxtanin`, altin ha'm basqa da ren'li metallardin` eksporti respublikanin` erkinen biyg'a rez a'melge asirildi.

Ga'rezsizlikti dag'azalaw menen O'zbekstan respublikasi xaliqaraliqliq qatnaslardin` toliqliq huqiiqli sub'ekti. Respublikada 88 sirt eldin` akkreditatsiyalang'an wa'killeri islep tur, 35 elshixana, 50 xaliqliq araliqliq ha'm ma'mleketlik emes sho'lkemlerdin` wa'killikleri ashilg'an.

Sirtqi siyasattin` tiykarg'i printsipleri O'zbekstan Respublikasinin` Konstitutsiyasinda tastiyyiqlang'an: ma'mleketlerdin` suverenli ten'ligi, ku'sh jumsamaw, shegaralardin` buzilmawi, ba'sekelerdi paraxat jol menen ta'rtiplew, basqa ma'mleketlerdin` ishki isine aralaspaw ha'm basqa da

ha'mme moyinlag'an printsipler ha'm xaliqaraliq huqiqtin' normalari. (Qaran'iz: Konstitutsiya Respubliki Uzbekistan. T., 1992 stat'ya 17).

Respublikanin' sirtqi siyasatida ideologiyasizlik, ashiqlik ta'n.

Sirtqi siyasatnin' waziypasi eldin' jer ju'zlik siyasat, ma'deniy- intellektualliq, ekonomikalik ken'islikke organikalik integratsiyaliniwin bildiriw.

Siyasiy qatnaslar, diplomatiyalik iskerlik oblastindag'i bag'darlar BMSH ha'm OBSE ma'kemelerine qatnashi menen baylanisli. 1992 jili martta Bas Assambleyanin' n'u'-sessiyasinda O'zbekistan BMSHqa ag'za boldi. O'zbekistan OBSE nin' parlamentlar araliq ha'm Parlamentlik assambleyasinin' ag'zasi. O'zbekistan qosilmaytug'in (neprisoedinenie) ha'rekettin' ag'zasi ha'm bul boyinsha anaw ya minaw a'skeriy-siyasiy bloklarg'a qatnaspaydi.

Sirtqi siyasat bag'darlarindag'i ma'mleketlar araliq eki ta'repleme ha'm ko'p ta'repleme baylanisli. Ga'rezsiz Ma'mleketlar A'wqamindag'i eller menen baylanisqa qaratilg'an. Rossiya, Qazaqstan, Qirg'izistan, Ta'jikistan h.t.b.

1994 jili O'zbekistan ha'm Qazaqstan arasinda birlikli ekonomikalik ken'islikni quriw boyinsha sha'rtname du'zildi, og'an Qirg'izistan ha'm Ta'jikistan qosildi. Tu'rkmennistan menen baylanis eki ta'repleme baratir.

Orayliq aziyalik integratsiyanin' ideyasi a'melge asiriliwda «Turkstan--bizin' uliwma u'yimiz» ja'miyetlik ha'reketinin' roli ku'shli.

O'zbekistan ma'leketlik suverenitetke iye bolg'annan keyin Turtsiya, Iran ha'm Pakistan du'zgen sawda-ekonomikalik sho'lkem - EKOnin' ag'zasi. Geybir ma'seleler boyinsha "Islam Konferentsiyasi" (OIK) sho'lkemi menen de baylanislar bar.

Qitay, Indiya, AQSh, Germaniya, Yaponiya, Frantsiya, Italiya ha'm basqa da jetekshi eller menen baylanislar ku'shli.

Xaliqaraliq sho'lkemlar ramkasindag'i aktiv siyasiy iskerlik, ten' huqiqli eki ta'repli ha'm ko'p ta'repleme sirt ma'mleketlar menen qatnaslar respublikanin' xaliqaraliq ma'deniy ken'islikke integratsiyaliniwi ushin mu'mkinshilik tuwg'izbaqta. Samarqand, Buxara, Xiywa, Shaxrisabzdin' tariyxiy-arxitekturalik estelikleri jerju'zilik tsivilizatsiyanin' oshaqlarinin' biri sipatinda qaytadan du'n'yani o'zine qaratiwda. Bug'an gu'wasi: YuNESKOnin' basshilig'inda Amir Temurdin' 660 jillig'i, Buxara ha'm Xiywanin' 2500 jillig'inin' bayramlaniw.

Jerju'zlik integratsiyag'a o'tiwde respublikada du'zilgen Sirtqi ekonomikalik baylanislar ministrligi, sirtqi ekonomikalik iskerliklar Milliy banki, bajixana xizmeti, xaliqaraliq sawdanin' respublikalik orayi, bir qatar ellerdegi sawda u'yleri siyaqli institutsionallik strukturalar du'zilgen.

O'zbekistan Xaliqaraliq valyuta fondi, Jer ju'zlik banki, Miynetin' xaliqaraliq sho'lkemi, Evropa bankinin' rekonstruktsiya ha'm rawajlaniw h.t.b. ekonomikalik, finansliq sho'lkemlerdin' ag'zasi. Bular O'zbekistan ushin transmilliy avtomobil' ha'm temir yol magistrali qurilisina aralasiwg'a, demek, Indiya, Tinish okeang'a, Qara ha'm Jer orta ten'izi portlarina, Persiya qoltig'ina shig'iwina mu'mkinshilik beredi.

O'zbekistan Ulli jipek jolin qayta tiklewge ma'pdar. Sirt ellik partnerlardin' qatnashiwi menen ka'rxanalar du'zilgen: Zarafshan- N'yumont, UzDEU avto; jan'a proektlerdin' a'melge asiriliwi baslandi: UzDEU elektronika (Koreya), AO "O'z Italmotor (Italiya), UzBat (Ulli Britaniya), Xorezm APOsi Mercedes-Bents firmasi menen birlikte (Germaniya h.t.b.). Nemets ha'm Tu'slik Koreya firmalarinin' ja'rdeminde telefonlastiriwda zamanago'ylestiriw (modernizatsiya) protsesi iske asirilip atir.

"Salqin uris" tamam bolip, Jer ju'zlik yadroliq soqlig'isiw ha'm yadroliq qa'wiptin' da'rejesi biraz to'menledi. Biraq joqarig'a-milletlar araliq, etnoslararaliq, konfessionallik, tsivilizatsiyalar araliq qarama-qarsiliqlar shig'ip atir. Lokallik, regionallik konfliktlar ha'm urislardin' sani ju'da ko'beyip ketti. Bunday jag'daylarda jerju'zlik siyasatnin' tiykarg'i bag'dari lokal, regionallik soqlig'isilardagi boldirmawg'a o'tti, solay etip globalliq qa'wipsizlikni regionalizm arqali globalizmge o'tiw arqali sheshiw bolip atir. (Qaran'iz: Karimov I.A. Ot regional'noy bezopasnosti k bezopasnosti global'nomu // Po puti sozidaniya. T., 1996. s. 31-39). Ma'seleni bulay qoyiw Ta'jikistan ha'm Afganstan'ga baylanisli ju'da aktualliqqa iye.

"Regionalliqdan globalliqqa" printsipli Aral problemasin sheshiw ushin ha'm qolaniladi. Araldin' quriwi - bul tek Orayliq Aziya xaliqlarinin' g'ana tragediyasi emes, ol jer ju'zinin' barliq ekonomikalik sharayatina ta'sir etedi.

Rawajlaniwdin' perspektivasi rawajlang'an ellerdin' qatarina qosiliwg'a qaratilg'an. A'dette ekonomikalik rawajlaniw da'rejesi boyinsha joqarg'i, orta ha'm to'men da'rejede rawajlang'an eller dep bo'liw bar. Bul boyinsha, O'zbekstan orta da'rejede rawajlang'an Aziya eli dep qaraldi. Geybir parametrleri boyinsha O'zbekstan rawajlaniwdag'i eller toparina kiredi. Rawajlang'an eller qatarina keliw ushin birotala bazar qatnaslarina o'tiw kerek. Demokratiyalastiriw protsesin, puxaraliq ja'miyetti qa'liplestiriwi kerek.

Ha'zir "Ulli ma'mleket" degen tu'sinik ekonomikalik faktorlar menen baylanisli. Bul boyinsha alimlar "ekonomikalik abadanliq faktorinin'" o'lishemi sipatinda energiyanin' otnositelli da'rejede tutiniwin esapqa alinadi. Eger elde energiyanin' ha'r bir adamg'a baylanisli tutiniliwi konkret ta'biyiy sharayitlar (klimat, territoriya, rel'ef h.t.b.) belgilengen da'rejede bolsa, onda ol eldin' armiyani ya basqariw apparatin saqlaw, pensiya menen ta'miyinlew, meditsinaliq xizmet h.t.b. problema joq degen so'z. Ma'mleket normal' isleydi degen so'z. Adamzat tsivilizatsiyasinin' rawajlaniwi menen, ilim, texnikanin', texnologiyaniw rawajlaniwi menen qa'legen ma'mlekettin' ullilig'i, xaliqtin' turmis da'rejesi ha'm ma'deniyati, jeke adamnin' erkinligi menen baylanisli boladi. Bul kriteriylerden shig'atug'in bolsaq O'zbekstanda ulli ma'mleketti quriw - real' waziypa. Prezidentimizdin' sonin' ushin ha'm bizin' elimizdin' XXI a'sirde jerju'zlik ekonomikada, ma'deniyatta ha'm siyasatta ilayiqli orin iyelewge tariyxiy shansi bar degeni ju'da' duris. (Qaran'iz: I. A. Karimov. O'zbekstan XXI a'sir bosag'asinda.. N., 1998. 15 b).

Bekkemlew ushin sorawlar

- 1 Filosofiyanin' tiykarg'i ma'selesi degenimiz ne.
- 2 Du'n'yag'a ko'z-qaras degenimiz ne.
- 3 Mifologiyaliq du'n'yag'a ko'z-qaras degenimiz ne.
- 4 Diniy du'n'yag'a ko'z-qaras degenimiz ne.
- 5 Filosofiylaliq du'n'yag'a ko'z-qaras degenimiz ne.
- 6 Filosofiyladag'i materializm ha'm idealizm bag'darlari arasindag'i ayirmashiliq neden ibarat

A'debiyatlar:

1. Karimov I.A. Wzbekistonning wz istiqlo' va taraqqiet ywli. T., «O'zbekiston»!, 1992
 2. Karimov I.A. Wzbekiston XXI asrga intilmoqda. T., «Wzbekiston», 1999
 3. Karimov I.A. Donishmand halqimizning mustahkam irodasiga ishonaman.-«Fidokor»gaz.2000 yil, 8 iyun.
 4. Falsafa kursining ayrim masalalari (T.Sharipov tahriri ostida). - «Farg'ona», 1994.
 5. Falsafa. - T., «Sharq» 1999
 6. Falsafa asoslari. Q. Nazarov taxriri asosida. T., 2005.
 7. Falsafa. M. A'xmedova taxriri asosida. T., 2006.
- w.w.w.NDPI.ru / w.w.w.Pedagog.ru / w.w.w. msu.ru / w.w.w.RSCI.ru

Lektsiya 3. A'yemgi shig'is ha'm Antik filosofiyasi.

Jobasi:

1. A'yemgi shig'is ellerindagi filosofiyaliq ko'z-qaraslar. (Indiya, Kitay)
2. Orayliq Aziyada filosofiyaliq oydin`qa`liplesiwi
3. A'yemgi grek filosofiyasi.

Filosofiyanin` ja'miyetlik sananin` ayriqsha formasi sipatinda payda boliwi jer ju'zlik tariyxtin` alg'ashqi obshinaliq du'zimmnin` onnan anag'urlim rawajlang'an basqishi - qul iyelewshiliktin` payda boliwi menen baylanisli. A'yyemgi Indiyada, A'yyemgi Qitaydi, A'yyemgi Gretsiyada, Rimde ha'm basqa da ellerde da'slepki filosofiyaliq ta'liymatlar payda bola baslaydi.

A'yyemgi da'wirlerdin` qudaylar ha'm qaharmanlar tuwrali xaliq awiz-eki do'retpelerinde, mifologiyasinda, fantastikaliq an'izlarda ta'biyattan tisqari, qudayliq qubilislar tuwrali diniy-mistikaliq ko'z-qaraslari menen birge adamdi qorshap turg'an du'n'yanin` qubilislarin naturalistik, ta'biyiy tu'siniklerdin` urig'i ko'rinis tabadi. Ma'selen, egipetlilerdin` miflerinde ha'mmesi okeannin` suwinanan payda boldi dew bar.

Indiya mifologiyasinin` a'yyemgi esteliklerinin` birinde devler, alg'ashqi dinlerdin` qudaylari tuwrali mifler menen birqatarda zatlaridin` ta'biyiy xarakteri tuwrali pikirler bar. Ma'selen, du'n'yanin` suwdan kelip shig'iw - Rigvedanin` mifologiyaliq obrazi.

A'yyemgi Egipette, Vavilonda, Gretsiyada, Rimde ha'm basqada ellerde diniy-mistikaliq, mifologiyaliq ko'z-qaraslarg'a qarama-qarsi du'n'yani qalay bolsa solay, ol bizin` da'slepki ko'z-qaraslarimizda qalay bolsa solay aldinan jorta pikirler engizbesten qaradi.

A'yyemgi filosoflar birinshi ma'rtebe du'n'yanin` tiykarinda ne bar degen soraw qoydi. Bul ta'biyiy. Sebebi du'n'yag'a ko'z-qarasinin` qa'liplesiwinde adamdi qorshap turg'an haqiqatliqtin` ko'p tu'rli qubilislarinin` birinshi tiykari ha'm birligi tuwrali ma'sele birinshi plang'a ko'teriledi. Tiykarinan ol waqitta filosofiyanin` waziypasi sog'an tiykarlanadi, ta'biyattin` ha'm ja'miyettin` barliq ko'p tu'rli o'zgerislerindagi birlikti ha'm baylanisti tabiw kerek boldi.

B. e. sh. VI a'sirde Indiyadin` arqasinda buddizm payda boldi. Onin` tiykarin saliwshi Siddxarta Gautama b. e. sh. (583-483 jillar), son` ala ol Budda dep ataldi.

Buddizmnin` orayinda to'rt shinliq bar. Bular boyinsha adamnin` o'mir su'riwi qiynaliw menen ajiralmas baylanista. Tuwiliw, awriw, g'arriliq, o'lim, jag'imsiz na'rse menen ushirasiw ha'm jag'imli na'rseden ajiraliw, kewlin` qa'legen na'rsege jetiwidin` mu'mkinshiliginin` joqlig'i-bulardin` ha'mmesi adimdi qiynaliwg'a alip keledi. Qiynaliwdin` sebebi qaytadan tuwiliwg'a quwanish ha'm qumar arqali alip keletug'in ha'weslik, tilek (trishna) bolip tabiladi. Qiynaliwdin` sebebi boldirmaw bul ha'weslikti boldirmaw menen baylanisli. Qiynaliwdi joq etiwge alip keletug'in jol duris pikirlewdе, duris sheshimde, duris oylawda, duris o'mirde, duris umtiliwdа, duris diqqatta ha'm duris bag'darlawda. Seziwlik la'zzetlerge arnalg'an olar ha'm asket o'zin-o'zi qiynaw joli ha'm biykarlanadi.

Induizmnin` filosofiyaliq tiykarlaniw altı sistemada ko'rinedi. Olar: Sankx'ya, Yoga, Vaysheshika, N'yaya, Mimansa, Vedanta.

Qitay filosofiyasi bilimlendiriwidin` klassikaliq kitaplarina qaray teren`ge tamir basadi. Olardi biliw chinovnik xizmetine ekzamen tapsiriw ushin jetkilikli tiykar boldi. Qosiqqlar kitabi b. e. sh. (XI-VI a'sisrlar) a'yyemgi xaliq poeziyasinin` toplami bolsa, Tariyx kitabi (b. e. sh. 1-min` jilliqlar) tariyxiy waqiyalardin` sipatlamalari berilgen ra'smiy dokumentlerdin` jiynag'i bolip tabiladi. Ta'rtip Kitabi (b. e. sh. IV-I a'sir) siyasiy ha'm diniy tseromoniyalardi, sotsialliq ha'm siyasiy iskerlikti sipatlaydi. Ba'ha'r ha'm gu'z Kitabi (b. e. sh. VII-IV a'sir) etikaliq ha'm formal'-a'debiy ma'selelerdi sheshiw ushin u'lgi ha'm o'lshe'm sipatinda xizmet etti.

Konfutsiylik etikaliq qa'delerge, sotsialliq-normalarg'a ha'm basqariwdi ta'rtplestiriwge bag'darlang'an boladi. Olardi qa'liplestiriwde ol biraz konservativlikke iye boldi. Konfutsiy (b. e. sh. ttq-ruo j) o'zi tuwrali minaday dedi. Go'neni aytaman ha'm jan'ani jasamayman. Ol ha'm onin` iz basarlari ja'miyettin` buziliwinan tinishsizlanadi. Sonin` ushin ha'm adamdi o'zin qorshag'an ortaliqqa ha'm ja'miyetke baylanisli keshirimli boliwg'a ta'rbiyalaw ruwxindag'i ma'selege diqqat bo'ldi. Jeke adam, ma'selen, o'zi ushin emes, al ja'miyet ushin jeke adam. Konfutsiylik etika adamdi onin` sotsialliq

funktsiyasi boyinsha tu'sinedi, al ta'rbiya bul adamdi usi funktsiyani orinlawg'a tartiwi. Adamzat jasawi sonshellı sotsiallıqqa iye, ol minaday ta'rtipke salıwshılarsız a'melge aspaydı.

1. Basqalarg'a ha'm o'zin` jetiwge qa'legenin` boyınsha ja`rdem et.

2. O'zin`e neni qa'lemesen`, sonı basqag'a isleme.

Qıtay filosofiyasında a'hmiyetli bag`darlardin` biri daosizm boldi. Daosizmnin` diqqat orayında ta'biyat, kosmos ha'm adam turadi. Biraq bul baslamalarg'a ratsionallıq jol menen jetise almayсан`, al o'mir su`riwdin`, jasawdin` ta'biatina tikkeley enisip g`ana tu`sinesen`. Du`n`ya mudami ha`rekette ha'm o`zgeriste, spontanlı tu`rde, sebepsiz rawajlanadi, jasaydı ha'm ha`reket etedi. Ontologiyalıq ta'liymatlar jol tu`sinigi-dao oraylıq boldi. Oylawdin` maqseti, daosizmnin` pkikrinshe, adamnin` ta'biyat penen aralasiwi, sebebi ol onin` bo`legi boladi. Bul jerde «sub`ekt-ob`ekt» ma`selesine baylanisli hesh ha'm shekleniw bolmaydı.

3. Oraylıq Aziyada filosofiyalıq oydin` qa`liplesiwi.

B.e.sh. birinshi min` jılliqlarda Oraylıq Aziyanin` ha`zirgi territoriyasin grek tariyxshıların dag`i skifler, iran da`reklerinde saklar dep atalg`an xalıqlar jayladi. Kaspiy arti alabin (Zakaspiyskaya dolina) massagetler jayladi. Saklar (skifler) yarım ko`shpeli turmis obrazında jasadi. Bul atalg`an oazislerde otiriqshi o`mir, otiriqshi jer sharwalig`i boldi ha'm usi sesbepli bul jerde Oraylıq Aziya territoriyasındag`i tsivilizatsiyanin` en` ertedegi orayları qa`liplesti.

Zoroastrizm.

Sak eposinin` jeke belgileri o`zbeklerdin`, qaraqalpaqlardin`, tu`rkmen, ta`jiklerdin` fol`klorında saqlang`an.

B. e. sh. VI a`sirden baslap Oraylıq Aziyada zoroastrizm payda bolip, b. e. III a`sirine shekem hu`kim su`redi.

Zoroastrizmnin` Watani tuwralı ma`sele ele aniq emes:

Iran (Midiya) dep te, Oraylıq Aziya (Baktriya, Xorezm) dep te ataladi.

Minaday da`liyller: Avestanın` toliq kelip shıqqanına baylanisli argument joq. Avestanın` payda bolıwinin` ha`r tu`rli qatlamlar haqqında aytiw mu`mkın. Zoroastrizmnin` Shig`isliq (Oraylıq Aziyalıq) ha'm batisliq (midiyalıq) ayirmashılıqları haqqında ideyalar bar.

Zoroastrizmdi tap-taza jalg`iz, qosimtasız din dew qiyin. Onda Oraylıq Aziya ha'm Jaqin Shig`is xalıqlarinin` b. e. sh. w-e a`sirden baslap b. e. sh. 1-min` jililg`ına deyingi aralıqtag`i isenimleri kiredi. Zoroastrizmnin` evolyutsiyanin` u`sh etapi bar: (Makovel'skiy A. O. Avesta. Baku. 1960. s. 50, 142).

1. Avestanın` a`yyemgi bo`legi Yashtılar, olarda klassliq ja`miyetke deyingi isenimler sa`wlelengen. Olardin` payda bolıwi b.e.sh. 1-2 min` jılliqlarg'a tiyisli. Olardin` mazmunında politeizm bar.

2. Ekinshi etap - Gatlar, Bularda jalg`iz quday-Axura Mazda tuwralı ta'liymat ashiladi. Olardin` avtorı b. e. sh. VI a`sirde jasag`an Spitama Zaratustra dew bar.

3. Ko`p qudaylıq Yasht ha'm bir qudaylıq Gat (b.e.sh. V a`sir) gu`res barisında kompromisslik xarakterge iye din-mazdayasna payda boladi. Bul Avesta ta'liymatındag`i u`shinshi ha'm tiykarg`i etap.

Zoroastrizmdi tutiniwshılardin` du`n`ya, ta'biyat, olardin` qubılısları tuwralı miflik ko`z-qarasları a`yyemgi xalıqlardan o`zlestirilgen.

Ja`miyet tariyxı tuwralı zoroastriylik oy-pikirler bibliyalıq ha'm quranlıq mifologiyalar menen sa`ykes keledi. Avesta boyınsha birinshi adam - Iima, onnan ha`mme adamlar payda bolg`an. Iymanin` hu`kim su`rgen waqti altın a`sir esaplanadi, adamlar o`lmeydi (bessmertni). Quday Axura Mazda ma`n`gi ba`ha`rdi jasag`an, adamlar jetiskenlikte, abadanshılıqta jasag`an. Baxitli bolg`an. Biraq bir ku`ni olar gu`nag`a batadi: qadag`an etilgen shaqi bar malda (rogatiy skot) jep qoyadi. Jaman ruwx Anxra Main`yu olarg`a suwiq ha'm qar jiberedi. Iima, adamlardı suwiqtan qutqariw ushin jay quradi, tiri maqluqlarda olarg`a juptan jayg`astiradi. Bul an`iz vavilon-bibliya-quranlıq, Jer ju`zlik topan suw basqini - suw tasqini ha'm Noe payg`ambar (Gilgameshtegi Utnapitim, Qurandag`i Nux payg`ambar) tuwralı an`iz benen u`nles.

Usilay etip tariyxtin` birinshi da`wiri - altın a`sir tamamlanıp, ekinshi da`wir - jaqsiliq penen jamanlıqtin` da`wiri baslanadi.

U`shinshi da`wir - adamzattin` keleshegi. Avestada a`yyemgi adamlardin` baxtı tuwralı a`rmani so`z etiledi. Jaqsiliq penen jamanlıqtin` quday Axura Mazda jen`iske erisedi, so`ytip jaqsiliq hu`kim su`redi. O`lgenlerdin` tiriliwi haqqında ha'm pikirler bar.

Zaratustra ta'liymati diniy formag'a iye. Ol xaliqtin`ku`shlewden ha'm tonawdan, topilislar ha'm shetletiwden saqlawg'a, qiynaliwina qiynaladi, nizamdi, ta`rtipti saqlawg'a shaqiradi. Zaratustranin`ta'liymatina kim qulaq qoysa, sog'an jer uchastogi, suw, mal ushin jaylaw, terrasali jay, hayalliqqa on bes jasar qiz wa`de etiledi.

Agrarliq reforma ideyasi ushin Zaratustrag'a ja'miyettin`basindag`ilar qarsi shiqti. Ol nizamnan tisqari esajobasip, ja'miyetten quwildi, mal-mu`lki konfiskatsiyalandi (Sm. Makovel'skiy O. Avesta. s. 99).

Zaratustradan son`Avestanin`son`g'i bo`limlerinde kompromiss ideyalar basim, burin`i demokratizm joq, bayliq ha'm vlast`joqari bahalanadi. Bul na`rse zoroastrizmnin`evolyutsiyasinin`payda bolip kiyatir`an hu`kim su`riwshi qwl iyelewshilerdin`klasinin`, son`feodallardin`ma`pleri haqqinda guwa boladi.

B. e. sh. II a`sirde Baktriyada payda bolg`an qa`wimler bul jerde joqari rawajlang`an tsivilizatsiya menen, ekonomika, ma`deniyat, ma`mleketshilikdin`traditsiyalari menen ushirasti. Bul keliwshilerdi sotsialliq ha'm ma`deniy rawajlanawin boldirip, sol da`wirdin`jerju`zlik derjavalarinin`biri - Kushan imperiyasini payda etti.

Kushan imperiyasi: Shig`isqada Xan`-Qitay batisinda Parfiyan patshalig`i menen ushlasip, Go`ne du`n`yanin`tsivilizatsiyasinin`buring`i bo`leklenip qalg`an oraylarin ushlattirdi. Go`ne du`n`yanin`Britaniya atawlarinan baslap Tinish okean jaylawlarina deyin Rim, Parfiya, Qitay ha'm Kushan imperatorinin`qol astinda, ta`sirinde boldi. Qitay tekstlerinde Kushan imperisin basqariwshilar Rim ha'm Xan`ma`mleketlerinin`hu`kimdarlari menen birlikte pu`tkil du`n`yani o`z-ara bo`liske Aspan ullari dep ataladi. (Sm: Gafurov B. T. Kushanskaya epoxa i mirovaya tsivilizatsiya//V. kn Tsentral`naya Aziya v Kushanskuyu epoxu. M. 1974. T. 1. s. 65).

Kushan ha'm parfiyanlardin`jerleri arqali Qiytdan Rim Jer orta ten`izine deyin bul da`wirde adamzat tariyxinda birinshi transkontinentalliq sawda ha'm diplomatiyalik trakt - Ulli jipek joli o`tti. Bul da`wirde ten`izde ju`riwshiler Vasko da Gain deyin min`jillar burin Indiya okeani boyinsha regulyar da`rejede rimliler jen`ip alg`an Egipet penen Kushan derjavalarinin`ten`iz da`rwazalari - Batis Indiyannin`portlari arqali qatnaslar boldi. Bul da`wirde Orayliq Aziyanin`da`r`yalar aralig`inan Shig`is Evropag`a deyin dalan`liqlar arqali jol boliwi itimal.

Buddizm Orayliq Aziyada. Buddizmnin`Orayliq Aziyada tarqaliwi jergilikli traditsiyalardi jutip jiberiw bolmadi. Bul o`z-ara ta`sir, tarnsformatsiyalar menen baylanisli. Bul ma`selen, xramliq arxitekturada ko`rinedi. Baktriyadag`i budda xramlari (son`inan uliwma Orayliq Aziyada uliwma) qurilisi, planirovkasi boyinsha kushang`a deyingi ha'm erte kushanliq indiyannin`siyiniw orinlarin qaytalaw emes, ol aldin`g`i ha'm Orta Aziya ushin xarakterli xramliq kompleksler boldi (o`zinshe tomag`a-tuyiq siyiniw orni tar koridorlar h.t.b.). Qara tepedegi qaziw payitinda aniqlandi. Bul Orayliq Aziya buddizmindeg`i jergilikli ag`is sol waqitlari ha'm dawam etti. (Ta`jikstannin`tu`sligindeg`i budda monastirin qaziwda aniqlandi) Adjina-tepe. Orayliq Aziyadan budda ma`deniyati Qitay, Yaponiya, Koreyag`a taradi. Qitay tekstlerinde onlag`an budda monaxlardin` (Baktriya, Sogda ha'm Parfiyadan shiqqan) atlari bar. Olar diniy traktatlardi qitay tiline awdarg`an. Geybir izertlewshilerdin`pikirlewinshe, Orayliq Aziya monaxlarisiz Qitay II-IV a`sirdeg`i buddizm tuwrali hesh na`rse bilmegen bolar edi.

Manixeylik

B. e. sh. II-III a`sirlerde qulliq du`zim feodalizmnin` payda boliwi menen krizis ha`m joq boliw fazasina o`tedi. Krizislik jag`daylar Mesopotamiyada, Iranda ju`da` seziledi. Krizistin` ideyaliq ko`rinisi sipatinda zoroastrizmnin` jan`a izbasarlarinin` biri manixeylik payda boladi. Onin` tiykarin salg`an Mani. 216 ya 217 jili Vavilonda tuwilg`an. Aramey, parsi tillerde birneshe diniy ha`m etikaliq xarakterdegi traktatlar jazg`an. Manixey jaziwi dep atalg`an alfavit oylap tabildi.

Zoroastrizm dininin` basindag`ilar Mani ta`liymatin dushpanliq penen qarsi aldi. Ol quwg`ing`a ushirap, Irannan qashti. Qaship ju`rip aq, ta`liymatin na`siyatlap, Mani o`zine ko`p pikirlesler tapti. Bunnan seskenen zoroastristlik din basindag`ilar (jretsler) 273 jil Ktesifong`a filosofiyaliq diskussiyag`a shaqirdi. wut-jili tyur`mag`a taslanip, wuy jili o`ltirildi. Manixeylik jaqsiliq ha`m jamanliq baslamag`a tiykarlanip, dualizmge bag`darlanadi. Og`an xristianliq ha`m gnostitsizm ta`sir etti.

Manixeylik ta`liymattin` diyxanliq-demokratiyaliq xakteri onin` Mesopotamiya, Siriya, Egipet ha`m Rim imperiyasinin` Shig`is oblastlarina III a`sirde ha`m bizin` eramizdin` son`g`i a`sirlerinde ken` tarqaliwina jag`day du`zdi. Biraq manixeylik gu`restin` anaw ya minaw ha`reketin biykarladi gu`restin` passiv formalarin g`ana u`gitledi. Mayda sektalarg`a bo`linip ketti. Bul xristianliq sektanrdin` payda boliwina ta`sir etti.

Mazdakizm

Feodalizm bunnan son`g`i a`sirlerde Orayliq Azyai ha`m Iranda rawajlanwin dawam etti. Diyqanlardi qulliqqa saliw ku`sheydi ha`m bul klassliq qarama-qarsiliqti ku`sheytti. Urislar, o`nimnin` bolmawi, stixiyali jag`daylar bul protsesslerdi ju`da` ku`shetip, feodaldin` siyasatinan diyqan massasinin` narazilig`i ku`sheydi. Bul qarama-qarsiliq sa`wleleniwi jan`a diniy-filosofiyaliq bag`dar-mazdakizm boldi.

Mazdak - jrets. 529 jil o`ltirildi. Da`slep Mazdak zoroastrizmnin` jretsi sipatinda Iran shaxi Kovada I din` (488-528) sarayina jaqin boldi ha`m oni reformanin` za`ru`rligine isendirmekshi boldi.

Biraq mazdak ha`reketin basip taslag`an menen onin` ideyalari Iran, Orayliq Aziya ha`m Azerbaijan territoriyalarina xaliq massasinin` gu`resinin` bayrag`i sipatinda dawam etti. Orayliq Aziyada mazdakizm ideyasi XII a`sirge shekem dawam etti. (Ocherki istorii obshestvenno-politicheskoy misli v Uzbekistane. Tashkent, qouu. s. 25).

Qizig`arliq moment: zoroastrizm eki baslamanin` gu`resin jaqsiliq ha`m jamanliqtin`, jaqti menen qaran`giliq gu`resi, ten`liktin` mazdakliq sotsialliq ideallari, mu`liktin` ha`m tutiniwdin` birligi ideyasi. Palestinada eki a`sir araliq. o`mir su`rgen Kumran obshinasinin` ideologiyasina sa`ykes keledi.

Geybir juwmaqlar

1) Solay etip, VII-VIII a`sirlerde, islamnin` eniw qarsan`inda Orayliq Aziya xaliqlarinin` u`lken bolip ha`r tu`rli formadag`i zoroastrizmdi, a`sirese, mazdakizm ha`m manixeylikti propagandaladi.

2) Du`n`yag`a ko`z-qaras, moral` usi sistema arqali baylanisti.

Taza filosofiyaliq sistemalardi, ta`liymatlardi bul da`wirlerge baylanissiz qaraw qiyin.

Dene o`lmeytug`in jannin` waqitsha saqlawshisi, ha`tteki qa`bipi degen pikip Pifagopdan baslap filosofiyaliq idealizmge ha`m mistitsizmge, xpistian diniy ta`liymatina deyingi apaliqta bipinshi ma`ptebe opfiklik doktpina negizinde payda boldi. Opfiklep xaliq massasina jaqin boldi ha`m Dionis-Zagpee tuwpali jan`alang`an mifti o`z ta`liymatinin` tiykapi etti. Bipa opfizm filosofiyag`a aynala almasi. Ha`tteki filosofiya payda bolg`annan keyin de filosofiyarin` aldindag`i doktpina sipatinda bola bepdi.

Solay etip, opfiklepdin` ha`m basqada bip qatap mifologiyaliq doktrinalapdin` wa`killepi gpeklepdin` da`stu`piy dinlepin du`zetiwdi ha`m tazalawdi, puwxiy jaqtan jaqsi islengen din menen almasiwiw`a upindi. Al bul da`wipde (b. e. sh. VI-a`sip) du`n`yag`a pu`tkilley basqasha ko`z-qapasti Ioniya natupfilosofiyasinin` wa`killepi: Fales, Anaksimandp, Anaksimen tutti. ^shewide miletlilep edi. Milet sol waqittag`i Kishi Aziyadag`i gpek polislepinin` ishindeg`i ekonomikaliq jaqtan pawajlang`anlapinan esaplanadi.

Adamzat tapiyxinda bipinshilepden bolip Milet oyshillapi qopshap tupg`an pu`tkil a`lemdi o`zi menen o`zi pawajlanip, o`zin-o`zi ta`ptipke salip tupg`an sistema sipatinda tu`sindipdi. Bul kosmos, ioniyli filosoflapdin` pikipinshe qudaylap ta`pepinen ha`m do`pemegen ha`m ol ppintsipinde ma`n`gi jasawi tiyis. Bipaq oni basqapip tupg`an nizamlapdi adam tu`sine aladi. Olapda hesh qanday mistikaliq,

tu`siniksizlik joq. Solay etip, du`n`yani diniy-mifologiyaliq qabillawdan oni adamnin` aqil-oy qupallapi menen sheshiw jolinda sheshiwshi adim atlandi.

Milet filosofiyasi mektebinde opayliq opinda tiykap tuwpali ma`sele iyeleydi. A`yyemgi gpek oyshillapinin` tu`sindipiwinshe, tiykapdan bapliq na`pselep payda boladi ha`m bul na`pselep jog`alip, tiykapg`a qaytip keledi. Du`n`yanin` usi tiykapinda matepiialliq baslama bipinshilikke iye me, ideyaliq baslama bipinshilikke iye me degen ma`seleni Milet filosofiya mektebinin` wa`killepi matepiialistlik tu`pde sheshedi.

Fales ha`m Anaksimenes ha`mme na`pseni payda etetug`in, aqipinda og`an ha`mmesin aynaldipatug`in bipinshi substantsiyani to`pt stixiyanin` bipewi menen baylanistipdi. Bul boyinsha Fales suwdi atasa, Anaksimenes hawani atadi.

Anaksimenes (b. e. sh. 588-525 j.) Anaksimandpidin` sha`kipti. Onin` pikipinshe, bapliq na`pselepidin` tiykapi-hawa. Hawanin` ha`p qiyli halg`a o`zgepiwinin` na`tiyjesinde du`n`yadag`i zatlap, qubilislap payda boladi. Misali, hawa suyiqlanip otqa aynaladi, yamasa hawa qoyiqlanip shamalg`a aynaladi, shamal qoyiqlanip suwg`a aynaladi, suw qoyiqlanip jepge aynaladi. Demek, ha`p qiyli na`pselep hawanin` ha`p qiyli tig`izliqta boliwinin` na`tiyjesi.

Anaksimennin` pikipinshe, jep o`zinin` siptqi pishimi boyinsha da`pke usag`an. Quyash, ay ha`m basqa da aspan jaqtiptqishlap jepden payda bolg`an. Ol Gpetsiyada bipinshi pet planetalapdi juldizlapdan ayipa basladi.

Eskeptiwimizdey-aq, Gepaklittin` pikipinshe, ha`mme na`psenin` jasawinin` bipinshi sebebi-ot. Ottin` jalinnin` u`zliksiz ha`peketi, joqapig`a lawlap janiwi siyaqli basqa da qa`siyetlepine uqsatiw apqali Gepaklit du`n`yanin` ppossesslepin tu`sindipedi. Ot ha`mme qubilislapdin` uliwma tiykapi.

Tovaplapdin` alting`a, altinnin` tovaplapg`a almasilg`aninday ot bapliq na`pselepge ha`m kepsinshe, bapliq na`pse otqa aynaladi-deydi Gepaklit (qapan`iz: Matepiialisti Dpevney Gpetsii. M., 1955 49-b).

Du`n`yanin` zatlap ha`m qubilislap otin` ha`p qiyli halda boliwinin` na`tiyjesi. Jep suwg`a aynaladi, suw hawag`a, hawa otqa ha`m kepsinshe.

Gepaklit ta`liymatindag`i stixiyali dialektika a`sipese onin` qapama-qapsiliqlapdin` a`hmiyetiin tu`sindipiwinde ko`pinedi. Du`n`yadag`i bapliq zatlap ha`m qubilislap qapama-qapsiliqlapdin` gu`pesi apqali pawajlanadi. Qapama-qapsiliqlapdin` gu`pesin Gepaklit ma`n`gi o`mip su`piwshi G`alaba logos, nizamliliq dep atadi. Bapliq na`pselep o`zlepinin` qapama-qapsisina o`zgepedi: Suwiq jiliydi, issi suwiydi, qupg`aq-izg`aplanadi, izg`ap kebedi.

V a`sipdegi gpek filosofiyasin qapawg`a o`tep ekenbiz, gpeklepidin` diniy sanasindag`i belgili dag`dapisti ha`m onin` sebeplepin atap o`tiwimiz kepek. Bul Pelopeness upisi jillapindag`i ellinlik du`n`yadag`i awip jag`daylap, bul ja`miyettin` xapaktepinin`, sotsialliq du`zilisinin` qupamlasiwi, ja`miyettin` da`stu`piy ko`z-qapaslapin, sonin` ishinde dindi kpitikalaw. Degen menen bul kpizistin` masshtabin ha`m tepen`ligin ulg`aytip ko`psetiwge bolmaydi. Go`ne ko`z-qapaslapdin` qulaw jag`dayinda jan`a diniy ideyalap payda boldi. Sonin` ishinde, bul waqitlap adamnin` quday menen jeke baylanisi tuwpali ideya ju`da` sa`nge enedi. Buni Evpididte ko`pemiz. Jan`a kul`tlapdin`, ma`selen Asklepiyanin` dawalaw kul`tinin` a`hmiyeti ku`sheydi. Geybip go`ne kul`tlap olapdin` funktsiyalapinin` o`zgepiwi menen jan`adan payda boladi. Da`stu`piy isenimlepidin` qulawi Elladag`a basqa kul`tlapdin` eniwine, ma`selen fpakiyalig ha`m aziatliq dinlepidin` eniwine alip keledi.

To`pt element teopiyasi Apistotel`din` qabillaw menen XVII a`sipge deyin evpopa fizikasinin` fundamenti boldi. Sonday aq Empedokldin` seziw teopiyasi (teopiya oshusheniya) Platon, Apistotel`ge de ta`sip etti. Seziw teopiyasi Empedokl ushin biliw teopiyasi xizmetin atqapdi. Bul teopiya boyinsha seziw opganlapinin` tesikshelepine qabil etilip atipg`an ob`ektten bo`lingen matepiialliq «ag`iwlap» etedi.

A`yyemgi grek matepiializminin` joqapi da`pejede gu`llengen da`wipi Levkip (Miletten) ha`m Demokpittin` (Avdepden) ta`liymatinda ko`pindi. Levkip atomistlik filosofiyarin` tiykapin saldi. Onin` sha`kipti Demokpit o`z ustazinin` kosmologiyaliq teopiyasin qabillap g`ana qoyg`an joq, sonin` menen bipge oni ken`eytti ha`m oni univepsal filosofiyaliq sistemag`a aynaldipidi. Bul teopiya boyinsha du`n`ya bosliqtan ha`m ha`pekettegi atomlapdan tupadi. Atomlap sapaliq jaqtan bipgelki, bo`linbeytug`in, bipaq fopma ha`m pazmepi boyinsha ha`p tu`pli mayda bo`lekshelep. Atomlap bosliqta ha`pekete etedi, olapdin` bipigiwi pu`tkil siptqi du`n`yanin` jasaliwina alip keledi. Bapliq tipi tipi

emesten jani apqali ayipilip tupadi. Jan, onin` pikipinshe, ha`peketshe` atomlapdan tupadi. Demokpit jandi o`letug`in, a`jelli dep esapladi: dene o`lgende atomlap ken`islikte tapaladi. Demokpit ta`liymatindag`i a`hmiyetli jag`day ha`pektin` matepiyag`a tiyisli qa`siyet ekenligi haqqindag`i ta`liymat, ha`peket matepiialliq emes puxtin` ta`sipinin` ya nustin` na`tiyjesi emes, al matepiyanin` o`zinin` qa`siyeti.

So`z joq, bapliq zatlapdi qupaytug`in atomlapdin` ha`peketi ta`liymat sipatinda matepiya ha`m ha`peket kategopiyalapinin` islenip shig`iliwinda, pawajlaniwinda u`lken pol` oynadi. Sonday aq ha`peket ppoblemasin qapawin Gepaklit penen salistipg`anda ayipmashiliq bap. Gepaklitte ha`peket qapama-qapsiliqlapdin` gu`pesi apqali bolsa, Demokpitte atomlapdin` ha`peketi ppoblemasi olapdin` opin almasiwi, biplesiwi ha`m bip-bipinen bo`lekleniwi sipatinda. Bul Demokpittin` mexanistlik tendentsiyasi.

Filosofiya tapiyxinda Demokpit bipinshi pet ken`eytilgen biliw teopiyasin jasadi. Onin` tiykapg`i punkti- seziwlik ta`jipiybe. Bipaq zatlapdin` (atomlapdin`) haqiyqiy ta`biyatin, Demokpittin` tu`sindipiwinshe, sezimlep tanip bile almaydi, olapdin` qoli jetpeydi, olap tek oylawdin` ja`pdemi menen g`ana tanilip bilinedi. Empedokl siyaqli Demokpit ha`m seziwlik qabillawdi ag`iwlap menen (qabil etiliwshi denelerden ajipalg`an atomlap topaplapi) tu`sindipdi. Demokpittin` ta`liymatinda sotsialliq ha`m etikaliq ppoblemalap ha`m belgili oping`a iye. Ma`mleketlik qupilistin` en` jaqsi fopmasi sipatinda demokpatiyani en` jaqsi adamgepshilik professiya dep qaraydi.

Platon (b. e. sh. rwu-eru)

Platonnin` filosofiyaliq kontseptsiyasi sotsialliq-siyasiy ko`z-qaraslari menen tig`iz o`tlesip ketken. «Ma`mleket» ha`m «Nizamlar» atli traktatlarinda idealliq polistin` sosloviyag`a iye modelin islep shikti. Platonnin` filosofiyaliq-etikaliq ko`z-qaraslari onin` ko`p sanli dialoglarinda bayan etilgen. Olarda a`dette bas ha`reket etiwshi - Sokrat.

Platonnin` pikirinshe obrazlar (ideyalar) wakittan ha`m ken`islikten tisqari turadi. Akil-oy (razum) eki du`n`yani: o` dunyani ha`m realliqti baylanislantiradi. Platon o`zinen keyingi da`wirlerge ha`m u`lken ta`sir etti.

Aristotel` (b. e. sh. eir-eww)

Platonnin` sha`kirti Aristotel` alim entsiklopedist. Ustazinan ayirmashilig`i sonda: materialliq du`n`yani birinshi, ideyalar du`nyasin ekinshi, forma ha`m mazmun bir-birinen ajiralmas birlikte, bir qubilistin` eki ta`repi dep tu`sindi. Onin` traktatlarinda ha`reket tuwrali ta`liymati Aristotel` sistemasinin` en` ku`shli ta`replerinen esaplanadi. Ol ushin dialektika haqiyqiy ha`m aniq bilimlerdi itimal ha`m haqiyqiy tekleslerden aliwdin` metodi. Aristotel`din` logikaliq shig`armalari «Organon» atqa iye bolip, shinliq ha`m oylawdin` nizamlari haqqinda ta`liymatqa iye. Orta a`sir tusinda «Organon» ko`p oqilatug`in shig`arma boldi. Alim tariyxshi, pedagog, sheshenliktin` teoretigi, etikaliq ha`m siyasiy teliymatlardin` do`retiwshisi de bola aldi. Aristotel` ju`zden aslam grek polislerinin` tariyxi ha`m olardin` quriliwi analizlengen politipler - shigarmalar jazdi. Tilekke qarsi, olardin` ba`ri jog`alg`an, tek «Afina politiyasi» g`ana saqlang`an.

Aristotel`din` sha`kirtlerinin` ishinde ko`p g`ana ati shiqqan filosoflar, fizikler, matematikler, biologlar boldi. Onin` ideyalarinin` bazasinda Feofast o`simlikler haqqinda belgili kitap jazdi ha`m psixologiyaliq izertlewler menen de shug`illandi. Geografiyalik, filosofiyaliq ha`m tariyxiy izertlewleri menen Aristotel`din` basqa izbasari - Diklarx belgili.

ELLINIZM

Antikaliq dun`yanin` b. e. sh. IV esirinen bizin` eramizdin` birinshi a`sirinin` son`g`i on jilliq-lari aralig`i ellinizm da`wiri dep ataladi. Ellinistlik ja`miyettin` filosofiylig`i-siyasiy ko`z-qaras-lari polislik ideologiyadan keyin sheshildi.

Klassikalig`i qala-ma`mleketin` puxaraliq kollektivinin` du`n`yag`a ko`z-qarasin` sa`wlelendirgen Platonnin` mektepleri polistin` siyasiy a`hmiyetinin` qulawi menen o`zinin` bureng`i jetekshi rolin joytadi. Polis ideologiyasinin` krizisi menen b. e. sh. IV - a`sirde o`mir su`rgen kinikler menen skeptikler ag`imlarinin` ta`siri ku`sheydi. Biraq ellinistlik dun`yada ju`da` ken` tarqalg`anlari b. e. sh. IV ha`m III esirler aralig`inda payda bolg`an jana da`wirdin` tiykarg`i belgilerin o`zine ja`a`mlegen stoikler ha`m epikurshilar ta`liymatlari boldi.

STOITSIZM

B. e. sh. 302 jili tiykari saling`an Afinada Kitionli Zenon ta`repinen, Kiprde (b.e.sh 336-264 j.) tiykarin salg`an mekteplerde iri alimlar ha`m ellinistlik da`wirdin` filosoflari Xrasipp Soll (b. e. sh. III a`sir), Panetiy Radoskiy (b. e. sh. II 1). Bular ha`r qiyli siyasiy bag`dardin` adamlari boldi. Stoikler ayriqsha adamnin` individuallig`i sipatinda etikaliq problemalarina ayriqsha diqqat bo`ldi. Olardin` maqseti: polislik tiykarlardin` dag`darisi, u`zliksiz a`skeriy ha`m sotsialliq konfliktler, individuumnin` puqaralardin` ja`ma`a`ti, obshina menen baylanisnin` ha`lsirewi jag`dayinda adam ushin moral`liq-filosofiylig`i tayanish tabiw. Eger bul sharayatlari menen puqaranin` sotsialliq bolmisinin` turaqsizlig`i tuwrali ko`z-qaraslar a`debiyat ha`m iskusstvo ta`repinen qu`diretli tag`diyir obrazinda ko`ringen bolsa, stoikler ta`repinen ol ha`mme na`rseni aqilg`a siyimli basqaratug`in adamnin` joqarg`i jaqsiliq ku`shinen (logos, tabiyat, quday) g`a`rezlilik sipatinda qabillanadi. Stoiklerdin` etikaliq kategoriyalarinin` ishinde boliwi tiyis, aqilg`a siyimli, ta`biyat ha`m ja`miyet nizamlarina sa`ykeslik tuwrali ko`z-qarasti ataw kerek.

Rimnin` song`i stoiki Mark Avreliy boldi. «O`zime o`zim» atli onin` shig`armalarinda du`n`yada anaw ya minaw na`rseni o`zgertiwi ya du`zetiwdin` qiyinlig`i aytiladi. Ha`mmesi ha`m ha`mme na`rse o`zgerissiz qaladi, adamlar ha`mme wakiti eki ju`zli, o`tirikshi, o`z ma`pin oylag`an na`psiqawlar boldi ha`m bola beredi de. Bul xaostin` ishinde ne qaladiW Tek o`z geniyin`e xizmet etiw, o`z-o`zin`di jetildiriw, adamgershilik, biraq bunday jerge qollanilmaytug`in adamgershilik, jaqsiliq, o`mirde hesh bir maqsetke iye bolmag`anliqtan stoyiller ushin minnetli adamzatqa xizmet etiw o`z ma`nisin` jog`altadi. Aqiri adamzat pa`s, buziq ha`m baxitsiz bolatug`in bolsa, maqsetsiz jaqsiliq, adamgershilik hesh kimdi de yoshlandira almaydi.

EPIKUREIZM

Epikurdin` filosofiylig`i ontologiya ma`selesinde Demokritin` materializminin` rawajlaniwinda alg`a qaray adim boldi. Epikur atomlardin` tuppata`tuwri ha`reketinen spontalli buriliwi tuwrali boljaw aytip, nizamlilig`i penen tosinliq problemasinin` u`ylesiwin, sa`ykesleniwin ko`terdi. Epikurda ontologiya problemalari etikaliq problemalar menen tig`iz baylanisi, onin` filosofiylig`inda orayliq orindi adam iyeleydi. Epikur o`zinin` waziypasi sipatinda adamnin` o`limnen ha`m ta`g`diyir aldindag`i qorqinishinan` qutqariwdi qoyadi: ol qudaylardin` ta`biyattin` ha`m adamnin` turmisina aralasiwin biykarlaydi ha`m jannin` materiallig`in` da`liylledi. Qudaylardin` barlig`in` moyinlag`ani menen qudaylar tuwrali «topardin` o`tirik shamalawlarina» qarsi shig`adi. Sebebi, onin` kontseptsiyasina ilayiq, ta`shwishler ha`m iskerlik kewli toliw, jaynap jasawshiliq jag`dayi menen siyispaydi. Sebebi quday shadliqli ha`m o`lmeytug`in negiz sipatinda ta`shwishke ha`m iye emes, basqalarg`a da ta`shwishhti alip kelmeydi, sonin` ushin ha`m ka`ha`rge de, hu`rmetke de tap bolmaydi» (Diogen Laertskey. T. I, 139).

HEOPLATOHIZM

Ellinistlik ma`mleketlepdin` qulawi ha`m pim ekspansiyasinin` baslaniji menen patsionalistlik ko`z-qapas din` ha`m mistitsizm aldinda jol bepedi, mistepiyalap, magiya, aspologiya, sonin` menen bipge sotsialliq utopiyalap ha`m payg`ambapliq ayypiqsha ken` tapqaladi. Mistepiyag`a bag`daplanij quday menen tikkeley qapim-qatnastin` mu`mkinligi ha`m tag`dipdin` vlastinan` azat boliwidin` mu`mkinligi sipatinda qapaldi. Pu`tkil intelligentsiya ha`m qalalilapdin` apasinda bapliq jamanliq qayaqtan keledi ha`m oni qalay boldipmawg`a boladiW degen sopaw qoyildi. Ken` tapqalg`an juwap bap. Bul bupinnan` platoniklep ta`repinen bepilgen juwap: jamanliq matepiyadan ha`m matepiialliq du`n`yadan.

Plotinnin` ta`liymati - neoplatonizm ken` massa ushin ju`da` qiyin boldi. Plotinnin` o`zi de oni saylandilapg`a bag`ishlag`anin jasipg`an joq. Galliennin` o`liminen son`, ol Pimnen ketedi, onin` sha`kiptlepi ha`m tapqaydi, son`inda neoplatonizm bipaz o`zgepislepge tu`sip, tiykapinan shig`is qalalapi intelligentsiyasinin` filosofiyasi boladi. Xpistianliqtin` tapqaliwi menen shipkew aybatli ha`m jaqsi sho`lkemlesken ku`shke aynaladi. Xpistianlapdi quwdalawdin` biykap etiliwi menen xpistian obshinalapi sinaqtan keyin bekkem ha`m biplesken boldi, bul xpistianliqtin` keleshek ta`g`diypinde u`lken a`hmiyetke iye boldi. two-jili Vizantiya impepatopi Yustinianannin` dekpeti menen Afinadag`i Platon Akademiyasi jabildi. Antikaliq filosofiya o`zinin` min` jilliq o`mip su`piwin toqtatti.

Beklemlew ushin sorawlar.

1. A`yemgi filosoflar du`n`yanin` tiykarinda ne bar degen sorawg`a qalay juwap bergen
2. Du`n`yanin` materiallig`i degenimiz ne
3. Adamnin` jani hesh uaqitta o`lmeydi degen teoriyani alg`a su`rgen ag`im
4. Veda degenimiz ne
5. Zorastrizm dini, Avesto haqqinda ne bilesiz
6. Zarastrizmnin` watani qay jer
7. Atomlar haqqinda teoriyani alg`a su`rgen grek oyshili kim

A`debiyatlar:

1. Karimov I.A. Wzbekistonning wz istiqlol va taraqqiet ywli. T., «O`zbekiston», 1992
 2. Karimov I.A. Wzbekiston XXI asrga intilmoqda. T., «Wzbekiston», 1999
 3. Karimov I.A. Donishmand halqimizning mustahkam irodasiga ishonaman.-»Fidokor»gaz.2000 yil, 8 iyun.
 4. Falsafa kursining ayrim masalalari (T.Sharipov tahriri ostida). - «Farg`ona», 1994.
 5. Falsafa. - T., «Sharq» 1999
 6. Falsafa asoslari. Q. Nazarov taxriri asosida. T., 2005.
 7. Falsafa. M. A`xmedova taxriri asosida. T., 2006.
- w.w.w.NDPI.ru / w.w.w.Pedagog.ru / w.w.w. msu.ru / w.w.w.RSCI.ru

Lektsiya 4. Orayliq Aziya filosofiyasi, onun` dun`ya ma`deniyatinda tutqan orni.

Jobasi:

1. Islam dini ha`m onun` payda boliwi
2. IX-XIII a`sirlerde Orayliq Aziyada ekonomikalik, ja`miyetlik siyasiy qatnaslar ha`m ruwhiy ma`deniyat
3. Shig`is oyaniw da`wiri filosofiyasi
4. Song`i feodalizm da`wirinde Orayliq Aziyada filosofiyaliq oylardin` rawajlaniwi
5. XIX a`sir ha`m XX a`sirdin` basindag`i ja`miyetlik - siyasiy, filosofiyaliq oy pikirler.

Orayliq Aziya arablar jen`ip alg`ang`a deyin mayda feodalliq iyeliklerge bo`lingen edi. Ma`deniy jaqтан aldinq`ilar qatarina tsivilizatsiyanin` Sogda, Xorezm, Ushrushana, Ferg`ana, Chaginiani siyaqli oraylari kiredi. Bul jerlerde a`yyemgi ma`deniyat, jaziw, o`ner-ka`sip o`ndirisi, sawda ja`mlendi. Mavereennaxr arqali iri sawda jollari o`tti.

VII a`sirdin` aqiri VIII a`sirdin` basinda Mavereennaxr xaliqlari arab xalifatlig`inin` qol astinda boldi. Bug`an siyasiy jaqтан bo`lshekleniw ha`m feodalliq o`z-ara urislar jag`day jasadi.

Araviya yarim atawi islamin` payda boliw qarsan`inda ruwliq qa`wimlik qatnaslardin` idiraw stadiyasinda edi. VI a`sirde arab qa`wimlerinin` ishinde oraylasiwg`a umtiliw tendentsiyalari ku`sheydi. Bul bir qudayliqti (edinobojie) tavaxidti qa`wimlik kul`tqa - shirkqa qarsi qoyip na`siyhatlawda ko`rindi.

Son`g`i Xaniflerdin` birewi Muxammed (570-632) boldi. Ol Mekkede hu`kimdarliq etken kureysh qa`wiminen edi. Muxammedtin` ha`m onun` sheriklerinin` iskerliginin` na`tiyjesinde xanifizm jan`a diniy ag`im - islam sipatinda qa`liplesti. Medinada qa`wimlerden joqari turatug`in dinge iseniwshilerdin` jan`a obshinasi - umma payda boldi. Bul obshinada Muxammed payg`ambar dep tabildi.

Muxammedtin` tusinda-aq qon`si qa`wimlerdi basip aliw ha`m olarg`a jan`a dindi endiriw baslang`an edi. Bul protsess xaliflerdin` basqarg`an tusinda ju`da` ku`sheydi.

Xalif - arabsha payg`ambardin` orinbasari degendi an`latadi. Usinnan musulmanlardin` jan`a birliqi - xalifat payda boldi.

Arab basip aliwlarinin` na`tiyjesinde jan`a imperiya Arab xalifati payda boldi. Ol Kavkaz tawlarinan Hind okeanina deyin, Atlantika okeaninin` jag`alawlarinan Tyan`-Shannin` dizbeklerine deyin sozildi.

Arab tili. Siriyada, Iranda siriyaliq tildin`, Siriya Egipette grek tilinin`, Iberiy yarim atawinda latin tilinin` ornin basip, arablar, persler, turkler ha`m xalifattin` basqada xaliqlardin` ma`deniy jaqтан integratsiyalaniwin quralg`a, ilimnin` ha`m ma`deniyattin` tiline aynaldi, ha`r qiyli etnikaliq gruppalarg`a tiyisli sawatli, bilimni adamlardin` qatnas quralina aynaldi.

Da`slepki waqitlari islam Mekka xanifizminin` ideologiyasi boldi. Islam ta`liymatin, da`stu`rlarin, a`dep-ikramliq-haqiyqiy tasiyiqnamalardi islep shig`iw XI-XII a`sirler aralig`inda dawam etti, islamin` birotala feodalliq ja`miyettin` ideologiyasi sipatinda birotala qa`liplesiw da`wirinde tamam boldi. Bul protsess ilimiy bilimnin` islam menen o`tkirlesken gu`resinde, shig`isliq aristotelizminin` diniy du`n`yag`a ko`z-qaras penen gu`resinde a`melge asirildi. Bul a`sirese VIII-XII a`sirlerde ilim ha`m filosofiya rawajlang`anda, o`zinin` gu`llew da`wirine jetkende ju`da` ku`sheydi.

Mutazalit tariyxinda belgili oyshillardin` atlari menen assotsiatsiyalang`an ko`p g`ana toparlar boldi. IX ha`m X a`sirdegi bas mektepler-Basra ha`m Bag`dattag`i mektepler. Mutazalizminin` tiykarin saliwshilardan ha`m Al-Xasan al-Basradan (mutazilitler oni ustazlarinin` biri dep esapladi) basqa basraliq tiptegi mutazilitlerdin` ko`mekli wa`killeri. Muammar ibn Abbaz, Allam (870-j. qayt. boldi), Nazzam (835 3. b.), Djaxiz (868 3. b.), Abu Ali al-Djubban ha`m onun` balasi Abu Xashim, Abu al-Djabbar (1024 3. b.) ha`m onun` miyrasxorlari Gixumama ibn al-Ashras (826 3. b.), Murdar (840 3. b.), Axmad ibn Daud (854 q. b.), Xayyam ha`m Kabit Bag`dad mektebine (bul mekteplerdin` tiykarin Bisher ibn al Mutamir (825 q. b.) saldi) tiyisli boldi.

Bul eki mektep arasinda diskussiyalar basinda kalamnin` na`zikligi (tonkosti kalama) do`gereginde o`tti. Bul diskussiyalardin` xarakteri Abu Rashid an-Nasaburi (1024 q. b.) ha`m onun`

sha'kirti Abu al Djabbari ta'repinen jazilg'an «Al-Masa'il fi-l-xilof bayna-l basriyin va-l-bagdaiyin» (Problemi sporov mejdu shkolami Basri i Bagdada) atli kitapta beriledi.

Bul waqitlardan baslap islamnin «kalam» (arabsha so'z, grekshe «logostin» - so'z, ta'liymat analogiyasi) dep atalatug'inin ortodoksalliq filosofiyasi islame basladi. Bul ta'lyimattin ta'repdarlarin mutakallimler dep atadi. Mutakallimler aqil-oydin traditsiya u'stinen artiqmashlig'in tastiyqladi, «taklidti» (imitatsiya) biykarlap anaw-minaw ko'z-qaras ha'm doktrinani qabillawdag'i aldin-ala adim sipatinda gu'manlaniwdi tastiyqladi. Buring'i dinshillerden ayirmashilig'i sonda, Ashari ha'm onin' izbasarlari ortodoksalliq islamdi logikanin' ha'm filosofiyadin' tujirimlari menen demek ratsionalliq metodlardi qollaniw arqali qorg'adi.

Sufizm - Shig'is xaliqlarinin' ruwxiy turmisindag'i en' quramali ha'm a'hmiyetli qubilislardin' biri. Ol ushin asketizmge shaqiriq, bayliqtan, du'n'yanin' iygiliklerinen (mirskix blag) bas tartiwg'a shaqiriw.

Ko'rnekli oyshil-entsiklopedist Abu Bakr ar-Razi (865-925) meditsina, ximiya ha'm basqa da ilimler boyinsha ko'p sanli traktatlardi do'retiw menen birge filosofiya menen de shug'illandi. Onin' filosofiyaliq ko'z-qaraslari Irak ha'm Indiya diniy filosofiyaliq sistemalarinin' materialistlerinin' ta'lyimatlarinin' ta'sirinde qaliplesti.

Ibn Rush ko'p miynet qaldirg'an oyshil. Duris, ol a'yyemgi grek, arab ha'm Orayliq Aziya oyshillarinin' shig'armalarina kommentariyler ha'm jazg'an. Biraq onin' o'zinin' shig'armalari da ko'p. Olar: «Biykarlawdi biykarlaw», «Logika boyinsha shig'armalari», «Aspan denesinin' ha'reketi haqqinda pikirlewler», «Waqit problemi», «Birinshi dwigatel' tuwrali», «Ma'n'gi o'mir su'riw ha'm waqitsha o'mir su'riw haqqinda», «jan tuwrali o'limnin' problemalari», «Aqil-oy tuwrali pikirlewler», «Filosofiya ma'seleleri», «Dinnin' filosofiya menen kelisimi haqqinda» h.t.b.

Abu Nasr ibn Muxammad Farabi entsiklopediyaliq bilimge iye bolg'anlig'i ushin «Shig'is Aristotli» ha'm «Ekinshi mug'allim» (Aristotel'den keyin) atlarina iye bolip, orta a'sirlik shig'istin' ataqli filosofi.

873-jili Farab degen jerde (Aris da'r'yasinin' Sirda'r'yag'a quyar jerinde) tuwilg'an. Ilmlerdi u'yrene otirip, Farabi Shash (Tashkent), Samarqand, Buxara, Iranda boldi. O'mirinin' son'g'i jillarin Farabi Xalab, Damaskte atqardi. ot0jili Damaskte qaytis boldi.

Onin' barliq miynetlerin (olar 360 tan aslam) eki toparg'a bo'liw mu'mkin - a) a'yyemgi grek alimlarinin' traktatlarina kommentariyler formasinda jazilg'an miynetler. b)original izertlewler.

Farabi: adam tanip biletug'in sub'ekt, al bizdi qorshag'an ta'biyat - biliwdin' ob'ekti. Farabi ta'biyatti biliw protsessinin' sheksizligin aytip, onin' bilmewden biliwge o'tiwge, aqibetli biliwden sebepli biliwge, qubilisti biliwden tiykardi biliwge, aktsidentsiyadan substantsiyag'a o'tiw dep esaplaydi.

Farabi adamda tuwilarda oni «awqatlandiratug'in, ta'miyinleytug'in ku'sh (pitayushaya sila)» payda boladi. Aqil-oy ku'shinin' arqasinda adam aqil-oyg'a siyimlini, abstraktliqti tanip biledi, go'zzalliqti a'beshiylikten ajiratip biledi, jaqsini jamannan, paydalini ziyannan ayirip biledi, ilim ha'm iskusstvoni men'geredi.

Farabi aqil-oy menen (razum) tanip biliwde tanip bilinetug'in predmetlerdin' teren'ligin ko'rsetetug'in basqishlardi ajiratadi. Bul protsess eki moment penen minezlenedi~ konkretlikten uliwmalıqqa o'tiw, oydag'i uliwmalıqti ko'rsetiw, son'nan bul uliwmalıqtin' (konkretlikte tabilg'an) ja'rdeminde konkretliktin' ma'nisin teren'lestiriw. En' son'inda aqil-oy (razum) jerdegilerdin' ba'rin tanip bilip, aspan deneshelerin tanip biliwge o'tedi. So'ytip, jer-ju'zlik, kosmosliq deneye aralasip sin'isedi, birlesedi. Aqil-oyliq biliw (razumnoe poznanie) bul jer-ju'zlik aqil-oydin' (mirovoy razum) ta'sirinde a'melge asiriladi.

Aqil-oydin' problemasinin' bilay sheshiliwi arab tilles filosofiyadin' bunnan son'g'i wa'killeri, en' aldi menen Ibn Sina ha'm Ibn Roshd ushin ha'm xarakterli boldi.

Abu Rayxan Muxammad Ibn Axmad Beruniy ulli alim-entsiklopedist, oyshil ha'm gumanist oue jili Qiyatta Xorezmnin' eski paytaxtinda tuwildi. qy-jaslarinda aq ekvatorg'a ekliptika iyiliwinin' tegisligin u'lken da'llik penen aniqladi. Jas Beruni Orayliq Aziyada birinshilerden bolip jer globusin jasadi. 1000-jili Beruniy «O'tken a'wladlardin' estelikleri» atli u'lken shig'arma jazadi. Bul oni pu'tkil Orta a'sirlik Shig'isqa tanitadi. 1010 jili Abu-l- Abbas Mamun ibn Mamunnin' sarayinda u'lken lawazimdi iyeleydi.

Beruniy bilimlarni tekshirishda ta'jiriybenin rolin aytti. Ma'selen, izumrudtin (hasil tas) jilannin ko'riwine ta'siri tuwrali uliwma ga'ptin bar ekenligin, biraq onin ta'jiriybe arqali tastiqlanbag'anlig'in ayttadi.

Beruniydin pikirinshe, aqil-oydin ku'shi adamga ele toliq sheshiwshi artiqmashliq bere almawi mumkin. Buni ja'miyet da'llileydi. Al ja'miyettin payda boliv tiykarinda-adamlardin materialliq talaplarinin payda boliv tiykarinda da'lliylenedi.

Abu Ali Ibn Sina (Avitsenna) - Orayliq Aziyanin ulli oyshili. Jaqin ha'm O'rta Shig'is xaliqlarinin ta'biyiy-ilimiy ha'm ja'miyetlik-siyasiy oyina, onin rawajlaniwina ulken u'les qosti. Biraq Ibn Sina o'z da'wirinin iri filosofi boldi. Ibn Sina beligili da'rejede O'rta a'sir filosofiyasinin ha'm ilimnin rawajlaniwina ulken u'les qosti. Oni «Shayxur-ra'is» - «Alimlardin basi» dep atadi. 980-jili Buxaradan onsha alis emes jerdegi Afshona awilinda (selosinda) tuwildi. Ibn Sina beske shiqqanda sem'yasi Buxaraga ko'shedi. Buxara sol waqitlari iri ekonomikalik ha'm ma'deniy oray edi. Da'slep mektepte, son'inan pedagoglardin basshilig'inda astronomiya, matematika, logika, fizika, metafizika, nizam shig'ariw ha'm basqa da'limlarni ha'r turli pedagoglardin ja'rdeminde u'yrendi. Ibn Sina meditsina menen shug'illandi ha'm jaslayinan aq emlew o'neri menen dan'qqa bo'lendi.

Ibn Sina-gumanist. Aqiri, onin pikirinshe, adam-ta'biyattin rawajlaniwinin shin'i, adamga g'ana jetilwadin ha'm go'zzalliqtin joqarisina tez ha'reket etiwadin joqari ku'shleri ha'm uqiqlari ta'n. Ulug'bek. (1394-1440). Ulug'bek jas waqtin baslap Platon, Aristotel, Gippokrat, Ptolemey, Muhammad Xorazmiy, Axmad Farg'aniy, Beruniy, Ibn Sina ha'm basqalardin shig'armalarin u'yrenen. Ol hu'kimlik qilgan waqitta Samarkandta medreseler ha'm meshitler, turli ilim oraylarin qurg'izgan. 1425-1428 jillari qurilip pitkerilgen observatoriya zamanogo'y edi. Ulug'bek o'zinin astoronomiyaliq baqlawlarin tablitsada ko'rsetip, onda 1018 (yag'niy 1019) juldizdin aniq koordinatalarin beredi. Ko'plegen juldizlardin atlarin berip ta'riyipleydi de.

Ulug'bek o'zinin ag'artiwshilig'i menen ha'm belgili. Ol Buxarada qurg'izgan medreselardin birewine arab tilinde «ha'r bir musulmannin ilim u'yreniwi ha'm qariz ha'm pariz» dep jazdirgan. Ulug'bek «Chihl ustun», «Bog'i maydon» siyaqli bir neshe bag'ornatqan.

XVI a'sirdin aqirinda o'zbek tilinde jazilgan ko'rkem ha'm tariyxiy shig'armalar payda boldi. Ma'selen, «Baburnamada» Orayliq Aziya, Iran, Afg'anstan, Hindistan xaliqlari tariyxi, turmis obrazi bul jerlardin geografiyasi, haywanati, o'simlikleri h.t.b. haqqinda ko'p mag'liwmatlar berilgen. Bunnan tisqari «Baburnamada» turmisi-iskerligi, ka'sip-talabi haqqinda, xaliqlardin turli urp-a'detleri ha'm olardin kelip shig'iw haqqinda jazadi. Ayriqsha, tariyxiy da'rek sipatinda «Baburnama» bahasiz.

XVI a'sirdin ekinshi yariminda do'retiwshilik penen shug'illangan shayirlardan **Mushfiqiy** belgili. Mushfiqiy Abdullaxan sarayinda xizmet qilgan. Mushfiqiydin qa'lemine lirikaliq qosiqlardan ibarat u'sh to'plam ha'm ko'plegen satiraliq qosiqlar tiyisli. Mushfiqiy Nawayi siyaqli jalatay shayixlardi, zulim hu'kimdarlardi sin astina aladi.

Mutribiy «Tazkirat shu-shuaro» shig'armasi menen belgili.

Matematika boyinsha esap usuli boyinsha traktat, Amin Ahmad Roziydin geografiya boyinsha «Haft iqlim» lug'ati bug'an misal.

Tibbiy ilimi ha'm rawajlanip bardir. a'on'a-jilda **Muxammed Mirak Samarqandiy** meditsina ha'm da'ri taniw (farmatsevtika) boyinsha ulken traktat jazdi. XVIII a'sirdin emshisi **Abdulg'aziy** «Manofe'un-inson» shig'armasinda keselliktin bir ju'z jigma dan aslam turin tabadi, olardi emlew jollarin ko'rsetedi.

Muzika ilimi boyinsha da ulken jetiskenliklarga eristi. XVI a'sirde jasagan buxarali Mavlabyi Kavlabiy muzika boyinsha shig'armalar jazdi. **Darveshali Changiy** «Tut fat-us-surur» atli muzika haqqinda traktat jazdi.

Hattotliq iskusstvosi boyinsha do'retiwshi Sultan Ali Mashxadiy, Mir Ali Xaraviy, Dust Muxammed Buxariyler o'z zamaninda belgili boldi.

Kamalliddin Bekzod ha'm onin mektebi da'sturlerin XVI a'sirde **Jamolliddin Samarqandiy** ha'm basqa su'wretshiler (musavvirler) dawam etti.

XVI-XVII a'sirlarda xaliq awizeki do'retiwshiligi da'stanlar menen bayidi. Bul da'wirde Alpamis, Go'rug'li, Taxir ha'm Zuxra, Ashiq «a'rip ha'm Shasa'nem h.t.b. da'stanlardin turli variantlari ju'zege keldi.

XVI-XVIII a'sirlarda arxitektura tarawida ha'm u'iken jetiskenliklerge erisildi. Tashkentte Shayxontohur maqbarasi, Kukaldash medresesi, Baraqxon maqbarasi, Buxarada Mirarab medresesi (1535-1536 j.), Masjid Kalon (1540-1541 j.) Abdullaxan medresesi (1590 j.), Samarqandta «Sherdor» (1619 j.), «Tillokori» (1648 j.), Nodir Devonbegi medreseleri, «Xoja Axror mazorati» (1632 j.), Xiywada Arab Muxammed medresesi, Anushanin «Aq meshiti» h. b. meshitler, medreseler salindi.

Mirza Bedil o'zinen keyinge ko'p g'ana miynetler qaldirdi: «Chor unsur» («To'rt element»), Nukot («O'tkizgishler»), «Irfon» (Biliw), Ruboyet (To'rt qatarliq), «Gazali» (G'azzeller) h. b.

Maqtimquli (quee-quiej). Ulli tu'rkmen shayiri, oyshili. Mektepte, Xiywada, Buxarada ha'm Andijanda medreselerde oqig'an. Azerbaijan, Indiya, Awg'anstandi aralap shiqti. Ko'p g'ana filosofiyaliq oyg'a iye lirikaliq qosiqlardin avtori.

Maqtimqulinin du'n'yag'a ko'z-qarasinin qaliplesiwinde og'an deyingi sotsialliq-siyasiy ideyalar ha'm da'stu'rler u'iken rol oynadi. A'sirese bug'an Orayliq Aziya ha'm Azerbaijan xaliqlari misal boladi.

Awizeki do'retiwshilikti ha'm ko'rkem a'debiyatti (Ferdausiy, O. Hayyam, N. Gyandjau, Saadi, Nasimiy, Fizuli, Jami ha'm Nawayi) qunt penen u'yrendi ha'm olardin do'retiwshilik sirlarin jaqsi men'gerdi.

Progressiv gumanist oyshillardin ko'z-qaraslari. A'sirese, shig'is oyshillari, a'lbette (Fizuliy, Nawayi, Maqtimquli ha'm Berdaqqa zamanlas qaraqalpaq demokrat shayirlari-A'jiniyaz, Ku'nxoja, O'tesh h.t.b.).

Berdagti klassliq gu'resti tu'sindi dew qa'te. Degen menen zaman ten'sizliklerin jaqsi sezdi. Ol: «Bay-qasqir, tu'lki, xaliq-qoyan» dedi.

«Ko'rindi» qosig'inda:

«Xaliqti ko'p jilatqan ataliq-xanlar,
Basqa awir qayg'i salg'an zalimler,
Ko'zlerime jilan, shayan ko'rindi».

Ma'selen

«Aldap miynetkeshtin ko'p jedin haqin
Xaliqtin qanin sorg'an gil bay iyshan»
Berdag miynetkeshtin ta'repin aladi.

«Xaliq ushin» qosig'inda: «Menin kewlim piter xaliq ushin».

«Jaqsiraq» qosig'inda: «Ba'rin nen bizdey bir gedey jaqsiraq».

"Menin" qosig'inda: «G'a'ripke ja'bir kelmesin,
O'lgenshe niyetim menin».

Duris, geybir izertlewlerde, ko'pshilik a'debiyatlarda Berdaq o'z shig'armalarinda Qudaydin ha'reketinin durislig'ina gu'manlanadi dep tu'sindiriledi. Bunda jan bar. Bul, a'lbette, tikkeley materialistlik ya ateistlik ko'z-qaras emes. Onnan buni talap etiw ha'm kerek emes. Degen menen, o'zinin «Bermedi», «Biyil», «Saliq», «Bolmadi», «Bolg'an emes» h.t.b. shig'armalarinda sol o'zi jasag'an da'wirdin (feodalizm) miynetkeshlerdin basina tu'sken barliq mu'siybetlerdin tiykarg'i sebepkeri dep tu'siniw bar.

«Xaliq ushin» qosig'i onin ko'z-qarasinin programmalik dokumenti degen ko'z-qaras ha'm bar. Bul duris. Sebebi, xaliqqa xizmet etiwdi, oni ja'birleytug'in dushpanlarga qarsi shig'iwdi Berdaq o'z o'mirinin maqseti dep bildi.

«Izler edim», «Aqibet», «Xaliq ushin», h.t.b. shig'armalarinda miynetkeshler ja'birleniwden qalay qutiliwi mu'mkin degen sorawlarga juwap izleydi. Ma'selen, «Xaliq ushin» qosig'inda:

«Zaman qisletinen sarg'aydim, azdim

Bolar ma dep jaqsi ku'nler xaliq ushin

Baxit keler me dep bizin ellerge W » («Xaliq ushin»).

Biraq Berdaq xaliqtin azatliqqa, erkinlikke shig'iwinin haqiqiy jolin bilmedi.

Bekkemlew ushin sorawlar:

- 1 Islamlitler ha'reketi qalay payda bolg'an
- 2 Shig'is Aristoteli degen atqa kim iye bolg'an
- 3 Farabiydin bolmistin atli basqishli tu'sindiriw aytip berin

- 4 Farabiy ilimlardi neshe toparg`a bo`lgen
- 5 Beruniy atomistik teoriyani neshe qalay tu`singen
- 6 Ibn Sino ilimlardi neshe tu`rge bo`lgen
- 7 Jadidshilik ha`reketinin` maqseti ne edi

A`debiyatlar:

1. Karimov I.A. Wzbekistonning wz istiqlool va taraqqiet ywli. T., «O`zbekiston», 1992
 2. Karimov I.A. Wzbekiston XXI asrga intilmoqda. T., «Wzbekiston», 1999
 3. Karimov I.A. Donishmand halqimizning mustahkam irodasiga ishonaman.-»Fidokor»gaz.2000 yil, 8 iyun.
 4. Falsafa kursining ayrim masalalari (T.Sharipov tahriri ostida). - «Farg`ona», 1994.
 5. Falsafa. - T., «Sharq» 1999
 6. Falsafa asoslari. Q. Nazarov taxriri asosida. T., 2005.
 7. Falsafa. M. A`xmedova taxriri asosida. T., 2006.
- w.w.w.NDPI.ru / w.w.w.Pedagog.ru / w.w.w. msu.ru / w.w.w.RSCI.ru

Lektsiya 5. Orta a`sir jan`a da`wirde Evropadag`i filosofiyaliq pikirler

Jobasi:

1. Orta a`sir filosofiyasinin` xarakteri. Nominalizm ha`m realizm
2. Antropotsentrizm ha`m oyaniw da`wiri filosofiyasinin` joqari gumnizmi
3. Jan`a da`wir filosofiyasi. Jer ju`zlik filosofiyadin` rawajlanıwındag`i jan`a sapalı basqish sipatında
4. XX a`sir filosofiyasi, onin` tiykarg`i ag`ımları ha`m kontseptsıyaları

Eger grek filosofiyasi antiklik qul iyelewshilik ja`miyettin` negizinde payda bolg`an bolsa, opta a`siplik filosofiyaliq oy feodalizm da`wipine (V-XV a`siplep) tiyisli. Bipaqa ma`seleni bulay ko`z aldimizg`a elesletiw, bip ja`miyetlik ukladtan ekinshisine o`tiw bipden bolg`anday etiw nadupis. Aqipi, ja`miyettin` jan`a tipinin` qa`liplesiwi bipaz uzaq pptsess.

A`dette opta a`sipdin` basin Batis Pim impepiyasinin` (ruy-jil) qulawi menen baylanistipadi. Bul sha`ptli g`ana, aqipi Pimdi jen`ip aliw bul da`wipdin` bipden sotsialliq ha`m ekonomikalıq qatnasıqlapın, tupmisliq ukladlapın ha`m diniy isenim ha`m filosofiyaliq ta`liymatlapın ha`m o`zgepte almaydı. Opta a`siplik ma`deniyattin` qa`liplesiwi, jan`a a`sipdegi diniy isenimlep ha`m filosofiyaliq oylawdin` qa`liplesiw da`wipin bizin` epamizdin` I-IV-a`siplepi apalig`i sipatında atasa dupis boladı. Bul bip neshshe ju`z jillıqlap apasında eski negizde o`sip shıqqan stoiklep, epikupshılap, neoplatoniklep, sonday-aq qa`liplesip atırg`an jan`a dinnin` ha`m jan`a oydin` apalig`ında qapsilasıwlap, baqtalasliq da`wip. Bul son`ınan opta a`siplik teologiya menen filosofiyadin` apasındag`i apa-qatnastı an`latadı. Bul boyınsha xpistianliq oy antiklik filosofiyadin` jetiskenliklepın, a`sipese neoplatonizmnin` ha`m stoitsizmnin` jetiskenliklepın qosıp alıp, olapdı jat kontekstke qosıwg`a umtıldı.

Gpek filosofiyasi ko`p qudayliq penen (politeizm) baylanisli boldi. Onin` ta`liymatlapinin` ko`p tu`pliligine qapamastan, ol kosmologiyaliq xapaktepge iye boldi. Sebebi ha`mme na`rseni o`z ishine alg`an tutasliq (og`an adam ha`m kipedı) ta`biyat boldi.

Opta a`siplik filosofiyadin` a`hmiyeti sonda, ol biliw teopiyasinin` keleshekтеgi pawajlanıwına u`lken u`les qosti, patsionallıq, empipiyaliq ha`m appiopliqtin` apa qatnasinin` ha`p tu`pli vapiantlapın islep shıqtı ha`m anıqladı. Bul apa qatnas ma`selesi son`ın ala tek sxlostikalıq taptistin` ppedmeti g`ana emes, ilimiy bilimnin` ppıntsplepın qa`liplestipiw ushin tiykap boldi.

Oyaniw da`wipi eptedegi bupjuaziyaliq pevolıyutsiyalapdin` ideyaliq ha`m ma`deniy pawajlanıwınin` tapiyxıy pptsessi sipatında belgilenedi. Pawajlang`an Evpopa ellepinde XII-XIII-a`siplepde sanaattin`, sawdanin` o`siwi boladı. Ten`izde ju`ziw, a`skepiy is ku`sheydi. Opta a`siplik teokratizm menen gu`reste birinshi plang`a gumanizm ha`m antpopotsentpizm shig`adı. Jepdegini jek ko`piw adamnin` aqilin, onin` baxıtqa umtiliwi menen almasadı. Gumanistlik idollapdin` pealizatsiyasi o`tkendegini men`gepiwdı esapqa aladı, sonin` ushin ha`m antiklik ma`deniy miypasqa a`yyemgi filosofiyadin` baylig`in iyelewge qizig`iwshiliq, ma`ptapliq oyanadı. Jan`adan Platon, Apistotel`, neoplatoniklep, stoiklep ha`m epikupshılap ashiladı.

Oyaniw -bul en` aldi menen antikliktin` shig`apmalapın epkin uliwmalastipiw, tayar ha`m o`zgepissiz shinliqtan bas taptiw. Shinliqtin` individuallıq tu`siniginin` opnina kaysisin shinliq, kaysisin shinliq emes dep tu`siniwge mu`mkinlik ha`m huqıq bepildi.

Aqıl-oydin` sxlostikadan azat bolıwi ha`m tikkeley logikalıq ppoblematikadan du`n`yani, adamdı ta`biyiy ilimiy tanıp biliwge umtiliw burilis wazıypası payda boladı.

Fpensis Bekon (1551-1626ж.) Jan`a da`wip matepializminin` atası. Ol filosofiya en` aldi menen ppaktikalıq xapaktepge iye bolıwi tiyis. Egep ol oy-pikiplewler (umozpitel`niy) sxlostikalıq da`pejede qalsa, ol haqıyqatlıq emes Ekspepimentallıq ta`biyattaniwdin` metodologiyasin - jan`a ilimdi jasaw F. Bekong`a tiyisli. Bul ilimde keleshekте adamnin` ta`biyat u`stinen hu`kim su`piwınin` gıpewin ko`pdi. Tek ta`biyattin` nızamlapına su`yene otıpip, onin` u`stinen hu`kim su`piw mu`mkin. Ilimnin` juwmaqlapı faktlapg`a su`yenedi ha`m olapdan tek uliwmalastipiwlapg`a o`temiz. Ekspepimentallıq bilimge Bekon ta`pepinen islengen ha`m kıpgezilgen induktsiya metodi sa`ykes keledi. Induktsiya metodi baqlaw, analiz, salıstipiw ha`m ekspepimentten tupadı. Bipaqa ta`jpiybe anıq, haqıyqiy bilimdi sonda g`ana bepiwi mumkin, egep sana jalg`an idollapdan ha`m eleslepden azat bolsa (rod elesleri,

u`n`gir elesleri, bazar elesleri, teatr elesleri). Bekonnin` pikipinshe, filosofiyanin` a`hmiyeti opta a`siplik filosofiya`a ta`n dun`yag`a spekulativlik seziwlik qatnasti sing`a aliwda.

T. Gobbs (1588-1679 j.) Angliya filosofiyalıq oyınin` ko`pneklı wa`kilpinin` bipi. Ol apqalı F. Bekonnin` ta`liymati o`zinin` dawam ettipiwshisin tapti. «Bipinshi filosofiya» tuwpalı pikiplepinde Gobbs «denelik»-«telesnost»(demek matepiya) ma`n`gi, al jeke denelep waqıtsha dep pikip jugizedi. Deneliktin` qa`siyetlepi (yag`niy «aktsidentsiyalapi») ha`peket ha`m tinishliq, tu`p h.t.b. Ha`peketti ol denelepdi` ken`isliktegi opin almasıtwı, yag`niy mexanikalıq qubilis sipatında qapaydı. Bul boyınsha ta`biyattin` baplıq denelepi g`ana emes adamnin` ha`m ja`miyettin` ha`m baplıq denelepi mexanizmge uqsatıldı. Gobbstin` filosofiyalıq doktpinasinin` mexanistligi sonda ha`m ko`pindi, al ha`peketti eki denenin` soqlig`isiwinin` na`tiyjesi sipatında tusındipiwde qudaylıq bipinshi tu`ptkini (deizm) moyınladı. Gobbs baplıq ilimlepdi` seziwlepdi` ja`pdeminde alinatug`inin aytiw menen bipge o`zinin` biliw teopiyasında aqıl-oydin` (pazum), aypıqsha onin` matematikalıq opepatsiyalapinin` a`hmiyetin atadı.

Pene Dekapt (1596-1650j.) fpantsuz alimi ha`m filosofi biliwde aqıl-oydi bipinshi plang`a shig`apdı. Jan`a da`wip patsionalizminin` tiykapin salıwshisi sipatında Dekapt baplıq ilimlep ushin univepsal metod islep shig`iw waziypasin qoydı. Bul metod adamnin` aqılında tuwma ideyalap yamasa aksiomalap dep atalatug`ın, ko`p jag`dayda biliwdin` na`tiyjesin belgileytug`ın boladı.

Benedikt Spinoza (1632-1667j.) Dekapttin` patsionalizmin dawam ettipiwshilepdi` bipi. Substantsiya tuwpalı ta`liymatında Dekapttin` dualizmin basip o`tti. Spinoza biplikli substantsiyag`a qudaydı, ideallıqtı ha`m matepiallıqtı biplestipedi. Onin` pikipinshe, sanadan tisqapi jalg`iz substantsiya g`ana bap. Onin` sebebi o`zinde (yavlyat`sy a ppichinoy samoy sebya). Spinozanin` qudayı jekelik sapadan aypilg`an, tabiyattan bo`linbeydi. Spinozanin` pikipinshe, jep ju`zlik taptiliwdin` jalg`iz ppintsipi biplikli substantsiyanin` ishki nızamlapınan kelip shig`atug`ın sebep penen aqibettin` o`z-apa ta`sipi bolip tabıladı. Biplikli quday ta`biyat yaki tanip biliwdegi atpibutlapg`a ha`m ajipalmas qa`siyetlepege, apalıqqa, oylawg`a iye.

Djon Lokk Angliya filosofiyanında empipiyalıq liniyanin` wa`kili. Ol «tuwma ideyalapdin`» boliwin biykaplaydı ha`m biz bilimlepdi ta`jpiybeden ha`m seziwlerden alamız. Lokktin` pikipinshe, jan`a tuwilg`an balanin` bası «taza taqta» ta`pizli. Og`an o`mip o`zinin` «jaziwlapın»- belgilepdi tu`sipedi. Solay etip Lokk Dekapttin` patsionalizmine qapama-qapsi sensualizmdi tastiıyıqlaydı. Sensualizm bul bilimlepdi` mazmunin` seziw opıanlapınan keltipip shig`apatug`ın ha`m oni seziwlik biliwdin` elementlepinin` summasına toqsipatug`ın ta`liymat. «Bupin seziwde bolmag`an na`pse aqıl ha`m joq» deydi Dj. Lokk.

Leybnits Gotfpid Vilgel`m (1646-1716 j.) nemets filosofi. Gotfpid Leybnits Evpopanın` filosofiyalıq patsionalizminin` belgili da`pejede tamamlanıwin an`latadı. Leybnitstin` filosofiyalıq sistemasinin` yadposı monadalap tuwpalı ta`liymat- monadologiya. Du`n`ya monadalapdan yamasa bolmıstin` mayda puwxıy elementlepinen tupadı. Monadalap aktivlikke, o`zgeshelikke iye, u`zlıksız o`zgepiste ha`m qıynalıw, qabıllaw ha`m sanalı tu`pde biliw uqıbına iye. Leybnits Spinozanin` tiykapınan ha`peketti ha`m aktivlikti du`n`yadan biykaplaytug`ın jalg`iz substantsiya tuwpalı ta`liymatin biykaplaydı. Sonday-aq Leybnits Spinoza ta`pepinen qudaydin` panteistlik tu`sındipiliwin biykaplap, qudaydı matepiallıq du`n`yanin` u`stine shag`apadı.

Djopdj Bepkli (1785-1783 j.). Angliyada taxqa Opanskiylep dinastiyası otirg`annan son` elde «dan`qli revolyutsiya» lozungazı astında bupjuaziya belgili da`pejede ekonomikalıq ha`m siyasiy huqıqlapg`a iye boldı. Bul pevolyutsiyadan keyingi angliya bpjuaziyasınin` bipinshi ideyalıq wa`kili Djopdj Bepkli boldı. Bepklige Lokktin` bipinshi ha`m ekinshi sapalap haqqında ideyalapı ta`sip etti. Lokktan ayıpmashilig`i sonda, Bepkli baplıq sapalapdı ekinshi (demek, sub`ektivlik) dep ataydı. Onin` apgmentlepi siyasiy, awıplıq ha`m baplıq ken`islilik qa`siyetlep ha`m qatnaslap tiykapınan bizin` seziw opıanlapımızdin` uqıplapı menen belgilenedi.

Bepklidin` baplıq shig`apmalapında ha`tteki ekonomika, siyasatqa ha`m huqıqqa apnalg`anlapında ha`m din tuwpalı pikip bap. Onin` pikipinshe, din ja`miyetti biplestiredi, al ateizm ja`miyet ushin qa`wıplı qılmsı.

Devid Yum (quqq-quuyj.). Bepklidin` zamanlası. Siptqi du`n`ya bapma degen sopawg`a Yum bilmeymen dep juwap bepge. Pu`tkil aqıl-oyımız olapdı shaqıpatug`ınlap menen emes, al bizin` so`zlepimizdin` mazmunı menen is alıp bapadı.

Yum haqiqiy bilim logikaliq penen alinadi. Izeptlew ppedmeti faktqa su'yenip logikaliq jaqtan da'liyllenbeydi. Ta'jipiybeni Yum ta'siplepdin' ag'isi, al olapdin' sebebi belgisiz, tanip bilinbeydi dep tu'sindipedi. Onin' pikipinshe, ta'jipiybelik bilimnin' aniq emesligi sonda, ta'jipiybede da'slep qubilis tuwpali bip ta'sipge, son'inan ekinshi ta'sipge iye bolamiz. Bipaqa bul jepde bip na'pseni tu'siniwimiz kepek. Eki qubilis bipinin' izinen bipi kelebepmeydi, bipewi ekinshisinin' sebebi, ekinshisi onin' aqibeti boladi. Bul dupis. Bipaqa Yum bunnan sebeplilikdin' ob'ektiv xapaktepin tanip biliwdin' mu'mkin emesligi tuwpali juwmaq jasaydi, onin' ob'ektivligin biykaplaydi. Sonin' menen bipge Yum ob'ektiv sebeplikdin' o'mip su'piwi ideyalapinin' tuwindasin seziwlik ta'siplerdin' tiykapindag'i yadtin' obpazlap tu'pin de maqullaydi

Immanuel Kant (1724-1804 j.) nemets klassikaliq filosofiyasinin' tiykapin saliwshi. Ulli filosof, tepen' ha'm o'tkip alim. Ol ta'pepinen islenip shig'ilg'an Ku'n sistemasinin' gaz dumaninan kelip shig'iw kontseptsiyasi usi bu'ginge deyin astpanomiyanin' en' fundamental ilimiy ideyalapinin' bipinen sanaladi. Kanttin' ta'biyiy ilimiy ashiliwlapi ta'biyatti metafizikaliq dupis tu'sindipiwshilepdin' apasina ala pasiplini alip keldi. Sebebi olap og'an tanis ta'biyat taniwdin' ppintsplepin tek a'lemnin' du'zilisine emes, al onin' genezisine ha'm pawajlaniwina qollaniw boyinsha bipinshi umtiliw boldi. Kanttin' tag'i bip xizmeti sonda, ol haywanlapdi bo'listipiwdi olapdin' kelip shig'iw ta'rtibi boyinsha a'melge asiw ideyasini, adamzattin' rasasinin' ta'biyiy kelip shig'iw teopiyasin usindi.

Hemets filosofiyasi Kanttan son' I. G. Fixte (1762-1814 j.) ha'm F. Shelling (1775-1854j.) ta'pepinen islenip shig'ildi. Olap Kanttin' qubilislapi ha'm zatlap apasindag'i qapama-qapsilig'in basip o'tiwge, oni bo'listipiwge upindi. Bul Fixte «Men» apqali, Shellingte bolmis penen oylawdi absolyut ten'lestiriwde, birlestipiwde ko'pinis tapti. Bunnan basqa Shelling dialektikanin' kategopiyalapina na'zik analiz jasadi, a'sipese ekinlik ha'm za'pu'plik, biplikdin' ha'm ko'plikdin' bipdeyligi h.t.b. Shellingtin' natupfilosofiyaliq ideyalapi ta'biyat izeptlewshilepdin', sonday-aq opis filosofiyasina u'lken ta'sip etti.

Georg Vilgel'm Fripdix Gegel' (1770-1831 j.). Onin' tvopchestvosinda nemets filosofiyasinin' pawajlaniwi o'zinin' kul'minatsiyasina jetti. Gegel' dialektikanin' nizamlapi ha'm kategopiyalapini haqqinda ta'liymatti pawajlandipdi. Bipinshi pet sistemaliq tu'pde dialektikaliq logikanin' tiykapg'i jag'daylapin islep shiqti ha'm sol da'wipdin' ta'liymatlapinda hu'kim su'pgen oylawdin' metafizikaliq metodina qapsi shiqti. Kanttin' o'zlik zatina «dialektikaliq» ppintsipti qapsi qoydi. Tiykar ko'rinedi, qubilis ma'niske, tiykarag'a iye. Gegel' kategopiyalap haqiqatliqtin' ob'ektiv fopmalapi bolatug'inlig'in tastiyoqladi. Onin' tiykapinda «jep ju'zlik aqil-oy», «absolyut ideya» ha'm «jep ju'zlik puwx» bap. Bul iskeplikli baslama, ol du'n'yanin' payda boliwina ha'm pawajlaniwina impul's bepedi. O'zin-o'zi tanip biliw ppotsessinde jep ju'zlik aqil oy u'sh etapti o'tedi - o'zin-o'zin tanip biliwshi absolyut ideyanin' o'zinde, oylaw stixiyasinda boliwi, demek ideya o'zinin' mazmunin' dialektikanin' nizam ha'm kategopiyalapini sistemasinda ashadi

Bekkemlew ushin sorawlar

1. Grek filosofiyasida ko`p qudayliq kontseptsiyasi basshiliqqa alindi, Orta a`sir filosofiyasida usi dawam ettirildime
2. Politeizm degenimiz ne
3. Monoteizm degenimiz ne
4. Antropotsentrizm degenimiz ne
5. Gelotsentrizm tu`siniginin` ilimge kirip keliwi filosofiyada qanday o`zgerislerdin` ju`z beriwine alip keldi
6. «Men oylayman, demek jasayman» - degen pikirdi aytqan
7. Kanttin` «O`zlik» ha`m «Bizlik» zatlar teoriyasini tu`sindirip berin`

A`debiyatlar:

1. Karimov I.A. Wzbekistonning wz istiqlool va taraqqiet ywli. T., «O`zbekiston», 1992
 2. Karimov I.A. Wzbekiston XXI asrga intilmoqda. T., «Wzbekiston», 1999
 3. Karimov I.A. Donishmand halqimizning mustahkam irodasiga ishonaman.-»Fidokor»gaz.2000 yil, 8 iyun.
 4. Falsafa kursining ayrim masalalari (T.Sharipov tahriri ostida). - «Farg`ona», 1994.
 5. Falsafa. - T., «Sharq» 1999
 6. Falsafa asoslari. Q. Nazarov taxriri asosida. T., 2005.
 7. Falsafa. M. A`xmedova taxriri asosida. T., 2006.
- w.w.w.NDPI.ru / w.w.w.Pedagog.ru / w.w.w. msu.ru / w.w.w.RSCI.ru

Lektsiya 6. Bolmis ha'm ta'biyat filosofiyasi. Filosofiyada adam ma'sele.

Jobasi:

1. Filosofiyada bolmis kategoriyasi Bolmistin` tu`rleri ha'm formasi
2. Materiya filosofiyasining` ha'm ta'biyattaniwdin` kategoriyasi sipatida
3. Ha'zirgi filosofiyaliq kontseptsialarda ta'biyat mashqalasi
4. Filosofiyada adam ma'sele

Shininda da XX-a'sirde adamzattin` tsivilizatsiyanin` ilimiy-texnikaliq progress boldirg`an jetiskenliklerine kewli tolip, onnan la'zzetleniwi jeterli da'rejede a'melge asti dew menen shekleniw onshelli durisliqqa kelmese kerek. Nege degende bu`ginliginde sol na'rse belgili bolip atir, adamzat o`zin-o`zi pu`tkil planetaliq da'rejede tanip biliw da'rejesine ko`terilgen payit ilimnin`, texnikanin` jetiskenliklerin aqilg`a siyimli da'rejede g`ana paydalanbasa, demek oni basqariwdin` ma'deniyatin iyelewge ku'sh salmasa, onda tsivilizatsiyanin` jetiskenliklerinen birotala maxrum bolip qaliwi ha'm ta'a'jip emes. Biraq bul aktualliqqa iye waziypa sheshiw haqiyqatliq, uliwma bolmis tuwrali teren` bilime iye boliwdi talap etedi.

Filosofiyanin` bolmisti izertleytug`in tarawai - ontologiya. Ontologiya so`zi grekshe onthos (haqiyqat, nag`iz, bar) (ta'liymat) - barliq, bolmis tuwrali ta'liymat degendi an`latadi.

Bolmisti tu`siniwde arawli a`debiyatlarda turaqlasqan pikir joq desek ha'm boladi. Bir kontseptsialarda bolmis konkret, zatliq, materialliq bolmis penen sheklense, ekinshilerinde tek idealliq bolmis penen ten`lestiriledi.

Bolmisti substratliq tu`siniwdi tiykarinan metafizikaliq xarakterge iye dep tu`sindiriw arawli a`debiyatlarda orniqqan. Aqiri, substrat absolyut turaqli, o`zgeristen ha'm rawajlaniw dan mahrum qubilis sipatida qaraladi.

Plyuralizmnin` (latinsha-ko`p tu`rli) - wa`killeri haqiyqiy bolmistin` tiykarinda ko`p tu`rli o`zinshe, biyg`a rez materialliq ha'm idealliq baslamalar bar dep tu`sindiredi. Plyuralizmnin` geybir wa`killeri tiykarinan materialliq substantsiyalardin` birinshiligin maqullaydi. Olarg`a, ma`selen, A`yyemgi Qitay, A`yyemgi Indiya, A`yyemgi grek materialistleri kiredi. Aqiri olar bolmis ottan, hawadan, jerden ha'm suwdan turadi dep tu`sindiredi. Kerisinshe, basqalari ruwxiy, idealliq substantsiyalardin` birinshiligin maqulladi. Aytayiq Max, Avenariuslerdin` tu`sindiriwi boyinsha du`n`yanin` elementleri seziwlerdin` ha'r tu`rli formalari boladi ha'm predmet idealliq seziwlerdin` kompleksinen turadi.

Du`n`yanin` tiykarinda bir da'rejedegi materialliq ha'm ruwxiy elementlerdin` ko`p tu`rliligi bar dep tu`sindiretug`in filosof - plyuralistler ha'm bar.

Materialistlik ko`z-qarasqa muwapiq, bizdi qorshap turg`an du`n`ya realliqtin` eki oblastinan turadi. Bul ob`ektiv ha'm sub`ektiv realliq. Sanadan tisqari ha'm biyg`a rez jasag`an na'rse ob`ektiv realliq boladi ha'm «materiya» kategoriyasina ekvivalentlikke iye. Al adam sanasi menen ne baylanisli bolsa ha'm adam sanasinin` produkti bolsa ha'm sub`ektiv realliq sipatida esaplanadi. Ob`ektiv realliq bolmistin` materialliq formasina, al sub`ektiv realliq bolmistin` idealliq formasina ten`. Materialistlik tu`sindiriwge muwapiq idealliq realliq, demek bolmistin` ruwxiy formasi materialliq bolmistan g`a rezli. Solay eken, bul kontseptsiyag`a muwapiq, du`n`yada materialistlik bolmistan basqa hesh na'rse joq. Bolmistin` idealliq formasi - materialliq bolmistin` produkti. Bul materialistlik realizm. Ob`ektiv realliq sanadan tisqari ha'm g`a rezsiz jasaydi.

Bolmistin` o`zine ta'n formalarinin` ja`ne birewi bul insan bolmisi.

Ruwxiyliq - ko`p tu`rliliknin` birligi, ol sana ha'm sanasizliq (sanasizliq ha'm o`zinin` o`mir su`riw, jasaw ha'm ko`rinisi boyinsha ha'r qiyli) qamtip, ta'biyg`iy tillerdegi ha'm jasalma belgi - simvolliq sistemalarda materiallasip ja`mlesken bilimlerde o`z ishine aladi. Ruwxiy produktalarg`a ha'm protsesslerge, sonday-aq, adamzat qatnasig`inin` normalari ha'm printsipleri kiredi. Bularg`a a`dep-ikramliqtin`, huqiq, ko`rkem do`retiwshiliknin` norma ha'm printsipleri de kiredi.

Bolmistin` formasindag`i o`zgesheliklerde esapqa ala otirip, ruwxiyliqti ekige bo`liw mu`mkin.

1. Ruwxiyliqtin` individuallasqan bolmisi
2. Individualliqtan tisqari ob`ektivlesken ruwxiyliqtin` bolmisi

Ruwxiyliqtin` individuallasqan bolmisi en` aldi menen individtin` sanasin o`z ishine aladi.

Sananin` o`mir su`riw spetsifikasi onin` protsesslerinin` ha`reketshen`liginde. Sonday-aq bul protsesslerdin` qa`legen sirtqi baqlawdan jasirinig`inda. Bul ag`isti tikkeley uslawdin` bir g`ana joli onin` sanasinda bolip atirg`an protsess tuwrali individtin` o`zinin` esabi. Sananin` ag`isin individualliq toliqliqta qaytadan tiklewdi ele adamlar u`yrenge emes. Aqiri sana ju`da` tez o`zgeriske tu`sip otiratug`in ta`sir, sezimler, qayg`i, tolg`anislar, oylar menen birge biraz turaqli ideyalardin`, isenimlerdin`, bahaliqlardin`, ustanovka, stereotip h.t.b. jiyindisi sipatinda o`mir su`redi.

Individualliq sananin` bolmisi (sanasizliqtin` ha`m) bolmistin` tek salistirmali o`zinshe formasi g`ana. Individuallasqan ruwxiliq ja`miyetlik adamda lokallasqan, tiykarinan ja`miyettin` bolmisi ha`m tariyxtin` rawajlaniwi menen belgilengen ruwxiliqtin` ayriqsha bir tu`ri bolip tabiladi. Usi sebepli ha`m individualliq ha`m individualliqtan tisqari ruwxiliq sonsheli o`tlesken, olar biri ekinshisine ag`ilip turadi. Konkret adamnin` sanasin uliwma ruwxiy iskerliktin` na`tiyjeleri onnan «sirtqa shig`iw» arqali g`ana ajiraladi. Mine sonda ruwxiliqtin` ekinshi tipi - ob`ektivlesken (individualliqtan tisqari) ruwxiliq payda boladi.

Individuallasqan ruwxiliq miydin`, orayliq nerv sistemasinin`, pu`tkil organizmnin` lokallasqan ha`m materiallasqan turmisinin` ko`rinisinde sananin` ha`m sanasizliqtin` tikkeley individualliq qaytalanbas protsessleri tu`rinde o`mir su`redi. Sonin` menen birge ruwxiliqtin` materiallasiwini` sonday formalari bar, olar adamzat ma`deniyatinin` tiykarinda payda boladi ha`m onin` individualliqtan tisqari formalarina tiyisli boladi. Og`ada universallari ruwxiliqtin` ta`biyiy ha`m jasalma, belgililik-simvolikalik o`mir su`riwlerinin` ja`mleniwi.

Til - ruwxiliqtin` individuallasqan ha`m ob`ektivlesken birliginin` jarqin misallarinin` biri. Tildin` ha`m sananin`, til ha`m oydin` baylanisi gu`mansiz. Aqiri til oydin` haqiyqatlig`i-g`oy. Basqasha aytqanda, til arqali sananin` jumisinin` jeke na`tiyjeleri, fragmentarliqqa iye protsessleri sirtqa shig`adi, ob`ektivlesedi. Sonin` menen birge ha`ripler (sesler), so`zler, ga`pler, tekstler, strukturalar, qa`deler, rawajlang`an tildin` bay variantlari - bul realliq. Ol sonday-aq jeke individlerdin`, adamlardin` awladlarinin` sanasinan bo`leklengen. Bul realliq olarg`a adamzat ma`deniyatinda, adamzattin` «yadinda» saqlang`an ayriqsha du`nya sipatinda berilgen. Adamzattin`, ma`deniyattin` tillik yadi ob`ektiv o`mir su`riwshi esteliklerdin` (jazba, son` ala seslik) ha`m bul tilde so`ylewshi ha`m jaziwshi ko`p g`ana konkret adamlardin` aktual yadinin` quramali birligi. Usilardin` arqasında til tutasliq sipatinda bayiydi, o`zgeredi, saqlanadi, demek jasaydi.

Materialistik ko`z-qaras da`stu`rine ilayiq bolmistin` ko`p-tu`rliligi olardin` materialliq birligi ko`z-qarasinan qaraladi. Sana substantsiya emes, al materiyanin` qa`siyeti, ondada onin` sho`lkemlesiwini` joqarg`i formasina ta`n. Strukturaliq ha`reket, ken`islik ha`m waqit materiyanin` atributivlik minezlemesi boladi.

Materiya «materialliq zat», «atomlar», «promateriya» tu`siniklerine salistirg`anda ha`m ken`irek, uliwmaliraq, bolmistin` ob`ektiv real` formasin sa`wlelendiriwshi en` uliwma tu`sinik. Shininda da uliwma materiya - bul abstraktsiya. Aqiri, olarda uliwma materiya emes, materiyanin` konkret ko`rinisleri ushiraydi.

Materiyanin` filosofiyaliq tu`sinigi pu`tkil predmetlik, materialliq haqiyqatliqti o`z ishine aladi, g`alaba (universalliq) belgilerge iye ha`m pu`tkil ob`ektiv realliqti an`latadi.

Materiyanin` filosofiyaliq ta`liymati tiykarg`i u`sh momentke iye, birinshiden, materiya tu`sinigi filosofiyaliq kategoriya, ekinshiden, bul kategoriya ob`ektiv realliqti, materialliq qubilisti an`latadi, u`shinshiden, materiyanı tanıp biliwdin` mu`mkiniligi.

Materiya o`zinin` barlig`in o`zinin` esapsiz qa`siyetleri arqali a`melge asiradi. Ha`r qiyli ilimler bul o`zgesheliklerdi izertleydi. Ta`biyat taniw ha`m konkret ilimler materiyanin` anaw ya minaw konkret qa`siyetin u`yretedi. Materiyanin` en` uliwma qa`siyetlerin filosofiya ilimi u`yretedi. Materiyanı adamnin` tanıp biliwi, a`lbette, onin` qa`siyetlerin u`yreniwden baslanadi. Bul ushin a`trapimizda qorshap turg`an materialliq ob`ektlerdin` du`zilisın ha`m qa`siyetlerin biliwimiz kerek.

Ha`reket, bir jag`inan, materialliq qubilislardin` uyimlastiriwshi elementler ha`m qubilislar ortasındag`i baylanislardin` na`tiyjesi sipatında, basqa tamannan olarda ko`ringen o`zgerisler sipatında boladi.

Ha`rekettin` bir-birinen pariқ qilatug`in birqansha formalari bar. Ha`reket formalarin klassifikatsiyalawda to`mendegi qa`delerge su`yeniledi.

1) ha'reket formalari bir-biri menen sapa jag'ınan pariqlip, olardin' ha'r biri materiyanin' sho'lkemlesiw du'zilme da'rejelerinin' basqishında payda boladi.

2) ha'reket formalari bir-birinen kelip shig'iw (genetikaliq) jag'ınan ha'm baylang'an, yag'niy ha'reketin' quramaliraq formalari onin' a'piwayi formalarinan kelip shiqqan.

3) ha'reketin' joqari formalari sostavında to'men da'rejedegi ha'reket formalari qatnasadi, yag'niy ha'reketin' to'mengi formalari onin' joqarg'i formalarina ha'm mina'sipdur, biraq ha'reketin' joqarg'i formasi o'zinen keyingi formadag'i ha'reketke mina'sip emes. Usi qa'delerge ilayiq ha'reketin' birmeshe formasin ajiratip ko'rsetiw mu'mkin. Olar to'mendegiler: mexanikaliq ha'reket, issiliq, jaqtılıq, agregat halatlarinin' bir-birine o'tiwi ha'm organikaliq o'mir. Bularg'a ja'miyetlik ha'reketi qossaqlap, to'mendegi ha'reket formalari hasil boladi.

1) mexanikaliq ha'reket (qubislardin' ken'isliktegi jiljiwi).

2) fizikaliq ha'reket (issiliq, jaqtılıq, elektr, magnetizm).

3) ximiyaliq ha'reket (ximiyaliq birigiw ya buziliw, agregat halatlarinin' bir-birine o'tiwi).

4) biologiyaliq ha'reket (organikaliq turmis).

5) ja'miyetlik ha'reket.

Ken'islik ha'm waqit materiyanin' tiykarg'i jasaw formalarinan bolip, ob'ektiv realliqtag'i qubislar ha'm olardi payda etiwshi eleentlerdin' o'z-ara jaylasıw ta'rtibi, ko'lemi ha'm olar menen baylanisli bolg'an ha'diyselerdin' dawamlilig'in sa'wlelendiredi. Ha'reketleniwshi materiya ken'islik ha'm waqıtta o'zinin' tu'rli formaların payda ete aladi.

Ken'islik materiyanin' du'zilis ta'rtibi, ko'lemin, a'lemdegi na'rselerdin' o'z-ara jaylasıw jag'dayin sa'wlelendirse, waqit protsesslerdin' dawamlilig'in, waqiyalardin' izbe-izlik ta'rtibin an'latadi.

Ken'islik ha'm waqıttin' ba'rshe esap sistemalarında ha'm materiyanin' ba'rshe struktura da'rejelerinde bir halda payda bolatug'in qa'siyetleri uliwma qa'siyetleri, o'zgeshelikleri dep ataladi. Bunday qa'siyetlerge, o'zgesheliklerge ken'islik ha'm waqıttin' ob'ektivligi, materiallig'i, sheksizligi, ha'reket ha'm materiya'ga qarata payda bolıwshi o'zinsheligi yag'niy tu'rli esap sistemalarında tu'rlish belgilerge iyeligi kiredi.

Bulardan tisqari ken'islik ha'm waqıttin' tu'rli esap sistemalarında tu'rlish bolatug'in, sanliq u'lsenlikler menen yag'niy o'lshew a'sbaplari, saat yaki lineykalar ja'rdeminde o'lshew mu'mkin bolg'an sirtqi baylanislarda ko'zge taslanatug'in, o'zgergish ha'm o'zine ta'n xarakterdegi qa'siyetler bar, olardi mug'darliq yaki metrikaliq qa'siyetler dep ataymiz. Ken'isliktin' gomogenlik, izotropik (antiizotropik ha'm) qa'siyetleri kiredi. Bul qa'siyetler materiyanin' tu'rli sho'lkemlesken struktura ha'm masshtab-struktura da'rejelerinde tu'rlish ko'rinis tabadi. Olar ken'islik ha'm waqit penen baylanisli bolg'an materialliq baylanislardin' mug'darliq belgilerin an'latadi. Metrikaliq qa'siyetlerdin' o'zgeriw materiya sapasinin' o'zgeriwine onsha ta'sir qilmaydi.

Ken'islik ha'm waqıttin' sonday qa'siyetleri ha'm bar, olar ba'rshe esap sistemalarında, materiyanin' ba'rshe struktura da'rejelerinde mikrodun'yada ha'm ja'miyette ha'm bir tu'rde saqlanadi. Olar ken'islik ha'm waqıttin' tu'p sapali qa'siyetlerin an'latiwshi fundamental qa'siyetler bolip tabiladi. Bunday qa'siyetlerdi topologiyaliq qa'siyetler dep ataydi. Topologiyaliq qa'siyetler materialliq baylanislardin' ishki, tu'p sapali tamanların sa'wlelendiredi. Topologiyaliq qa'siyetlerdin' o'zgeriw menen materialliq ob'ektlerdin' du'zilisinde tu'p sapali o'zgerisler payda bolg'an. To'mendegi qa'siyetler ken'isliktin' topologiyaliq qa'siyetleri bolip esaplanadi: u'zliksizlik ha'm u'zliklilik, o'lsheulik, baylanis, kompaktliq, shegarasizliq.

Ekologiyaliq problemanin' payda bolıwınin' sotsialliq sha'rtlengenligin esapqa ala otirip, onin' payda bolıwınin' teren' da'reklerin izlep qoymastan, oni saplastiriwdin' real' jollarin ha'm izlew kerek.

Ekologiyaliq problema tiykarinan sotsialliq problema bolip, tikkeley texnikaliq qurallar menen payda bolsa da, o'zinin' toliq sheshimin fundamental' sotsialliq transformatsiya na'tiyjesinde ekonomikaliq o'ndirislik, sotsialliq, ma'deniy ha'm aksiologiyaliq ilgerilewler arqali tabadi. Bu'ginliginde ekologiyaliq mashqala pu'tkil planetaliq, globalliq xarakterge iye bolip otir. Aytayiq Baykal, Aral, Kaspiy h.t.b. A'sirese Aral problemasinin' ekologiyaliq apatshiliq ekenligi hesh kimgе de sir emes. Onnan shig'iwınin' jollari usinilmaqta. Degen menen, buni jaqsi tu'siniw ushin ilimiy texnikaliq progress penen ekologiyani' ara qatnasına baylanisli ma'seleni aniqlaw za'ru'r. Ilimnin' ha'm texnikanın' rawajlanıwı tek ekologiyaliq problemani sheshiwınin' mu'mkinshiligın bildiradi ha'm

ol belgili sotsialliq sharayitlarda a'melge asadi. Sonday-aq ekologiyaliq problemalardin` globalliq xarakterin esapqa ala otirip, onin` qa'wpinin` o'tkirliyin moyinlawimiz kerek. Nege degende bul qa'upti boldirmawdin` bir qiyinshilig'i sonda, adamlar o'zinin` ta'biyat penen praktikaliq o'z-ara qatnasinda ko'p jag'dayda jeke, sheklengen ma'plerin basshiliqqa aladi. Na'tiyjede ta'biyat ha'r tu'rli regionlardin`, xaliqlardin` qarsilasliq platsdarmina ha'm aynalip ketedi. Al, xaqiyqatina kelsek, bul qa'wip sonshelli ku'shli, endi oni tutas birlik bolip toqtatpasa bolmaydi.

Bunnan basqa o'mirdin` ta'biyiy sharayitlarin basqariwda tek resurslardı tutiniwdi ta'rtipke saliwdin` shegarasinda sheklew naduris. Ken` ma'niste bul adam ushin jaqsi o'mirlik ortani quriwdi an'latadi. Onin` sotsialliq ha'm ta'biyatliq parametrleri onin` rawajlanıwı ushin maksimum mumkinshiliklerdi ta'miynleydi. Bug'an sa'ykes ekologiyaliq rawajlanıw tu'sinigi adamnin` ma'pine ilayiq qorshag'an ortalıq rotsionallıq qa'liplesiw protsessi bolip tabiladi.

1. Ha'r qashan adam o'zinin` praktiksında anaw ya minaw ob'ekttin` tiri ya tiri emes qubilis ekenligi menen qizig'adi. Aqiri, bul bizin` sirtqi du'n'yanı qabillawimizdag'i fundamentallıqqa iye ajiratiw liniyalarinan esaplanadi.

Alg'ashqi adamlar ushin animizm, demek adam ha'm tas ha'm tiri, olar janlarinan ayirilg'an sha o'mir su'redi degen tu'sinik hu'kim suredi.

Biologiyaniñ filosofiyaliq du'n'yag'a ko'z-qarasliq a'hmiyeti sonda, tiri o'zinde dialektikalıq rawajlanıwın nizamliqlarinin` ha'm minezlemelerinin` barliq baylig'in o'z boyına ja'mlegen.

Dialektikalıq rawajlanıw jeke biologiyaliq tu'r ushin ha'm belgili territoriyag'a jaylasqan biri-biri menen baylanisqan ha'm o'z-ara ha'rekettegi tu'rlerdin` jiyindisi -biotsenoz ushin ha'm ha'tteki biosfera ushin ha'm tiyisli. Bul uliwmalıqlar menen birge olardin` ha'rbiri spetsifikalıq o'zgesheliklerge ha'm iye. Aytayiq, tsikillik rawajlanıw (tuwiliw, o'siw, rawajlanıw, o'liw) jeke organizm da'rejesinde bar, al bul vid, biosfera da'rejesinde joq.

Biologiyaliq organizmlerdin` rawajlanıwı nizamli, ta'rtipke tu'sken protsesstin` u'lgisi. Sonliqtan erte da'wirlerden baslap organizmnin` rawajlanıwı basqada protsesste model` bola aladi. Ma'selen, kosmogoniyaliq miflerde du'n'yanin` payda bolıwı, rawajlanıw fazalari tuwrali aytiladi. Bul model` a'yyemgi grek oyshillarinin` naturfilosofiyaliq ko'z-qaraslarında ha'm bar.

Tirishilik haqqında ha'zirgi ko'z-qarasqa kelsek, Ku'n sistemasinin` Jerden basqa birde-bir planetasında tirishilik joq.

Tiri ha'm tiri emes ta'biyatti ajiratiwda o'mirdin` kelip shig'iw ma'sele si menen soqlig'isiw.

Ha'zirgi ilimiy ko'z-qaraslar boyınsha tirishilik jer betinde payda bolg'anına 3, 8 milliard jilday bolg'an. Son`, 2 milliard jil keyin fotosintezge uqiplı birinshi kletkalar payda boladi. Demek, ximiyaliq reaksiya ushin ku'nnin` jaqtisin paydalaniwıg'a uqiplı bolıw ha'm bul protsesste kislorodtin` bo'linip shig'iwı boladi. Bul jer atmosferasinin` ximiyaliq sostavin o'zgeritiwge mu'mkinshilik berip, tirishiliktin` planetada tez tarqaliwına jag'day jasaydi. So'ytıp tutas sistema-biosfera payda boladi. Na'tiyjede tirishiliktin` o'zi oni jer betinde saqlap turg'an faktorg'a aynaldi. Bul dialektikalıq rawajlanıwın bas nizamliqlarinin` biri. Materiyanin` ha'reketinin` joqarg'i formasına iye zakonliq tek g'ana biologiyaliq emes, al ximiyaliq evolyutsiyani da anıqlaydi.

Belgili, organikalıq sistema tutasliq sipatında o'zinin` alg'i sha'rtlerine iye ha'm onin` rawajlanıwı tutasliq bag'darında ja'miyettin` barliq elementlerin bag'indiriw yamasa onnan ele jetpey turg'an organlardı bag'indiriw menen baylanisli.

Tap usi siyaqli tirishilik ha'm bizin` planetamizdin` u'stinde payda bolip ha'm tarqalip, jan'a tutasliqti sho'lkemlestirgen ku'shke biosferag'a aylanıp, ondag'i protsesslerdi belgileydi. Bizin` planetamizdin` belgili stadiyasi ha'm evolyutsiyasi sipatında g'ana emes, al pu'tkil kosmos a'leminde o'z ishine alg'an o'mir tuwrali ko'z-qaras XX -a'sirdin` basında qa'liplesti. Oris kosmizmi ideyasi (K. E. Tsiolkovskiy, A. L. Chijevskiy h. b) V. I. Vernadskiyge ta'sir etti. V. I. Vernadskiy tirishiliktı planetalıq ha'm kosmosliq ta'rtiptegi faktor sipatında qarap, tirishiliktı saqlaw boyınsha adamnin` juwapkerligin tasiyiqladı.

Biosfera xaqqında ko'z-qaras tirishiliktı waqıttag'i ha'm ken'isliktegi tinimsiz ag'is sipatında qarawdı talap etedi. Onda zat, energiya ha'm informaciya o'zgeriste boladi. (zat-veshestvo bul tinishliq massasına iye atomlar, molekulalar ha'm onnan shig'ip quralg'an) diskretli birlik.

Zat energiyanin` ha'm informaciyanin` zapasin ha'rbir organizm qorshag'an ortadan aladi. Organizm bul resurslardı qayta islep shig'aradi, sapasi jaqtan joqari ta'rtipke tu'siredi.

Organizmge onin` ishki du`zilisi ko`z-qarasidan qarasaq ha`m qarama-qarsiliqti ko`riw mu`mkin. Bir ta`repten ha`mme organizmlerge ta`n uliwma nizamlar, du`zilis ha`m ha`rbir organizm og`an xarakterli genlerdin` jiyng`i boyinsha unikal da`rejede. Demek genler arqali qadag`alanatug`in bioximiyaliq protsesslerdin` spetsifikasi ha`m organizmnin` genetikaliq programmasinin` onin` o`mir su`riw sharayiti menen o`z-ara ta`siri menen belgilenetug`in du`zilis belgileri, iskerligi h. t. b boyinsha ayirilib turadi.

Ha`rbir individualliq tirishilik tamamlanadi. Tirishilik ko`p g`ana variatsiyalardi payda etedi. Bul variatsiyalardin` tiykarg`i da`regi genler men`geriliwi a) gen, b) mutatsiya (baslisi) - genlerdin` o`zgerisi.

Ko`p g`ana mutatsiyalar ziyarli. Degen menen mutatsiya tiykarinan o`mir su`riwge qa`liplesken jan`a tu`rler jasadı.

Bekkemlew ushin sorawlar

1. Bolmis degenimiz ne
2. Substantsiya tu`sinigi neni an`latadi
3. Bolmistin` qanday tu`rlerin bilesiz
4. Materiya degnimiz ne
5. Janli ha`m jansız ta`biyat degenimiz ne
6. Ekologiyaliq krizis qalay payda boldi
7. Antropologiya ilimi neni u`yretedi

A`debiyatlar:

1. Karimov I.A. Wzbekistonning wz istiqloq va taraqqiet ywli. T., «O`zbekiston», 1992
2. Karimov I.A. Wzbekiston XXI asrga intilmoqda. T., «Wzbekiston», 1999
3. Karimov I.A. Donishmand halqimizning mustahkam irodasiga ishonaman.-»Fidokor»gaz.2000 yil, 8 iyun.
4. Falsafa kursining ayrim masalalari (T.Sharipov tahriri ostida). - «Farg`ona», 1994.
5. Falsafa. - T., «Sharq» 1999
6. Falsafa asoslari. Q. Nazarov taxriri asosida. T., 2005.
7. Falsafa. M. A`xmedova taxriri asosida. T., 2006.

Lekhiya 7. Filosofiya metod ma`selesi. Filosofiyanin` tiykarg`i nizam ha`m kategoriyalari.

Jobasi:

1. Filosofiya metod ma`selesi: dialektika, metafizika, dogmanizm
2. Ta`biyat ha`m ja`miyet nizamlari. Filosofiylıq nizamlar ha`m olardin` o`zine ta`n o`zgeshelikleri
3. Filosofiya kategoriyalarinin` ma`nisi ha`m o`zgeshelikleri

Filosofiya du`n`yani tutasliq, onin` u`stine mudami o`zgeristegi ha`m rawajlanıwdag`i tutasliq sipatında teoriylıq jaqtan sa`wlelendirıwge umtiladi. Bul problemanin` sheshiliwi a`sirlerge sozildi. Onin` o`z ishinde ayriqsha ta`liymat--dialektika qa`liplesti. Dialektikanin` ja`rdeminde oyshillar du`n`yadag`i g`alaba baylanislardin` ta`biyatın ha`m rawajlanıwdin` uliwma nizamlarinin` ta`biyatın tu`siniwge umtildi. Filosofiylıq ma`niste dialektika degen ne? Onin` ma`nisi nede? Ha`mme filosoflar dialektikler me? Dialektikada al`ternatıvalar bar ma? Bul sorawlardi biraz ken`irek qarap ko`reyik.

Dialektika greksheden awdarmasında «gu`rrin`lesiw o`neri», «tartis, aytisiw o`neri» degendi an`latadi. A`yyemgi grek ma`deniyatında dialog ju`rgiziw ma`deniyati ju`da` bahalandi. Al bul u`lken tayarlıqti ha`m sheberlıkti talap etti. Ha`r tu`rli ko`z-qaraslardi soqlig`istirip bilıw, o`zinin` pikirlerinin` durislig`in da`liyllew Sokrat penen Platonda ju`da` aniq ko`rindi. Olar dialogti shinlıqtin`, demek jan`anin` payda bolıwi ushin ja`rdem беретug`in qubilis sipatında tu`sındirdi. Jan`a tartistin` baslamasında bolmag`an, biraq dodalaw protsessinde payda bolg`an. Bunday podxodti evristika dep ataydi. Greksheden awdarmasında evristika ashiliwdi an`latadi. 5. s. 49).

Aristotel` filosofiyasında dialektika - da`liyllew usili. Basqalardan aling`an, biraq haqıyqatlıg`i belgisiz juwmaqlardan kelip shig`adi. Dialektikaliq ko`z-qaraslar Aristotel`de onin` materiya menen formanin` ara-qatnasin, mu`mkinlik penen haqıyqatlıqtin` ara-qatnasin analizlewde, olardin` bir-

birewine o`tiwine baylanisi bar. Ha`rbir zat basqag`a aynaliwi mu`mkin, mramor statuyag`a, ag`ash stolg`a aynaliwi h. t. b mu`mkin.

Dialektikaliq ideyalar orta a`sirlik filosofiyasinin` shegarasinda, a`sirese Jaqin ha`m Orta Shig`ista filosofiya teologiyasinin` xizmetkerine aynalg`an Batis Evropag`a qarag`anda ha`m rawajlaniwg`a iye boldi.

Jan`a da`wir tusinda dialektikaliq ideyalardi Dekart, Spinoza, Leybnits ha`m basqalarda ko`riw mu`mkin. Degen menen, tutaslay alg`anda XVII-XVIII a`sirler filosofiyasinin` oylaw usilin metofizikaliq dep minezlese boladi. Dialektikanin` ku`shli rawajlaniwi nemets klassikaliq filosofiyasinin` ramkasinda, en` aldi menen Gegel`din` filosofiyasinda ku`shli rawajlaniwg`a iye boldi.

Sinergetika turaqsizliq tu`sinigi ha`m xaos-ta`rtipsizlik kategoriyasin filosofiyaliq jaqtan analiz etedi. Ha`r qanday eski strukturag`a o`ter eken, da`slep turaqsizliq, xaos ju`z beredi, krizis ha`wij tochkasina jetedi. Bull tochkadag`i halatti o`zgertiwde a`piwayi tosinliq ha`m ayriqsha a`hmiyetke iye. Sinergetika rawajlaniwdag`i miuro ha`m makro protsesstin` o`z-ara mu`na`sibetin boldiradi. Ma`selen geybir alimlardin` pikirinshe, mikrosotsialliq ha`dislerde xaos ta`rtipsizlik, turaqsizliq ju`da` unamli orin tutsa, mikrosotsialliq ha`diyselerde buziywshiliq waziypasin atqaradi. Sonin` ushin ma`mleket ta`rtip-nizam u`stinligin talap qilsa, erkin bazar ta`rtipsizlik, nirqtin` erkinlesiw talap etedi.

Kategoriya ha`m nizam tu`sinikleri

Filosofiyaliq oylaw qubilislardin`, protsesslerdin` qanday da bir jeke tu`rlerine emes, pu`tkil bolmisqa ta`n g`alaba belgileridi, qatnaslardi ashadi. Bull bilimler adamzat oylawinin` universalliq formalarinda-kategoriyalarinda ko`rinis tabadi. Bolmistin` universalliq baylanislari olardin` quramli, iyiliwshilik, qarama-qarsiliqli dinamikasinda ug`iniliwi, tu`siniliwi, uliwmalastiriwin o`z ishine alatug`in filosofiyaliq tu`sinikler dialektikanin` kategoriyalarinda ko`rinis tabadi. Bolmistin` universalliq baylanislari lardin` quramali, iyiliwshilik, qarama-qarsiliqli dinamikasinda ug`iniliwi, tu`siniliwi, uliwmalastiriwin o`z ishine alatug`in filosofiyaliq tu`sinikler dialektikanin` kategoriyalari toparin quraydi. A`lbette bull kategoriyalar barliq adamzit praktikasinin` tariyxiy na`tiyjesi ha`m juwmag`i, adamzat biliwinin` tariyxiy rawajlaniwinin` en` uliwma abstraktsiyasi.

Dialektikaliq kategoriyalar menen konkret ilimlardin` kategoriyalarinin` arasindag`i qatnasiqta ja`ne bir ayirmashiliq bar. Filosofiyaliq kateoriyalardin` abstraktlig`i, uliwmalig`i, og`ada jlqari da`rejede bolg`anliqtan olar konkret ilimlerinin` tikkeley metodi bola almaydi.

Dialektikanin` negizgi nizamlari

San o`zgerislerinin` tiykarg`i sapa o`zgerislerine o`tiw nizami

A`yyemgi grek filosoflari aq waqtinda itibarg`a alina bermeytug`in mayda o`zgerislrk toplanip-toplanip, adam ju`da` sezerlik o`zgerislerge alip keletug`inlig`ina diqqat awdarg`an edi. Aytayiq, u`yilgen qumnin` sezilmestey da`rejede azaya beriwi qumdi birotala joq etse, adamnin` basindag`i shishtin` bildirmey tu`siwi oni taqir bas etedi. Bull jerde bir haldan ekinshisine o`tiw elespesiz, ko`riner-ko`rinbes jag`dayg`a iye. Basqa jag`daylarda bull shegara ju`da` aniq ko`rinis tabadi.

Bunday misallardi ko`plep keltiriw mu`mkin. Sport ha`m ka`siplik boyinsha sheberlik ya bilimlilik, danishpanliq ta aqirinlap toplanip, waqtin` o`tiwi menen ju`da` sezilerlik da`rejege o`tedi. Alkogol`di, narkotikti tosin bir reet qollaniw ha`m qa`wipli - alkogolizmge, narkomaniyag`a alip keliwi mu`mkin. Sonday aq o`ndiristin` qorshag`an ortag`a ko`p g`ana ziyanli ta`siyr mudami tojobasip turadi. Hazarsiz dozadan baslanip, hawanin`, suw saqlag`ishlardin`, ha`wizdin` pataslaniwi waqtin` o`tiwi menen apatshiliq da`rejege jetedi. Denenin` belgili teiperaturag`a deyin jiliwi ya suwiwiolardin` agregatliq halatin o`zgertedi.

Gegel` bunday o`zgerislerde g`alaba san o`zgerislerinio` sapa o`zgerislerine o`tiwi dep atalatug`in g`alaba nizamliliqti ko`rdi.

Sapa ha`m qa`siyetler

Du`n`ya ko`p to`rli. Ol adamnin` aldinda bir tu`r predmetlerdin` emes, al ha`r tu`rli qa`siyetke iye ko`p tu`rli predmetler, qubilislar, protsesslerden turadi. Ha`r bir predmet bir emes, al bir neshe qa`siyetlerge iye. Sonin` ushin da bir emes, birneshe ha`r tu`rli minezlemelerden turadi.

Qa`siyetler tiykarg`i ha`m tiykarg`i emes boladi. Aytayiq, iskerlik ko`z-qarasinan adamnin` ko`zinin` qara ya ko`k boliwi, boyi, kiyiminin` stili a`hmiyetke iye emes. Onin` qanday qa`nige, professionalizminin` da`rejesinin` to`men ya joqari boliwi ju`da` a`hmiyetli.

Anaw ya minaw sebeplerge baylanisli tiykarg`i qa`siyetlerin jag`altqan predmentler jan`a halatqa a`ytewir kire bermeydi, basqa predmetler brlip ketedi. Ma`selen, avariya`a tu`sken samolyot samalyot boliwdan qaladi, metall siniqlarina aynaladi.

**Spetsifikaliq ha`m spetsifikaliq emes qa`siyetler ha`m boladi.** Atom salmag`inin` belgili a`hmiyeti ma`lim ximiyaliq element ushin spetsifikaliqqa iye, al uliwma salmaq tartilis maydaninda turg`an qa`legen materialliq denelerdin` uliwma xarakteristikasi. Ma`lim qubilisqa tiyisli spetsifikaliq qa`siyetler onin` ushin xarakterli bolip belgiler yamasa simptomlar dep ataladi. Olar anaw ya minaw predmeti bunday belgilerge iye emes basqalarinin` arasinan tabiwg`a mu`mkinshilik beredi. Iske, sonday-aq og`an bilimlerde praktikada tekseriw, olardin` tojobasiwi adamlardin` ko`pshiliginin` ku`sh g`ayratin ja`mlew ha`m kiredi. Sapa tu`sinigi predmetlerdin` u`lken ha`m kishi toparlarinin` spetsifikatsiyasin, o`zgesheligin an`latadi. Sapa ta`biyat penen ja`miyet, tiri ha`m tiri emes, qatti deneler, suyuqliq ha`m gaz, o`simlik ha`m haywanlar du`n`yasi h.t.b. arasindag`i sapaliq shegaralardi aniqlawg`a mu`mkinshilik beredi. Sapali shegaralardin` ornatiliwi minerallardi, o`simliklerdi, haywanlardi, texnikaliq du`zilislardi, qa`siyetlerdi, millet ha`m xaliqlardi klassifikatsiyalawdin` tiykarinda jatadi. Sonin` menen birge du`n`yanin` sapali ko`p tu`rliligi toqtap qalg`an qubilis emes. Ol ha`r qashan ha`reketshen`. Qubilislar menen predmetlerdin` sapali xarakteristikasi ne menen belgilenediW Bul sorawg`a juwap beriw ushin sapa tu`sinigi menen baylanistiriw za`ru`r.

**SAPA HA`M SAN.** Sapa predmettin` (qubilislaridin`, predmettin`) sonday belgisi, ol oni og`an ha`m onin` menen bir tiples predmetler klasina tiyisli qa`siyetlerdin` jiyindisina iye sipatinda boladi. Sapaliq belgili jog`altiwdan predmet o`zi menen o`zi boliwdan qaladi, onin` predmetlerdin` basqa klaslarina tiyisli jan`a belgilerge iye boladi. Ma`selen, erigen ruda shlakqa, metallg`a aynaladi, o`spirim eseyip, jas jigiske, jas jigiti kisige, kisi waqittin` o`tiwi menen g`arrig`a aynaladi, poselok ulg`ayip qalag`a aynaladi h.t.b.

Sapa kategoriyasi birinshi ma`rtebe Aristotel` ta`repinen analizlendi. Ol fizikaliq du`n`yag`a sapali qatnasti tiykarladi (kvalitativizm). Orta a`sirlik sxolastikanin` wa`killeri «jasirin» sapa problemi menen shug`illandi. Olarg`a siltewler menen predmetlerdin`, zatlaridin` ha`r qiyli qa`siyetleri menen tu`sindirildi (da`ri emleydi, sebebi onda emlew uqibi h. t. b bar). XVII-XVIII a`sirlerdegi filosof-materialistler bul problemag`a «birinshi» ha`m «ekinshi» sapalar tuwrali oy-pikirler menen baylanisli qatnas jasadi. Biraq a`sirler boyi du`n`yag`a basqasha ko`z-qaras, sanliq qatnas qa`liplesti ha`m onda sapaliq ko`p tu`rlilik o`shirilip qaraldi. Sanliq belgilerdin` ashiliwi u`lken a`hmiyetke iye boldi. Ma`selenin` bul ta`repine ko`birek pifagorshilar diqqat bo`ledi, olar tiykarinan sandi-bolmistin` tiykari sipatinda ta`liymatti islep shiqti.

San - qubilislar, predmetlerdin`, protsesslerdin` olarg`a ta`n qa`siyetlerinin` rawajlaniw ha`m intensivligi boyinsha mug`darg`a ha`m sanlarda ko`rinis tabatug`in xarakteristikasi.

Pifagorshilardin` ha`m basqa da o`zine deyingilerdin` oylarin uliwmalastira otirip, Aristotel` sandi bilay tu`sindirdi: «san degenimiz - sostav bo`leklerge bo`liniwi, olardin` ha`r biri olar ekew me ya ko`p pe, ta`biyati boyinsha birew ha`m belgili bir na`rse. Qa`legen san eger esaplansa ko`p, al ol o`lshense mug`dar». (Aristotel`. Soch. v n`-t. M. , 1974. T. str. 164). Bul filosofiyaliq pikirlew din` a`detten tisqarilig`ina qaramastan (pikir bunnan 2, 5 min` jil burin aytilg`an), onin` ma`nisin tu`siniw qiyin emes: sanliq ta`repine zatlaridin` o`lshewge ha`m matematikaliq sa`wlelendiriwge ta`n ta`repleri kiredi.

Sanliq ha`m sapaliq o`zgerislerdin` baylanislarinin` konkret formalari ko`p g`ana ta`biyattaniwliq-ilimiy nizamlarda ko`rinis tabadi. D.I.Mendeleevtin` ximiyaliq elementlerinin` periodliq nizami usunday. Biraq san o`zgerislerinin` sapa o`zgerislerine o`tiw nizami konkret-ilimiy nizamlardan ayrilip turadi. Ol sheksiz uliwma, filosofiyaliq xarakterge iye ha`m du`n`yag`a ko`z-qarasliq funktsiyani atqaradi, en` aldi menen uzaq hu`kim su`rgen du`n`yag`a sanliq mexanistlik ko`z-qarasti buzadi.

Gegel` o`zgerislerdin` azayiwi ha`m ulg`ayiw tuwrali sheklengen tu`sinikti sing`a ala otirip, oni «jaman sheksizlik penen» salistirdi ha`m oni bir tu`rli, monotonli, sanliq o`zgerislerde shek joq qubilis sipatinda qaradi 1+1+1+1. Bul «jaman sheksizlikke» «haqiyqiy sheksizlikke»- sapali shegaralardin` o`tiwi menen, jan`a payda boliwlar menen baylanisli azayiw ha`m ko`beyiwge qarsi qoydi.

Sanliq o`zgerislerdin` sapali o`zgerislerge o`tiw nizami du`n`yani qiyin, ko`p sapali, o`z ishine elementar bo`leklerdi, atomlardi, molekulalardi, kristallardi, taw parodalarin, planetalardi, planetalar sistemasin, galaktikalardi, metagalaktikalardi alatug`in du`n`yani tu`siniwge bag`darlaydi. Olardin`

barlig'i bir-birinen tek razmeri, massasi ha'm basqa da sanliq xarakteristikalari arqali g'ana ayrilip turadi, ol ha'r tu'rli sapali birliklerden tu'rli, bolmistin spetsifikaliq, ko'p tu'rli tu'rlerin an'latadi. Basqasha aytqanda, nizam du'n'yanin ko'p sapalilig'in zatlardin ha'r tu'rli sanliq xarakteristikasi menen ajiralmas baylanista qaraydi.

Qarama - qarsiliqlardin birligi ha'm gu'resi nizami

Qarsiliqlar ob'ektiv ha'm g'alaba xakterge iye. Aytayiq, ob'ektiv du'n'yanin qa'legen materialliq birligi, ha'r bir protsesi yamasa qubilisi rawajlaniwdag'i qarama-qarsi ta'rep ha'm tendentsiyalardin o'z-ara ta'sirinen, qarsiliqlardin payda boliv, qaliplesiw ha'm sheshiliwinen turadi.

Ha'rekettin o'zi qarama-qarsi ta'replerden - u'zliklilik ha'm u'zliksizlikten turadi. Ha'rekettegi dene bir waqitta bir orinda turadi ha'm turmaydi. Bul qarama-qarsiliqtin mudami payda bolivi ha'm bir waqitta sheshiliwi ha'reket boladi.

Ta'biyat penen ja'miyettin qarama-qarsiliqli xakteri ilim ha'm praktikanin mag'liwmatlari menen tastiyqlanadi. Ha'zirgi fizika, ma'selen, barliq mikroob'ektlerdin tolqin ta'rizli ha'm korpuskulyar qa'siyetlerge iye ekenligin aytadi.

Ja'miyettin tiykarin ha'm og'an xakterli ishki qarsiliqlar, birinshi gezekte o'ndiriwshi ku'shler menen o'ndiris qatnaslarinin arasindag'i qarama-qarsiliq quraydi.

Adamzat biliwi ha'm qarama-qarsiliqli. Aqiri, biliw protsesi mudami oylawdin ob'ektke jaqinlasiwi ha'm ta'biyatti adamnin oyinda sa'wlelendiriw «o'li», abstrakt jag'dayda emes, al ha'rekettin ma'n'gi protsesinde, qarama-qarsiliqlardin payda boliwinda ha'm olardin sheshiliwinde boladi.

Solay etip, qarsiliqlar rawajlaniwdin tiykarin quraydi, olar ob'ektivlikke iye, ta'biyat ha'm ja'miyet, pu'tkil bizdi qorshag'an du'n'ya menen ajiralmas birlikte.

Dialektikaliq qarsiliqlar qarsiliq, qarama-qarsiliq, ayirmashiliq, konflikt, birdeylik h.t.b. kategoriyalari arqali ashiladi.

Qarsiliq ha'm qarama-qarsiliqti ten ma'nisli tu'sinikler sipatinda tu'siniw bar. Shininda da, ma'lim qubilis qarsiliqli yamasa ol qarama-qarsiliqlardin birliginen turadi dew bir so'z esabi. Degen menen qarsiliqti qarama-qarsiliqlardin arasindag'i qatnas sipatinda qaraw durisiraq boladi.

Protsessler ha'm qubilislar rawajlaniwdin qarama-qarsi ta'replerdin ya tendentsiyalarinan turatug'in qarsiliq sipatinda boladi. Solay etip, «qarama-qarsiliq» tu'sinigi («protivopolojnost») qarama-qarsiliqtin ha'r bir ta'repin an'latiwg'a, al «qarsiliq» - usi ta'replerdin o'z-ara qatnaslarin, qarama-qarsiliqlardin o'z-ara qatnaslarin an'latiwg'a baylanisli qollaniladi.

Ayirmashiliq - qarsiliqtin ko'rinishinin bir formasi. Aytayiq, tutiniw ha'm almasiw quninin, qunnin turaqli ha'm ekvivalentli formalari. Sonday-aq tovar tutiniw quni ha'm qun sipatinda eki tu'rli jasawg'a iye. Biraq bul eki tu'rli birdey emes jasaw ayirmashiliqqa o'sip shiqsa, ayirmashiliq qarama-qarsiliqqa ha'm qarsiliqqa o'sip shig'adi.

«Ayirmashiliq» tu'sinigi bir waqitta predmetlerdin bir-birinen ayirmashilig'in, ekinshi bir momentte dialektikaliq qarsiliqtin formasin yamasa qarsiliqtin rawajlaniwindag'i basqishti an'latadi.

«**Qarsiliq**» tu'sinigi menen «konflikt» tu'sinigin shatastiriwg'a bolmaydi. Qarsiliq predmettin yamasa qubilistin rawajlaniwinin pu'tkil barisinda o'mir su'rse, konflikt qarsiliqtin belgili momenti g'ana bola aladi. Konflikt qarsiliqtin joqari o'tkirlikke o'tiwi, usinin sebebinen bul halatti jan'asi menen o'zgertiw za'ru'riliqi payda bolg'anda iske qosiladi.

«Sa'ykessizlik» ha'm «qarsiliq» tu'siniklari ha'm bir emes. Buni o'ndiriwshi ku'shler ha'm o'ndiris qatnaslari arasindag'i qatnaslari misalinda tu'sindiriw mu'mkin.

Dialektikaliq qarsiliq qarama-qarsi ta'replerdin, tendentsiyalardin birligi, olardin o'z-ara belgileniwi menen xakterlenedi.

Ha'r bir oblastqa ta'n qarsiliqlardin o'zine ta'n hal boliv formalari bar. Ta'biyattag'i qarsiliqlar, a'dette stixiyali, o'z-o'zinen payda bolip, rawajlanip, son o'zlerine ta'n nizamliqlar tiykarinda hal qilinadi.

Ishki ha'm sirtqi, tiykarg'i ha'm tiykarg'i emes, antogonistlik ha'm antogonistlik emes qarsiliqlardi bir-birinen ayiriw za'ru'rli. Biraq olar ortasinda birotala shegara joq. Realliqta bir-birine o'tip otiradi.

Biykarlawdi biykarlaw nizami

Rawajlaniw protsessi biykarlawdi biykarlaw joli menen ha'm a'melge asadi. Bul boyinsha biykarlaw tu'sinigin aniqlap aliw za'ru'r.

Bolmistin ha'mme oblastlarında mudami go'ne o'miri tamam bolip atirg'an na'rse ha'm ha'diyselerdin ha'm jan'a na'rse, ha'diyselerdin payda bolıw protsessi bolip turadı. Bundag'i eskinin jan'a menen almasıwı biykarlaw dep ataladı. «Biykarlaw» atamasın filosofiyag'a Gegel' kirgizgen. Biykarlaw dialektikada ku'ndelikli sanada islenetug'in tu'sinikten pari qiladı.

Biykarlawdi dialektikalıq tu'siniw jan'anin eski menen qarapayım almasıwı bolmıstan, ba'lıki jan'a eskinin jag'dayında payda bolip, ondag'i du'ziw tamanlardan paydalanıp, qarar tabıwdı ta'n aliw «Ishki biykarlaw» rawajlaniwdin ha'reketlendiriwshi ku'shi dep Gegel' biykarg'a aytqan emes. Dialektikalıq biykarlaw bir waqıtta «joq» dew menen «awa» dep, yag'niy biykarlaw menen birge tastiyıqlawdı ha'm o'z ishine aladı. Ol ha'mme na'rse pu'tinley biykarlawshi nigilistik ko'z qarastan aytilip, bir payıtta bolatug'in buziliw menen jaraliwdı, qullası na'rse ha'm ha'diyselerdin jog'aliwı ha'm payda bolıwın baylanistirip ilgeri rawajlaniw halatın sa'wlelendiredi. Bul dialektikalıq biykarlawdin belgili bir ta'repin sho'lkemlestiredi.

Dialektikalıq biykarlawdin eki ta'repi bar: birinshisi, eskinin ornına jan'anin keliwı ta'biyyatariy protsess bolg'anlig'i ushin rawajlaniwdin haqıyqiy sha'rti esaplınsa, ekinshisi, ol jan'anin eski menen baylanisli ekenligin ko'rsetedi.

Biykarlawdi biykarlawdin ma'nisi sonnan ibarat, a'lemdegi ha'mme na'rse ha'm ha'diyseler mudami rawajlaniwda bolip, bir halattan ekinshi halatqa o'tip otiradı ha'm aqibetinde rawajlaniwdin u'ziliksiz ekenligi kelip shig'adi. Ha'r bir payda bolg'an na'rse ya ha'diyse o'zine deyin payda bolg'an sapa ha'm mug'dardin biykar etiliwinin na'tiyjesi, sonin menen birge bunin o'zi ha'm waqıttin o'tiwı menen biykarlanadı. Demek, ha'r bir na'rse ha'm ha'diysenin o'zgeriwı ha'm rawajlaniwı ha'r qashan eki ha'm onnan ko'birek biykar etiwler menen a'melge asadı. Bunda bir biykarlaw na'rse ha'm ha'diyselerdegi o'zgeriw ha'm rawajlaniwdin bir momentin esapqa alsa, «biykarlawdi biykarlaw» ataması olardin shıjirin, bir neshe da'wirin sa'wlelendiredi.

G'a' rezsizlik uliwma insaniy minez-qulıq normalarin buziw hallarınan, beziw, sotsiallıq a'dalat printsiplerin izbe-izlik penen a'melge asiriw. Bul degen so'z benen istin, huqıq penen wazıypanin birligin ta'miyinlew, hadallıq ha'm hu'jdan menen islep, joqarı o'nimli miynetti sho'lkemlestiriw, og'an haqi to'lewde ten'lestiriwshilik tendentsiyalarına, ku'tiwshilikke keyiplerdi biykarlaw.

Solay etip, bolmis ha'm biliwge say biykarlaw ha'm biykarlawdi biykarlaw dawam ete beredi. Bul protsesste dialektikanin ha'mme printsipleri a'melge asa beredi.

Dialektikanin negizgi kategoriyalari

Jekelik, ayriqshalıq ha'm uliwmalıq

Du'n'yanin materiallıq birligi tuwralı ma'sele onin konkret ko'rinislerinin ko'p tu'rliligın biykarlamaydı. Materiallıq du'n'ya ha'r tu'rli predmetler, qubilislar, protsessler sipatında o'mir su'rip, o'zinin individuallıq, jekelik belgilerine, qa'siyetlerine iye.

Jeke predmetler menen qubilisardin waqıt penen ken'islikte bir-birinen otnositelli bo'lek bolıwı ha'm belgili o'zinshelikke, tutaslıqqa, individuallıqqa iye bolıwı dialektikanin jekelik kategoriyasında sa'wlelenedi.

Ha'r bir predmet, waqiya ha'r qashan jeke. Biraq jekelik tu'sinigi bir predmet haqqındag'i g'ana bilim emes, al ko'p ha'm birneshshe predmetlerden turatug'in, o'z strukturasi, funktsiyasi, shig'isi jag'ınan tutaslıqqa iyelerin de qamtiydi. Ma'selen, jekelik tu'sinigine Ku'n sistemasi, sonday-aq Galaktika kiredi. Bir jag'dayda bizin Galaktikag'a kiretug'in sistemalardan, ekinshi jag'dayda basqa galaktikalardan bo'lek. Biraq predmetler menen qubilisardin bir-birinen bo'lekligi ha'r qashan otnositelli, sebebi olar bir-biri menen uliwma ta'rep, qa'siyet ha'm belgilerge iye. Bul uliwma qa'siyetler, belgiler ob'ektivlikke iye, olardin kelip shig'iwinin uliwma da'regi bar, funktsiyalarında uliwmalıq bar. Uliwmalıq olardin adamzattin talapların qanaatlandiriwında ha'm tarixiy rawajlaniw protsesindegi bir roli menen de aniqlanadı.

Du'n'yani biliw jekelikten g'alabalıqqa qaray boladı. Aytayıq, bul protsessti energiyanin aynaliw ha'm saqlaniw nızaminin ashiliw tariyxi menen baylanistirsaq, ja'miyetlik o'ndiristin birinshi basqishlarında adamlar otti isqilaw arqalı aladı. Bul jeke ha'reketler bolg'an sa'ykes pikirde ->isqilaw - jillinin da'regi» degen pikirde ko'rinis tapti. Ilimnin, praktikanin uzaq rawajlaniwinin barisında adamlar qa'legen mexanikalıq ha'reket isqilawdin ja'rdeminde issiliqqa aynaliw mu'mkinshiligine iye

(ayriqsha pikir) degen juwmaqqqa keldi. Bul pikirde ha'rekettin` jeke formasinin` (mexanikalıq) ha'rekettin` jeke formasinin` baylanisi ha'm ayirmashilig'i tastiıyqlanadi. Son` ala ilim praktika ashqan faktlardı ulıwmalastiriw, ha'rekettin` ha'r tu'rli formalarinin` basqalarına aynalıwi minaday juwmaqqqa alıp keldi: ha'rekettin` qa`legen formasi ha'r qanday jag`day ushin belgili sharaytlarda tuwra ya janapay tu'rde ha'rekettin` basqa formasına aynalıw mu`mkinshiligine iye ha'm ma`jbu'r (g'alabalıq pikir).

Tiykar ha'm qubilis

Ja'miyetlik praktika ha'm ilimlerdin` rawajlanıwi sonı ko`rsetedi, ob`ektiv du`n`yanin` predmetleri ha'm qubilisleri bizin` tikkeley qabıllawimizg'a qolay sırtqı ta`replerdi ha'm tikkeley baqlaw qıyın, ishki jasırın ta`replerdi ha'm o`z ishine aladı.

Tiykar predmetler ha'm qubilislerdin` ishki, en` negizgi o`z-ara baylanislarin` an`latadı. Qubilis - bul haqıyqatlıqtin` predmetlerinin`, protsesslerinin` sırtqı, az turaqlılıqqa iye ta`repi. Qubilis - tiykardin` ko`rınisi. Qubilisler tikkeley sezim organları, sonday-aq bizin` seziw organlarımızdı tolıqtıratug`ın ha'm ku`sheytug`ın janapay tu'rdegi ha'r tu'rli qurallardin` - teleskop, mikroskop, quramli fizikalıq priborlardın` ja`rdeminde qabıllanıwi mu`mkin.

Tiykar kategoriyası ta`biyattin` ya ja'miyettin` jeke bir qubilisinin` emes, al ko`p qubilislerdin` ulıwma tiykarin` ashadı. Bunin` u`stine tiykar kategoriyası qubilislardag`i qa`legen ulıwmalasqan emes, al bul qubilislerdin` ta`biyatın ha'm rawajlanıwın belgileytug`ın ulıwmalıqtı an`latadı. Bug`an miynet (tiykar) ha'm qubilisler (tovarlar ha'm olardin` almasıwlari) misal bola aladı.

Tiykar ha'm qubilis baylanisleri ilim ha'm praktikada bekkem orın tutadı. Bunda qubilisti tiykardan ajırata bilıw za`ru'r. Tiykardi qubilistan ajıratıp bilmeslik ilim ha'm praktikada qa`telerge alıp keledi.

Mazmun ha'm forma

Du`n`yanin` ha'r bir predmeti, qubilisi, haqıyqatlıqtin` protsesi mazmun menen formanin` dialektikalıq birliginen turadı.

Mazmun haqıyqatlıqtıg`i qubilisler menen predmetlerdin` toparlarinin`, belgili klasslarinin`, belgilerinin`, ta`replerinin` jıyındisin ishine aladı.

Forma mazmunın` o`mir su`riw, rawajlanıw, an`latıw usili. Ol mazmun menen ajıralmas baylanista. Mazmun belgili konkret sho`lkemge, strukturag'a iye. Forma kategoriyası mazmunın` sa`ykes sho`lkeminin`, du`zilisinin`, strukturasinin` ko`rınisi. Ma`selen, o`ndiriwshi ku`shler o`ndiris usilinin` mazmunı, o`ndiris qatnasları - o`ndiris usilinin` forması.

Forma menen mazmunın` dialektikalıq o`z-ara baylanisi, taza mazmung'a sa`ykes kelmeytug`ın go`ne formalaridin` almasıwi ja'miyetlik rawajlanıwdın` ha'mme barisi menen tastiıyqlanadı. Ma`selen, ja'miyet rawajlanıwi barisındag`i o`ndiris qatnasıqlarınin` biraz progressiv o`ndiris qatnasıqları menen almasıp bariw protsesi.

Ja'miyettin` rawajlanıw protsesinde mazmun menen formanin` ara qatnasınin` normal a`melge asıwi ha'm sub`ektiv faktorg'a ha'm baylanisli.

Sonday-aq mazmun menen formanin` o`z-ara qatnasında jan`a mazmunın` ele og`an juwap beretug`ın go`ne formalarđı qollanıwi da bar.

Mu`mkinshilik ha'm haqıyqatlıq

Haqıyqatlıq terminı ha'r tu'rli ma`niste qollanıladı. Ken` ma`niste bizlerdi qorshag`an du`n`yani, ta`biyatti demek bolmisti an`latadı. Bizdi qorshag`an bolmis mudami ha'rekette ha'm rawajlanıwda boladı. Rawajlanıw barisında o`simliklerdin`, haywanatlardin`, ja'miyetlik qubilistin` h.t.b. tu`rleri birden kelip shıqpaydı. Qubilislerdin`, protsesslerdin` payda bolıwınin` aldında payda bolıw da`wiri, ornig`iw basqishları bolıw kerek. Basqasha aytqanda, jan`a sapag'a sekiriw stadiyasınan burın bul sapanı kem-kem tayarlaytug`ın zattin` yamasa qubilistin` payda bolıwınan burın o`zgerisler, jag`daylar payda bolıwi kerek. Belgili bir da`slepki sha`rt retinde bolatug`ın rawajlanıw stadiyasın mu`mkinshilik kategoriyası sa`wlelendiredi.

Mu`mkinshilik belgili bir zattin`, onin` sapasınin` basqa bir zatqa, sapag'a o`tiw imkaniyatın bildiredi.

Rawajlanıw ha'r waqıtta belgili bir bag`darg'a iye. Ju`werinin` da`ninen, onin` rawajlanıwınin` na`tiyjesinen tek ju`weri payda boladı. Eriktin` shan`g`alag`ınan, onin` rawajlanıwınin` na`tiyjesinen tek eriktin` miywesi payda boladı.

Mu'mkinshilik bul ma'niste rawajlaniwdin` bag`darin ko`rsetetug`in tu`sinik bolip tabiladi. Mu'mkinshilikler rawajlaniwdin` za`ru`rliginen kelip shig`adi.

Mu'mkinshilik dep zatlardin` ha`m qubilislardin` ishki ta`biyatidan kelip shig`atug`in, biraq ele iske asirilmag`an ha`m tolig`i menen payda bolmag`an bag`darlarga, imkaniyatlarga aytamiz. Mu'mkinshilik **abstrakt** ha`m **realliq** bolip bo`linedi.

Eger uzag`iraq keleshekte iske asiriliwi mu`mkin, ha`zirgi tariyxiy jag`daylarda iske asiriw bolmasa onday imkaniyatlardi **abstrakt mu`mkinshilik** dep ataymiz.

Eger waziypalar konkret jag`daylar menen baylanisli bolsa ha`m onnan kelip shiqsa oni **realliq mu`mkinshilik** retinde qaraymiz. Ma`selen buring`i ja`miyetten qalg`an ha`kimshilik-buyriqpazliqtan, onin` stereotiplerinen qutiliw, bazar ekonomikasina tiykarlang`an, huqiqiy ma`mleket, puqaraliq ja`miyet ornatiw.

Rawajlaniw barisinda abstraktli mu`mkinshilik real` mu`mkinshilikke aynaliwi mu`mkin. Tarixiy konkret jag`daylar jetkilikli da`rejede bolsa, real` mu`mkinshilik haqiqyatliqqa o`tedi. Ma`selen, ayg`a uship bariw eretklerde aytilg`an abstrakt mu`mkinshilik edi. Ilimiy-texnikaliq rawajlaniwg`a baylanisli da`slep real` mu`mkinshilik, son`inan amerikalı kosmonavtlar ayg`a barip kelgennen keyin haqiqyatliqqa o`tti. Abstraktli mu`mkinshilikti iske asiriw ushin sirtqi jag`daylardin` bolıwi ele jetkiliksiz. Abstraktli mu`mkinshilik o`z halında haqiqyatliqqa o`te almaydi. Abstrakt mu`mkinshilik a`welden rea`l mu`mkinshilikke o`tedi. Sonnan keyin jag`daylardin` jiyintig`i ha`m da`rejesi toli ha`m jetkilikli bolg`annan keyin ol haqiqyatliqqa o`tedi. Ha`r bir zatta ya qubilista rawajlaniwg`a ya o`zgeriwge mu`mkinshilikler bar. Biraq onin` qaysisi iske asadi, ol konkret jag`daylardan g`a rezli.

Haqiqyatliq degen ne Haqiqyatliq iske asirilg`an mu`mkinshilik. Mu`mkinshilik penen salıstirg`anda, ol rawajlaniwdin` jan`a basqishi, jan`a momenti sipatında kelip shig`adi. Ma`selen: qawinnin` ha`m biydaydin` tuqımları, eriktin` ha`m shabdaldin` shan`g`alaqları - mu`mkinshilikler, eriktin` ha`m shabdaldin` miyweleri haqiqyatliq. Jaydin` jobası - mu`mkinshilik, al saling`an jay - haqiqyatliq.

Ha`r bir jan`adan bolg`an haqiqyatliq tek belgili bir qarama-qarsılıqlardin` sheshiliwinin` na`tiyjesinde kelip shig`adi. Ma`selen, ja`miyetimizdin` jan`a sistemaga o`tiwi, bazar ekonomikasına tiykarlang`an huqiqiy ma`mleket ha`m puxaraliq ja`miyet quriw.

Haqiqyatliq kategoriyası zatlardin` ishki za`ru`rli ta`replerin de, tiykarg`i baylanislarin da su`wretleydi. Haqiqyatliq zatlardin` payda bolıwinin`, jasawinin` ha`m jiyiliwinin` rawajlaniw nızamları menen baylanisin bildiredi. Haqiqiyliq haqqında kategorıyanın` basqa bir zatlardin` pishimin su`wretytug`in kategorıyalardan (misalı, qubilis, sirtqi forma, bolmis h. t. b) o`z mazmuninin` ayirmashilig`i usag`an kelip shig`adi. Ma`selen, aspanda ushqan samoletti ha`mme ko`redi, al oni soqqan konstruktor bul samoletti haqiqiy ko`redi. Sebebi, ol samolettin` ishki qurılısin, onin` ushiwinin` printsipin, onin` elementlerinin` baylanisin ko`z aldına keltiredi. Demek, haqiqyatliq kategoriyası zatlardin` tek sirtqi pishimin ha`m jasawin su`wretlemey, al ishki baylanislarin ha`m mazmunin su`wretleydi. Sonin` ushin, Gegel` haqiqyatliqti bul tiykarlı bolmis dep belgileydi.

Sebeplik ha`m na`tiyje

Sebeplik baylanislar ob`ektivlik du`n`yanin` uliwmalıq baylanislarinin` ishine kiredi. Sebeplik nızami materialliq bolmistin` g`alabalıq, universallıq nızami bolip tabiladi.

Sebeplik qatnasıq yaqi baylanistin` eki belgileytug`in ha`m belgilemeytug`in ta`repi boladi. Belgileytug`in ta`repi sebeplik, belgilemeytug`in ta`repi na`tiyje. Usi sebepli qatnasıqlardin` bunday tu`rin sebepli - na`tiyjeli qatnasıq dep ataydi.

Egerde, belgili bir qubilis yamasa zat, protsess, baylanis, jag`day, h.t.b. o`z-ara qatnasig`ında basqa bir qubilistin` payda bolıwin, onin` ta`biyatın, o`zgeriliwin, jiyiliwin aldınan belgilese, sol waqıtta bul qubilisti sebeplik dep belgileymiz. Ma`selen, temperaturanın` ko`teriliwi, muzdin` eriwine sebeplik bolsa, sananın` payda bolıwına sebeplik bolg`an na`rse - sotsialliq materiyanın` rawajlaniwi boladi. Qatti dawil terektin` siniwinin` ya bastirmanin` qopariliwına sebebi boladi.

Sebepli baylanislar ishki ha`m sirtqi, uliwma ha`m o`zgeshe, tiykarg`i ha`m sirtqi, za`ru`rli ha`m tosinnan payda bolg`an h. t. b sebepler.

Egerde belgili bir qubilis ya zat, jag`day, protsess h. t. b o`zinin` payda bolıwında, o`zgeriliwinde, jiyiliwinde basqa bir qubilistan aldınan belgilense, oni bizler na`tiyje dep ataymiz. Ma`selen, jawin bulttin` na`tiyjesi, lampochkanin` janiwi viklyuchateldin` ashiliwinin` na`tiyjesi.

Sebeplər haqqında na'atiyge ajıralmas birlikte. Ma'lim bir sebeptin ko'plegen na'atiyjesi, belgili bir na'atiyjenin bir neshe ha'rtu'rli sebebi bolıwi mu'mkin.

Sebeplər haqqında na'atiyge orni menen almasıwi mu'mkin, basqasha aytqanda sebeplər na'atiygege aynalıwi mu'mkin, al na'atiyge, sebeplər retinde kelip shig'ıwi mu'mkin. Aytayıq, qatti samal bulttin keliwinin sebebi, bult onin na'atiyjesi. O'z gezeginde bult jawinnin sebebi. Al, jawin onin na'atiyjesi, jawin egiske ziyan keltiriwdin sebebi. Egiske ziyan kelgenligi atizdag'i zu'ra'attin to'menlegenliginin sebebi h.t.b. A'lbette, belgili bir qatnasiqti, yamasa qubilistin arasindag'i baylanisti du'n'yanin uliwma g'alabaliq baylanislarinan ajiratip qarag'anda sebepli-na'atiyjeli baylanis retinde belgileri boladi. Demek, du'n'yani barliq g'alaba baylanislardi tek sebeplik baylanislarga keltirip tu'sindiriwge bolmaydi.

Za'ru'rlik ha'm tosinliq

Za'ru'rlik ishki, bas baylanislardan, ta'replerden shig'atug'in o'tkendegi rawajlanıwdin ha'mmesi menen sha'rtlengen, usi sebepli, qalay bolmasin bolatug'in, bolip atirgan qubilis, protsessler ha'm h.t.b. ta'n. Tosinliq ishki bas baylanislardan emes, al rawajlanıwdin sirtqi baylanislari menen ta'replerinen shig'adi.

Za'ru'rlik protsesstin ma'nisi menen belgilenedi, tosinliq protsesstin ma'nisi menen belgilenbeydi, bolıwi da, bolmawi da mu'mkin.

Za'ru'rliktin bas belgisi onin uliwma xarakterge iye bolıwi. Ma'selen, ta'biyatta za'ru'rlik-jildin waqtinin belgili o'zgerisi, tu'n menen ku'nnin almasıwi, ximiyaliq reaksiyalardin belgili jag'dayda o'tiwi.

Tiri organizmler ushin zat almasıw za'ru'rli. Ja'miyetlik urista antogonizmge tiykarlang'an rawajlanıw basqishlari ushin belgili sotsialliq to'n'kerislerge alıp keletug'in toparlardin gu'resi za'ru'rli.

Qullasi, za'ru'rliktin eki a'hmiyetli belgisin ayirip ko'rsetiwge boladi. Birinshiden, bul za'ru'rliktin uliwmalıq, turaqli qa'siyetke iye ekenligi, ekinshiden, za'ru'rliktin rawajlanıwdin na'atiyjesi ekenligi.

Za'ru'rliktin tag'i bir a'hmiyetli belgisi du'n'yanin zatlarinin ha'm qubilislarinin ishki, tiykarag'i baylanislarin ko'rsetiwinde. Za'ru'rli baylanislar ha'm qatnasiqlar belgili bir qatarda zatlardin ha'm qubilislardin uliwmalıq turaqli ta'replerin bildiredi. Za'ru'rliktin bul belgisi a'sirese statikalıq nizamlarda ha'm itimallıq ta'liymatta su'wretlenedi. Bul jag'dayda za'ru'rlik ko'plegen waqiyalar (zatlar ha'm qubilislar) arqali olardin turaqli baylanisi ha'm ta'repi retinde ko'rinedi. Za'ru'rliktin bunday formasi o'zinin ha'reketinin misali, kvantliq maydan haqqında ta'liymattin nizamlarında, sotsialliq statistikaliq mag'liwmatlarında, ko'p sanli bir qatar elementlerdi, misali, ximiyada Avagadronin nizamında, lotereya ha'm ruletkag'a usagan qumar oyınlarında, qamsizlandiriw ma'kemeleri shug'illanatug'in waziypalarda, h.t.b. o'z ha'reketine iye.

Tosinliq dep neni tu'sinesiz

Filosofiya tariyxında buni maqullaytug'in ko'z-qaraslar ha'm bolgan. Ma'selen, bul ma'selege metafizikalıq podxodta birewinin bolmisi ekinshisinin bolmisin biykarlamaydi. Misali, frantsuz materialistleri ob'ektiv du'n'yada tek za'ru'rliktin bolmisin moyinlaydi. Ma'selen, Gol'baxtin pikirinshe, du'n'yanin g'alabaliq protsesi bul haqiyqatında sebepler menen na'atiyelerdin hesh bir o'zgertiwge bolmaytug'in birligi. Za'ru'rlik bul qutiliwga bolmaytug'in na'rse. Sog'an baylanisli adamnin ta'g'diri onin man'layında tuwilg'anda aq jazilgan.

Bekkemlew ushin sorawlar:

1. Dialektika degenimiz ne
2. Metafizika degenimiz ne
3. Dogmatizm degenimiz ne
4. Nizam - tu`sinigi neni an`latadi
5. Ta`biyat nizamlari menen ja`miyetnizamlari arasinda qanday o`zgeshelik bar
6. Dialektikanin` qanday nizamlari bar
7. Kategoriya tu`sinigi neni an`latadi

A`debiyatlar:

1. Karimov I.A. Wzbekistonning wz istiqlol va taraqqiet ywli. T., «O`zbekiston», 1992
 2. Karimov I.A. Wzbekiston XXI asrga intilmoqda. T., «Wzbekiston», 1999
 3. Karimov I.A. Donishmand halqimizning mustahkam irodasiga ishonaman.-»Fidokor»gaz.2000 yil, 8 iyun.
 4. Falsafa kursining ayrim masalalari (T.Sharipov tahriri ostida). - «Farg`ona», 1994.
 5. Falsafa. - T., «Sharq» 1999
 6. Falsafa asoslari. Q. Nazarov taxriri asosida. T., 2005.
 7. Falsafa. M. A`xmedova taxriri asosida. T., 2006.
- w.w.w.NDPI.ru / w.w.w.Pedagog.ru / w.w.w. msu.ru / w.w.w.RSCI.ru

Lektsiya 8. Filosofiyada sana ma'sele. Biliw onin` formalari ha'm usillari.

Jobasi:

1. Sananin` kelip shig'iwi, ma'nisi ha'm du`zilisi
2. Sananin` formalari, tipleri ha'm atqaratug`in funktsiyalari
3. Gnoseologiya pa`ni
4. Biliwdin` formalari
5. Gnoseologiyada shinliq mashqalasi.

Sana ko`lemi boyinsha ken` ha'm teren` kategoriya. Ol sub`ektiv realliqti, adam ta`repien, onin` miyi ha'm psixikasi arqali sirtqi du`n`yani idealliq da`rejede sa`wlelendiriw bolip tabiladi. Usi sebepli sana adamnin` ruwxiy du`n`yasi, onin` sanali tu`rde dun`yadag`i ha'm bolmisi tuwrali keshirmeleri, sirtqi du`n`yag`a qatnasi boladi.

Adam esi bar, aqili bar qubilis sipatinda sirtqi du`n`yada aktiv orientatsiyag`a iye. Sanag`a iye bolg`anliqtan adamnin` ruwxiy du`n`yasi, onin` emotsiyalari, keshirmeleri, qa`wpi ha'm a`rmanlari u`mit-arziwlari, qiyali o`mir su`redi. Basqasha aytqanda adam tek sanasi arqali g`ana homo sap.

Adamnin` sanasi, onin` janinin` ishki du`n`yasi tek filosofiyandin` g`ana emes, adam tuwrali ko`p g`ana arnawli ilimlerin` (psixologiya, pedagogika, psixiatriya, joqari nerv sistemasinin` fiziologiyasi) izertlew ob`ekti.

Ilimler sanani adamzat iskerliginin` faktori sipatinda qarap, ta`biyat penen ja`miyettin` araqatnasin ta`rtipke saliwshi, sotsialliq qarim-qatnastin` produkti sipatinda qaraydi. Bul jag`dayda sana biliwlik (gnosologiyaliq), bahaliliq (aksiologiyaliq), eriklik ha'm kommunikativlik (sotsialliq) parametrlerge iye.

Sana qa`liplesiwindegi bas sotsialliq rol` miynet protsesine tiyisli.

Qullasi, rux, oylaw, aqil-oy - adamnin` ja`miyetlik maqluq sipatinda funktsiyasi. Adam sotsialliq qatnaslar sistemasin alip keliwshi, ja`miyetlik o`mirdin` ha'm praktikanin` sub`ekti.

Miynet iskerligi ha'm so`ylew, adamzat tili adamnin` oy-o`risin ken`eytip, onin` ruwxiyig`in rawajlandirdi. Adamlarda kem-kemnen o`zinin` bolmisin sanali tu`siniw, o`zinin` du`n`yadag`i ornin, ta`biyatqa, ja`miyetke qatnasi boyinsha sanaliliq payda boladi. Miynet praktikasin so`ylewdin` rawajlanawi ha'm jetiliwi arqasinda adam ta`biyat nizamlarin tanip bilip, joqari ilimiy da`rejedegi abstraktsiyalawg`a o`te aladi.

Til adam bilimlerin saqlaytug`in ha'm oni toliqtirip turatug`in funktsiyani atqaradi.

Til sotsialliq ta`jiriybeni jetkizedi, adamzattin` tariyxiy rawajlanawindag`i u`ziliksizlikti ta`miynleydi. Adamnin` oylari, ideallari, ko`z-qaraslari so`zge aylanadi. Til ha'm sana birge o`mir su`redi. Til oydin` belgililik ko`rinisi. Ja`miyettin` rawajlanawi menen til ha'm rawajlanadi.

Z.Freydtin` pikirinshe podsoznanie adamlardin` minez-qulqinin`, iskerliginin`, moralinin`, iskusstvosinin`, pu`tkil ruwxiy ma`deniyatinin` tiykari. K. Yung individualliq sanasizliq penen bir qatarda «kollektivlik sanasizliq» tu`sinigin ilimiy aynalisqa tu`sirdi. Bul boyinsha podsoznanie o`zine tek sub`ektivlikti ha'm individualliqti g`ana emes, en` aldi menen kollektivlik, jekelik emes psixologiyaliq mazmunga`iye. Bul teren` a`yyemgilikke ketedi ha'm ol Yungta arxetip degen atqa iye. E. Fromm bolsa «sotsialliq xarakter» tu`sinigin engizedi. Bul sub`ektin` individualliq psixikasi menen ja`ma`a`ttin` sotsialliq strukturasin jalg`astiratug`in, da`lda`lshi. E. Fromm podsoznanienin` ha`zirgi tutiniwshi ja`ma`a`ttin` bahaliq, aksiologiyaliq orientirlerine ta`sirin izertleydi. Ma`selen, Fromm shig`armalarinin` qaharmani tiri jan-tutiniwshi. Gamlettin` «bit` ili ne bit`» sorawinin` ornina «imet` ili bit`» deydi. Bul zamanago`y adamdi ta`biyattan basqa adamlardan bo`lekleydi, mizantropiyaliq psixologiyani qa`liplestiredi. Al podsoznanie bolsa bul psixologiyaliq ajiraliw bar`erin aliwg`a, adamnin` xarakterine o`zgertip, o`mirge hu`rmetke shaqiradi, du`n`ya menen birlesiwge umtiladi.

3. Sananin` du`zilisi o`z ishine onin` pikir, gu`man, isenim h. t. b sananin` epistemiyalik formalarin «degen atqa iye qa`siyet» aladi (episteme-girekshe bilim). Olar sananin` tipleri menen formalari. Pikir. Adamnin` ya adamlardin` toparlarinin` pikiri olardi anaw ya minaw ma`sele boyinsha ko`z-qarasin, du`n`yani tu`sinetug`inin an`latadi. Ol jeke adamnin` individualliq ta`jiriybesi ha'm pu`tkil sotsiumnin` kollektiv ta`jiriybesi, sonday-aq adamnin` ha'm adamlardin` yadi menen baylanisli. Iken toparlardin` tutas sotsialliq toparlardin` massaliq sanasindag`i faktlarg`a, waqiyalarg`a, ja`miyettin`

qubilislarina qatnaslarin, olardin` talap, ma`plerin bildiretug`in ja`miyetlik pikir bar. Ja`miyetlik pikir - individualliq pikirlerdin` a`piwayi qosindisi emes, al ja`miyetlik kollektivlik aqil-oydin` ja`mlengen ko`rinisi.

Gu`man o`z ishine durislig`i ha`m paydalilig`ina sub`ekt ele isenimi jetpegen mag`liwmat ha`m informatsiyani aladi.

Isenim sananin` formasi sipatinda sub`ekt ta`repinen aniq, isenimli, logikaliq qarama-qarsiliqqa iye emes boladi. Isenimnin` tiykarinda da`liylsiz, aksiomatiyaliq da`rejede anaw ya minaw mag`liwmatlardi, faktorlardi qabillaw mu`mkin. Adamnin` isenimlerinde ideyalar sezimler ha`m sub`ekttin` erki alg`a qoyilg`an maqsetti praktikaliq jetkiziwge qaratilg`an.

Bilim sananin` formasi sipatinda o`z ishine pikir isenim ha`m gu`mandi kirgizedi. Bilim du`n`yanin` ob`ektiv qa`siyetlerinin` ha`m baylanislarinin` ideyalliq sa`wleleniwi (R. Bekon «Bilim-ku`sh»). Haqiyqatinda da nag`iz aniq bilim - bul kvintessentsiya, adamzat praktikasinin` jiyindisi, adamzat ta`repinen ko`p a`sirlik tariyxinda ja`mlengen kollektivlik ta`jiriybe.

Biliw protsessin qurg`aq, o`li protsess sipatinda qaraw natuwri, onda emotsionalliq baslamanin` elementleri-jigerli ha`reket (volevoy) ha`m motivatsiyaliq sharayitlar ha`m bar.

Skeptitsizm (b. e. sh. IV a`sir). Biliwdin` mu`mkinshiliklerin birotala joqqa shig`arg`an joq. Biraq bizin` bilimlerimizdin` haqiyqatlig`ina, olardin` sirtqi du`n`yanin` qubilislarina adekvatlig`ina guman keltirdi.

Skeptitsizm eki jag`daydan kelip shiqti. Birinshi - filosoflarda birlikli sistema do`retiwshi baslama joq, demek ol o`z ishinde logikaliq qarama-qarsiliqqa iye. Ekinshi-filosoflar qarama-qarsiliqli jaqdaylardi tiykarlaydi eken, onda filosofiya shinliqti izlep tabiw mu`mkinshiligine iye emes. Demek qa`legen filosofiyaliq sistema joqqa bara-bar. Antikaliq skeptitsizmnin` tiykarin saliwshilardin` biri Pirron (b. e. sh. 365-275 j.) tek seziwlik qabillawdi g`ana maqulladi. Onin` pikirinshe sub`ekt qubilistan tikkeley ob`ekttin` tiykarin biliwge o`tkende adasiw baslanadi. Demek, skeptik en` son`g`i birotala sheshimge keliwden mudami biyta`rep qaliwi tiyis. Bug`an uqsas ideyani sinopli Diogen, Sekst Empirik h.t.b. aytti.

Orta a`sir tusinda skeptitsizm ideyasi Batista rawajlandi (P`er Abelyar, Otrekurli Nikolay). Sonday aq Shig`ista da bul ideyani rawajlandiriwshilar boldi. Ma`selen, Al-Gazali. Onin` pikiri: «Aqirina deyin tanip biliwdegi ha`lsizlik bul biliw. Ha`lsizlik arqali tanip biliwge jol salg`anlarga dan`q».

Jan`a da`wir tusinda skeptitsizm pozitsiyasin Devid Yum izbe-iz alip bardı. Onin` pikiri: tek o`zin`nin` seziwlerin`nin` reallig`ina gumanlaniwg`a bolmaydi. Seziw organlarinin` bul ta`sirleri olarg`a ya sirtqi dun`yanin` ta`siri ya adamnin` aqilinin` ayriqsha energiyasi arqali belgilenedi. Bul protsesste ta`jiriybe ha`lsiz, ol seziwlerimizdin` haqiyqiy da`regin ornata almaydi. Yum dun`yani tanip biliwdi tek biykarlap qoymastan, sub`ekttin` seziwlik ta`sirlerinin` shegarasidan tisqari realliqtin` barlig`in biykarladi. D. Yumnin` ko`z-qarasın Immanuel Kant kritikaliq pozitsiyada qayta isledi. Kanttin` transtsendentalliq idealizmi birinshiden, bizin` sanamizdan biyg`a`rez «o`zlik zattin`» barlig`ina gumanlanbadi, ekinshiden «o`zlik zattin`» tanip biliniwin biykarladi. Zatlardin` ma`nisi uslatpaydi, adam biliwdin` sub`ekti sipatında qubilislar menen protsesslerdin` u`stinde jatirg`an «biz ushin zatti» (vesh` dlya nas) bileği, biraq ol «o`zlik zat» tuwrali hesh na`rse bermeydi. So`ytip adam ushin dun`ya «o`zlik zattin`» adam tanip bilmeytug`in jumbag`i bolip qala beredi. Usidan agnostitsizm atamasına iye ko`z-qarasti ko`remiz. Bul ushin Kantti materialistler ha`m idealistler ha`m kritikalaydi.

Agnostitsizm ideyasi XIX-XX a`sir filosofiyasında o`z rawajlaniwin tapti. Nemets fiziologi G. Gel`mgol`tstin` (1821-1894) «ieroglifler teoriyasi» yamasa «simvollar teoriyasi». Bul boyınsha sub`ekttin` seziwleri real` predmettin` obrazi emes, al simvol, sha`rtli tan`ba, ieroglif.

A`lbette bizin` da`wirimizde qorshag`an dun`yani tanip biliwde ha`r tu`rli jasalma tillerdin` a`hmiyetin biykarlawg`a bolmaydi. Biraq obraz benen belgi bir emes. Ma`selen, belgi ushin sa`wleleniwdegi ob`ekt penen toliq uqsasliq boliwi talap etilmeydi.

XIX-XX a`sir aralig`ında agnostitsizmnin` tag`i bir shaqabi-konventsionalizm payda boldi. Bul boyınsha ilimiy teoriyalar ha`m tu`sinikler sirtqi dun`yanin`, onin` ta`replerinin`, qa`siyetlerinin` real` minezlemesin emes, al alimlardin` o`z-ara kelisimi.

Ilimiy ha`m ku`ndelikli, turmisliq tu`sinikler boladi. Ilimiy tu`sinikler: «massa», «energiya», «differentzial», «ximiyaliq element» h.t.b. Ekinshilerinin` ishine adamlar ku`ndelikli o`mirde is alip baratug`in predmetler kiredi. Olar ma`selen, «ctol», «ayna», «u`y» h.t.b. Tu`sinikler adamnin` basında

bir-birinen bo'leklengen halda o'mir su'rmeydi. Qubilislarin o'z-ara baylanislarin ha'm g'a'rezliligini sa'wlelendiriw ushin twsinikler o'z-ara baylanista boladi. Olar belgili baylanista, pikirler tu'rinde o'mir su'redi.

Pikir - bul oydin sonday formasi, onda tu'siniklerdin baylanisinin ja'rdeminde birna'rse tuwrali oy ya tastiyoqlanadi ya biykarlanadi. So'ylewde pikir ga'p tu'rinde ko'rinis tabadi. Haqiqatliqqa baylanisli pikirler haqiqiy ya jalg'an boliwi mu'mkin. Adamnin oyinin haqiqiyliqi ya jalg'anligi praktika arqasi tastiyoqlanadi ha'm tekseriledi.

Anaw ya minaw pikirge adam tikkeley baqlaw joli menen ya oy juwmag'inin ja'rdeminde keledi. Oy juwmag'inda adamzat oylawinin do'retiwshilik xarakteri ko'rinis tabadi.

Oy juwmag'i - bul oylaw protsesi ha'm onin na'tiyjesinde eki ya birneshe pikirlerden jan'a pikir kelip shig'adi. Ma'selen, adam barliq metallardin elektr tog'in o'tkizetug'inligin bilgenlikten, mistin ha'm tok o'tkizetug'inligi tuwrali juwmaq shig'ara aladi.

Ilmiy biliwde gipotezanin a'hmiyeti ha'm joqari. Ol o'z ishine baqlawg'a tiykarlang'an faktlardi uliwmalastiriwga, bilimlardin ja'mi da'liyenbegen bolsada, tiykarinan shamalawlardi, boljawlardi o'z ishine aladi. Praktika gipotezani juwmag'inda teoriyag'a aynaldira otirip maqullaydi ya biykarlaydi.

Oylaw protsessinde ideyalar payda boladi. Ideya haqiqatliqtin sa'wleleniwi menen maqsetke ilayiq umtiliwdin birligi. Ma'selen, «Kitap jaziw ideyasi payda boldi» deydi. Ideya oydan ha'reketke, idealliqtan realliqqa o'tiwdin za'ru'rligini basqishi, ideya oylawdin basqa formalari menen tig'iz baylanista boladi. Ideya bul tu'sinik, pikir ha'm oy juwmag'i.

Ideyada adamzat oylawinin konstruktivlik do'retiwshilik xarakteri ko'rinedi.

Dun'yani biliw protsesi bul tek teoriyalik protsess g'ana emes, sonin menen birge o'mirlik, praktikaliq protsess ha'm. Adamzat praktikasi filosofiyaliq ko'z-qarastan bul adamzattin ta'biyatti sanali ha'm maqsetke muwapiq o'zgertiwi, sotsialliq qatnaslardi qaliplestiriwi boyinsha ja'mlengen iskerligi, bul miynet protsessi ha'm onin ha'reket etiwinin sotsialliq-tariyxiy sharayitlari menen birligi.

Praktika ha'rqashan ja'miyetlik xarakterge ha'm tarixiyliqqa iye. Gnoseologiyada, sub'ektili ob'ektili qatnaslardin bag'darinda praktika adam ta'repinen ha'm ta'biyatti ha'm sotsialliq qatnaslardi qayta o'zgertiwi boyinsha materialliq-seziwlik iskerlik sipatinda qaraladi.

Biliw protsesi sa'wleleniw protsesi sipatinda genetikaliq jaqtan, tariyxiy jaqtan adamzattin ja'miyetlik-praktikasi menen belgilengen ha'm janapaylang'an.

Bekkemlew ushin sorawlar:

- 1 Til ha`m sana arasinda qanday baylanis bar
- 2 Shala sanaliliq tiykarg`i Funktsiyalari neler
- 3 Adam sanasinin` tiykarg`i ftsunktsiyalari neler
4. Gnoseologiya degenimiz ne
- 5 Biliwdin` qanday formalari bar
- 6 Salistirmali shinliq degenimiz ne
- 7 Absolyut shinliq degenimiz ne

A`debiyatlar:

1. Karimov I.A. Wzbekistonning wz istiqlol va taraqqiet ywli. T., «O`zbekiston», 1992
 2. Karimov I.A. Wzbekiston XXI asrga intilmoqda. T., «Wzbekiston», 1999
 3. Karimov I.A. Donishmand halqimizning mustahkam irodasiga ishonaman.-»Fidokor»gaz.2000 yil, 8 iyun.
 4. Falsafa kursining ayrim masalalari (T.Sharipov tahriri ostida). - «Farg`ona», 1994.
 5. Falsafa. - T., «Sharq» 1999
 6. Falsafa asoslari. Q. Nazarov taxriri asosida. T., 2005.
 7. Falsafa. M. A`xmedova taxriri asosida. T., 2006.
- w.w.w.NDPI.ru / w.w.w.Pedagog.ru / w.w.w. msu.ru / w.w.w.RSCI.ru

Lektsiya 9. Ja'miyet filosofiyasi. Ha'zirgi da'wirdin` global mashqalalari.

Jobasi:

1. Ja'miyet tu'sinigi ha'm onin` ilimiy filosofiyaliq ma'nisi
2. Ja'miyetlik o'ndiris tu'sinigi
3. Ja'miyettin` sotsialliq du'zilisi
4. Ja'miyettin` ruwhiy turmisi. Ja'miyetlik sana ha'm onin` formalari
5. Ha'zirgi globalliq mashqalalar ha'm olarg'a filosofiyaliq analiz.

Belgili, filosofiyaning payda bolishi basqa ilmler siyaqli adamzat tariyxinda sotsialliq ha'm biologiyaliq ortag'a beyimlesio` ha'm oni qayta o'zgertiw protsessinde empiriyaliq bilimlardin` jetkiliksizligi menen baylanisli. A`lbette bul keskin gnoseologiyaliq situatsiya biraz sozilin`qi xarakterge iye boldi. Onin` sheshiliwi ushin belgili ob`ektiv alg`i sha`rtler talap etildi. Ilmning` payda bolishi ushin usinday tariyxiy bolmisliq fon tsivilizatsiyag'a deyingi alg`ashkiliqtan tsivilizatsiyag'a o`tiu da`wiri boldi. Bul protsess o`zinin` ele jetilispegenligine qaramastan aqil miynetinin` fizikaliq miynetten bo`liniwinen ilimiy bilimlardi o`ndiriu menen professionalliq da`rejede shug`illanatu`g`in adamlardin` ayriqsha toparinin` payda bolishina alip keldi. Ilmning`, sonin` ishinde filosofiyaning` payda bolish da`wirin analizlegende bul protsessti a`dette adamzat tariyxindag`i u`lken burilis penen bizdi qorshag`an ortalikti tinish ha'm turaqli irratsionallik oylawdan ilimiy- filosofiyaliq tu`siniuge o`tiw menen baylanistiriladi. Bul protsessti Shig`isqa ha'm Batisqa ha'm baylanisli b. e. sh. 800-ha'm 200- jillardin` aralig`inda tu`sindiriw arnawli a`debiyatlarda bar.

Degen menen grek-rim tsivilizatsiyasining` Evropanin` en` a`yyemgi tsivilizatsiyasi ekenligin esapqa aliw menen birge Shig`is tsivilizatsiyasidan anag`urlim keyin payda bolg`anin esapqa alsaq bunin filosofiyaliq oyg`a ha'm tiyisli ekenin umitpawimiz kerek. Bul bir. Sonday-aq ga`p o`zinshelikke iye distsiplinaning` sotsialliq filosofiyaning` payda bolg`anlig`i tuwrali emes, al onin genezisi tuwrali bolip otir. Axiri, uliwma ilim a`wzel basta bo`linbegen, sinkret jag`dayg'a iye. Sebebi tusinikli: qorshap turg`an dun`ya tuwrali toplang`an bilimlari salistirmali turde az, qubislardin` ma`nisi, tiykarin an`g`ariw ele u`stirtin. Bul tariyxiy sharayatlarda ilim dun`ya tuwrali bilimlardin` jiyindisin, sonin` ishinde sotsialliq filosofiyaliq bilimlardi ha'm o`z ishine aladi.

Sonin menen birge ilmning` payda bolishi menen onin` rawajlanishin` tiykarig`i nizamlarinin` biri ilimiy bilimlardin` differentsiallaniw protsessi ha'm a`melge asadi. Bunin` na`tiyjesi otnositelli tu`rde o`zinshe ilimiy bilimlari tarawinin` bo`linip shig`iwi menen, sonin` ishinde filosofiyaning` predmetinin` tariliwi menen ha'm baylanisli. Baskasha aytqanda, filosofiya izbe-iz konkret ilimiy tarawlardi o`zinen bo`lekley otirip, qizlarina putkil mal-mulkin bo`lip berip, izinde o`zi diywana bolg`an Shekspirdin` Korol` Lirine uksag`an joq. Qaytama ol o`zinen ilimiy bilimlardin` tarawlarin qanshama ko`birek bo`lip shig`arg`an sayin bay, jemisli ha'm ja'miyet ushin paydaliraq boldi. Aqiri, ol basqalari menen sa`ykes emes izertleuwpredmetine, o`z funktsiyalarina iye boldi.

A`lbette filosofiyaliq ilmning` o`zi de a`sirler boyi differentsiyag'a ushiradi ha'm onin` du`zilisi ta`wir-aq o`zgerdi. Meselen, tariyxiy rawajlanish barisinda filosofiyadan psixologiya, formal` logika, etika, estetika bo`linip shikti. Bu`ginliginde, filosofiyaliq bilimning` du`zilisi arnawli a`debiyatlarda tiykarinan to`mendegishe:

1. Bolmis tuwrali ta`liymat (ontologiya).
2. Gnoseologiya (bilish tuwrali ta`liymat).
3. O`z-ara baylanis ha'm rawajlanish kontseptsiyalari.
4. Logika.

Bul strukturadag`i sotsialliq filosofiyaning` orni ma`selesine kelsek, oni besinshi element sipatinda qarawdan go`re atalg`an elementlardin` ko`pshiliginin` tutaslig`indag`i ja'miyet taniqliq aspekt sipatinda qaraw joo` bolsa kerek. O`ytpesek, filosofiyaning` du`n`ya tuwrali tutas tu`sinik ha'm onin` jasawinin` ha'm rawajlanishin` universalliq nizamlari haqqinda ilimiy ko`z-qarastin` jiyindisi bolatug`inlig`ina shek keltiremiz.

Bul boyinsha sotsialliq ontologiya, sotsialliq dinamika ha'm sotsialliq bilish sipatinda filosofiyaliq bilimning` elementlerine sa`ykes qaraw bar. Bul boyinsha sotsialliq ontologiya ja'miyetlik bolmis ha'm

onin` modifikatsiyalarin-ekonomikaliq bolmis, sotsialliq bolmis, ekologiyaliq bolmis, demografiyalıq bolmis h.t.b. mashqalalardi o`z ishine aladi.

O`z-ara baylanis ha`m rawajlanıw kontseptsiyasinin` sa`ykes aspekti sotsialliq dinamika. Ol ja`miyetlik rawajlanıwdag`i liniyalıq, tsiklik, shenber ta`rizlilik, sonday-aq o`tiu da`wirlerindegi revolyutsiyalıq penen evolyutsiyalıqtin` ara qatnasig`in, ja`miyetlik progress problemaların qaraydı.

Sotsialliq filosofiyalıq bilimnin` tag`i bir a`hmiyetli strukturalıq elementi gnoseologiyanın` ja`miyet taniwliq bir aspekti-sotsialliq biliw. Ol ja`miyetlik sanani, sotsiumdi izertlew barisinda uliwma ilimiy metodlardi ha`m biliwdin formaların analizleydi.

Bul kontekstte logika g`ana «esapka ilinbeydi».

Filosofiyalıq bilimnin` bul elementi ku`te abstraktlig`ına ha`m universallig`ına baylanisli sotsialliq logika dep atalatugin ayırısha aspektine iye emes.

Belgili, waqtında Aristotel` filosofiya paydasız, biraq onnan go`zzal ilim joq degen edi. Pikirdin` sub`ektivligine qaramastan, onda jan bar ekenligin biykarlawg`a bolmaydı. Bul onin` atqaratug`in funktsiyalarınan aq belgili.

1. Du`n`yag`a ko`z-qarasliq funktsiya

Sotsialliq filosofiya tutas filosofiya siyaqli eki tiykarg`i spetsifikaliq-du`n`yaga ko`z-qarasliq ha`m metodologiyalıq funktsiyalarg`a iye.

Spetsifikaliq`i sonda, olar rawajlang`an ha`m ja`mlengen tu`rinde tek filosofiya g`ana tiyisli. Bul boyınsha du`n`yag`a ko`z-qarastin` ne ekenligin eske tusirip o`teyik. Du`n`yag`a ko`z-qaras bul bizdi qorshag`an du`nyanın` ma`nisi ha`m ondag`i adamnin` orni tuwralı og`ada uliwma ko`z-qarasların` ha`m tu`siniklerdin` jiyindisi. Sotsialliq filosofiyanın` du`n`yag`a ko`z-qarasliq funktsiyasin duris tu`sinıw ushin en` keminde eki momentti esapqa aliw kerek.

Birınshiden, adamnin` du`n`yag`a ko`z-qarasi ilimiy mag`liwmatqa iye bolıw na`tiyjesinde ha`m sotsialliq ortanın` ta`siirinde stixiyalı tu`rde ha`m qa`liplesiwi mu`mkin.

Bul jag`daylarda, a`lbette du`n`yag`a ko`z-qarastin` bir elementleri ilimiy jaqtan tekserilgen, al basqaları ku`ndelikli sananın` da`rejesinde eski u`rip-a`detler ha`m da`stu`rlar menen aralasip ju`riwi mu`mkin.

Duris, birde-bir filosofiyalıq sistema ha`m qanshama jetilgen, qanshama zamanago`y bolıwına qaramastan indıvidtin` du`n`yag`a ko`z-qarasında eskilikli qaldikların` ha`m adasiwlardi absolyut da`rejede boldirmawg`a kepillik bere almaydı.

Aqiri, onin` o`zinin` de bulardan absolyut da`rejede erkin bolıwi qiyin. Usig`an qaramastan tek sistemalasqan filosofiyalıq bilim g`ana bizin` du`n`yag`a ko`z-qarasımızdag`i «mifologiyalıq» elementlerdi minimumg`a keltire aladı.

Ekinshiden, du`n`yag`a ko`z-qarastin` qa`liplesiwinde bilimnin` ha`mme tarawları, oqıw orınlarında oqıtılatug`in distsiplınalar: uliwma tariyx, psixologiya, fizika, til bilimi x t b katnasadı. Filosofiyanın` o`zgesheligi sonda, ol du`n`yag`a ko`z-qarastin` barlig`in emes, al onin` yadrosin quraydı.

2. Metodologiyalıq funktsiya

Filosofiyalıq metod haqıyqatlılıqti teoriyalıq izertlewge qatnastin` og`ada uliwma printsiplerinin` sistemasi.

Filosofiyanın` tariyxında eki tiykarg`i filosofiyalıq metod bar. Olar: dialektika ha`m metafizika

Olardin` ayirmashılıqları:

Birınshiden, dialektika bizdi korshag`an du`nyanın` qubilislarinin` ha`m protsesslerinin` g`alaba universal` o`z-ara baylanisin moyınlasa, metafizika tosin baylanislardi moyınlap, zatların` o`zinsheligin, avtonomlig`in absolyut da`rejege ko`teredi.

Ekinshiden, dialektika qubilislar menen protsesslerdin` rawajlanıwin sapalıq o`zgerisleri printsipinen shıqsa, metafizika barlıq o`zgerislerdi tek g`ana sanlıq o`zgerisler menen shekleydi.

:shınshiden, dialektika qa`legen qubilisqa ha`m protsesske nızamli da`rejede ta`n ishki qarama-qarsiliklardan kelip shıqsa, metafizika qarama-qarsılıqlar ob`ektiv haqıyqatlılıqqa emes, ol tek oylawımızg`a tiyisli dep qaraydı.

To`rtınshiden, dialektika ushin rawajlanıwdin` bas da`regi qubilislar ha`m protsesslerdin` o`zlerine ta`n qarama-qarsılıqları. Al metafizika bul da`rekti izertleniwdegı predmetten sırtta izleydi.

Filosofiya tariyxında dialektika ha'm metafizikanin` almasiw protsessin tu`sindirgende onin` ilimnin o`zindegi, en` aldi menen ta`biyat taniwdag`i sapali o`zgerisler menen baylanistiriw za`ru`r. Sotsialliq filosofiyadin` metodologiyaliq funktsiyag`a iye boliwi uliwma filosofiyaliq metoddin` sotsialliq filosofiyaliq kenislikte ha'm wakitta o`zlestiriliwi menen baylanisli. Ma`selen, XIX a`sirdin` ortasında dialektikalıq metoddin` tiykarg`i printsipleri bir qansha ta`biyat taniw ilimlerinde tastiylklandı. Al sotsialliq filosofiyada metafizika xu`kim su`riwin dawam etti.

Axiri, filosofiyadin` metodologiyaliq funktsiyasi ja`miyet taniwliq-gumanitarliq tsiklda tikkeley emes, al sotsialliq filosofiya arqali a`melge asti.

Tag`i bir misal. Filosofiyada bizdi kqrshag`an du`n`yanin` rawajlaniwinin` ob`ektiv nizamlilig`i ideyasi antikaliq da`uirden berli bar. Birak ga`p ja`miyet tuwrali bolg`anda ha`tte usi bu`ginge deyin ja`miyetlik rawajlaniwdin` nizamlarinin` ob`ektiv xarakterin biykarlaytug`in ag`imlar (ma`selen pozitivizm) bar.

So`z joq, pozitivizmnin` sotsialliq filosofiyasi konkret ja`miyet taniwliq ilim wa`killerine metodologiyaliq ta`sir etedi.

Sotsialliq filosofiyadin` metodologiyaliq ha'm du`n`yag`a ko`z-qarasliq funktsiyalari bir birine o`tip otiradi. A`sirese onin` metodologiyaliq funktsiyasin dialektika menen metafizikalıq tiykarında so`z eter ekenbiz, sinergetikani ha'm diqqattan shette qaldirmaw kerek.

Sinergetikani a`dette rawajlaniwdin` jan`a metodi sipatında qaraw ha'm oni bu`gingi tsivilizatsiyag`a ta`n bas printsipler u`ziliksizlik, basqishpa-basqish rawjlaniwdi tu`sindiriwge mumkinshiligi mol dep tu`sindiriwler arnawli a`debiyatlarda bar. (Karaniz:I. Raximov. Falsafa T. 1988, 99-101 betler).

Bul tiykarg`i spetsifikaliq funktsiyalar menen birlikte sotsialliq filosofiya uliwma ilimiy funktsiyalardi-gumanistik ha'm uliwma ma`deniy funktsiyalardi atqaradi.

Filosofiyadin` gumanistik funktsiyasi jeke adamnin` gumanizm ruwxındag`i ta`rbiyasına bag`darlang`an. Al onin` uliwma ma`deniyatliq funktsiyasi filosofiyadin` adamzattin` ruwxıy ma`deniyatinin` bas elementlerinin` biri ekenligi menen baylanisli.

Sotsialliq filosofiya filosofiyaliq bilimnin` basqa komponentleri menen organikaliq birlikte barliq ja`miyetlik, ken`irek, putkil gumanitarliq bilimlerden` du`n`yag`a ko`z-qarasliq ha'm metodologiyaliq tiykari boladi. Ma`selen, sotsialliq filosofiyadin` sotsiologiya menen o`z-ara qatnasi. Bulay etiwimizdin` ha'm eki jag`dayi bar: birinshiden a`sirimizdin` 60-70 jillari usi ma`seleге baylanisli tinimsiz diskussiyalar bolip o`tti. Ekinshiden, bul misal ilimlerden` gumanitariyalıq, ha`tteki gumanitarliq emes tarawları ushin ha'm xarakterli.

Eskertkenimizdey aq, sotsialliq filosofiya ha'm sotsiologiyadin` ara-qatnasına baylanisli diskussiyalarda u`sh tu`rli ko`z-qaras ko`rinis tapti.

1 Sotsialliq filosofiya barliq sotsiologiyag`a ten`.

2 Sotsialliq filosofiya sotsiologiyadan tisqari.

3 Sotsialliq filosofiya sotsiologiyadin` jokarg`i metodologiyaliq qabati.

Song`i pozitsiyada da`slepki ekewindegidey ha`dden tis shetke shig`iw joq. Axiri, qa`legen ilimdi u`sh qabatli du`ziliste qarag`animizda jokarg`i qabati onin` metodologiyaliq ha'm uliwma teoriyalıq problemaların quraydi. Bunnan son`g`i qabatlar ilimnin` orta da`rejesinin` teoriyaların ha'm qollanba ta`replerin o`z ishine aladi. Usınday eken, sotsialliq filosofiya jokarg`i qabatti qurasa, tarawliq sotsiologiyaliq teoriyalar orta, konkret sotsiologiyaliq izertlewler son`g`i qabatlardi iyeleydi.

Sotsialliq filosofiyadin` tariyx ilimi menen ara-qatnasi ha'm usi printsipten kelip shig`adi. Degen menen bul jag`dayda joqarg`i qabatti sotsialliq filosofiya tariyxtin` metodologiyasi yamasa tariyxıy biliwdin` metodologiyasi atli ilimiy distsiplina menen bo`lisedi. Soni da yadta tutiw kerek, tariyxtin` metodologiyaliq problemaların basınan ayag`ına deyin og`an sa`ykes sotsialliq filosofiyaliq problemaların konkretlesiwı (ma`selen, tariyxıy nizamlarda uliwma sotsiologiyaliq nizamlardin` konkretlesiwı) sipatında qaraw natuwri. Aytayıq, tariyxtin` metodologiyasi da tariyxıy ilimdegi gnoseologiyaliq problemalar menen shug`illanadi.

Sotsialliq filosofiyadin` metodologiyaliq funktsiyasi ha`mme ilimler, sonin` ishinde, ta`biyat taniw ilimleri ushin ha'm tiyisli. Ma`selen, bul ilimlerden` ko`p g`ana problemaları sotsialliq filosofiya ta`repinen ashilg`an nizamlardin` ja`rdemindegi metodologiyaliq tiykarlaw arqali sheshimin tabadi.

Sotsialliq filosofiyanin` statusi tuwrali ma`selege qaytadan keletug`in bolsaq, onin` filosofiyalıq bilim sistemasindag`i otnositelli erkinligin biykarlawg`a bolmaydi. Bul sotsialliq filosofiyanin` rawajlaniwinin` ishki logikasinda ko`rinis tabadi.

Ja`miyet degenimiz ne degen sorawg`a juwap izlew ko`pten bar. A`lbette ja`miyet-bul adamlardin` jiyindisi dew alimlardi qanaatlandirg`an emes.

A`dette ja`miyetti diniy, gumanistlik ha`m idealistlik ha`m materialistlik tu`sindiriwler bar. Bul boyinsha ha`r bir diniy ta`liymat ja`miyette o`z spetsifikasina ilayiq tu`sindiriwine qaramastan onin` tiykarin quday menen baylanistiradi.

Ja`miyetti idealistlik tu`sindiriw b. e. sh V a`sirlerden - Fukidu ha`m Gerodotlardan baslanadi.

Ja`miyet tuwrali tutas jeterli da`rejede rawajlang`an ta`liymatti Platon o`zinin` «Nizamlar», «Ma`mleket» h. t. b miynetleri arqali qaldirdi. Onnan etatikalıq traditsiya, demek ja`miyetti ma`mleket penen ten`lestiriw ideyasi baslanadi. Platon ideallıq ma`mlekettin` u`sh klassi bar o`z modelin islep shiqti. U`sh klass: 1) «filosoflar» basqaradi, 2) a`skerler qorg`aydi, 3) erkin miynetkeshler miynet etedi ha`m qullar (son`g`ilari - qullar ja`miyetten tisqarida esabinda).

Aristotel`din` miynetlerinde, ma`selen, «Siyasat» atli shig`armasinda ja`miyetti idealistlik tu`sindiriw o`z rawajlaniwin tapti. Ol ja`miyetlik du`zimnin` u`sh tipin ko`rsetedi: 1) sem`ya, 2) elat, 3) ma`mleket. Bular ierarxiyalıq qatnaslarg`a iye.

Ja`miyettin` idealistlik tu`sindiriliwine u`les qosqanlar: T. Gobbs ha`m D. Lokk («ja`miyetlik sha`rtnama» teoriyasi), D. Viko («ma`mlekettin` ha`reketi» ta`liymati), Vol`ter (ha`mme adamlardin` a`zel bastag`i siyasiy ten`ligi ideyasın dag`azaladi), I. Kant (ma`n`gi du`n`ya haqqında ta`liymat h. t. b).

Ja`miyetti idealistlik tu`sindiriw tamamlang`an tu`rinde G. Gegel`din` ta`liymatında sa`wleleniwin tapti. Onin` pikirinshe, ja`miyetlik rawajlaniwdin` ma`nisi: bul absolyut ideyanin` («mirovoy dux») en jayiwı.

XX-a`sirde sotsialliq rawajlaniwdi idealizm pozitsiyasınan tu`sindirgenlerdin` biri - frantsuz alimi Raymon Aron («industrialliq ja`miyet» teoriyasi), amerikali Robert Bill («grajdanliq din» kontseptsiyasi) ha`m onin` watanlasi D. G. Mid («tu`sinetug`in sotsiologiya») h.t.b.

XIX a`sirge deyingi aralıqta ja`miyetke derlik pu`tinley diniy ha`m idealistlik ko`z-qaraslar hu`kimlik qiliwına qaramastan ko`p g`ana iri oyshillardin` ko`z-qaraslarında jeke materialistlik ko`z-qaraslar boldi. Olar: Levkip ha`m Demokrit, L. Feyerbax ha`m N. G. Chernishevskiy. . .

Ja`miyetlik rawajlaniwdi materialistlik tu`sindiriwdin` alg`i sha`rtlerinin` qa`liplesiwine ayriqsha u`les qosqan nemets klassikalıq filosofiyesi (I. Kant, G. Gegel`, L. Feyerbax), angliya siyasiy ekonomiyasi (D. Rikardo, A. Smit), Ouen R. , frantsuz sotsial-utopizmi (Sh. Fur`e, A. Sen-Simon).

Ja`miyetlik rawajlaniwdin` ken`eytilgen da`rejede materialistlik tu`sindiriliwine K. Marks, F. Engel`s u`lken u`les qosti.

XX-a`sirdin` sotsialliq filosofiyasında materialistlik ideyalardin` rawajlaniwına venger filosofi D. Lukach (1888-1971 j.) ku`shli ta`sir etti.

A`lbette ja`miyetke materialistlik ko`z-qaras ha`m bir tekli emes. Ma`selen, onin` stsientistlik bag`dari materializmdi «tariyxıysızlandiriw», «empiriyasızlandiriw», «ideologiyasızlandiriw» joli menen ilimiylık ta`repine qaray burıp, tu`sindiriwdi usınadi.

Zamanago`y tu`sindiriwlerge diqqat bo`lse, olar ha`m bir qiyli emes

Intuitiv da`rejede ja`miyettin` ne ekenligi tu`sinikli. Degen menen oni anıqlaw za`ru`rligi jeterli. Aytayiq, Emil` Dyurkgeymde ja`miyetti individuallıq reallıq, Maks Veberde sotsialliq ha`reketlerdin` sistemasi, T. Parsonsta adamlar arasındag`i qatnaslardin` sistemasi dep tu`sindiriwler bar.

Ko`p g`ana oyshılarda ja`miyettin` tiykarında anaw ya minaw printsip (ya bir neshshe printsipler bar). O. Shpannda bul printsip-tutasliq, O. Tofflerde-plyuralizm, U. Rostouda-stadiallıq, I. Lumanda-komplekslik, A. P. Sorokinde super sistemalıq, O. Shpenglerde- «turmisti qayg`iriw» h.t.b.

Oris alimi E. V. Tadevosyan ja`miyettin` minezlemesin turaqlılıq, tutasliq, o`zin-o`zi o`ndiriw, o`zin-o`zi jetilistiriwi, o`zin-o`zi ta`rtipke saliw, o`z-o`zinen rawajlaniw, adamlardin` o`z-ara baylanis ha`m o`z-ara ta`sirinin` ha`m ayriqsha sotsialliq normalardin` ha`m bahalılıqlardin` boliwi menen baylanistiradi. (Qaran`iz: Sotsiologiya M. , 1995. 195 b.).

A`lbette ja`miyet ha`r tu`rli ma`niste tu`sindiriliwi mu`mkin: a) materialliq du`n`yanin` rawajlaniwinin` bir bo`legi, ta`biyattan bo`lek, b) adamlardin` ha`m toparlardin` jiyindisi, v)

biologiyaliq sistemalardin` rawajlaniniwinin` joqarg`i da`rejesi, g) sotsialliq sistemanin` tariyxiy tipi, d) konkret sotsium, e) sotsialliq baylanislar formasi.

Usilardin` ha`mmesin esapqa ala otirip, ja`miyetke ken`, filosofiyaliq aspektte minaday aniqlama berse duris bolsa kerek.

Ja`miyet adamlardin` birliklerinin` barliq formalarinin` ha`m olardin` o`z-ara ta`sirinin`, usullarinin` jiyindisi.

Ja`miyet quramli tutas birlik sipatinda o`z du`zilisine iye. Son`g`i jillari baspa ko`rgen miynetlerde ja`miyettin` to`rt sferasi: ekonomikalig, siyasiy, ruwxiy, sotsialliq tuwrali pikirler biraz turaqlasti.

Endi ja`miyetlik qatnaslar ma`selesine keletug`in bolsaq, ol adamnin` iskerligi menen baylanisli. Konkretlerek aytqanda, ja`miyetlik qatnaslar usi iskerlikten tuwindi bolip, onin` ja`miyetlik formasin quraydi. Adamlardin` qa`legen o`z-ara qatnasi, ta`siri ja`miyetlik xarakterge iye.

«Ja`miyetlik qatnaslar» a`dette arnawli a`debiyatlarda eki ma`niste - tar ha`m ken` ma`niste qollaniladi. Ken` ma`niste adamlar arasindag`i ha`mme qatnaslar, tar ma`niste u`lken sotsialliq toparlar arasindag`i tikkeley ja`miyetlik xarakterge iye qatnaslar g`ana (o`ndirislik, klasslar araliq, milletler araliq ha`m klasslar araliq, xaliq araliq ha`m ishki siyasiy ekologiyaliq h. t. b) na`zerde tutiladi. «Sotsialliq» tu`sinigi ha`m sonday «Ja`miyetlik» qatnaslar tu`siniginin` tar ma`niste qollaniliwi ja`miyettin` podsistemaliq qa`siyetin konkretlestiretug`inin esapqa alsaq (ha`r bir individtin` sotsiumg`a tikkeley emes al, ha`r qiyli birlikler ha`m toparlar arqali enisiwi h. t. b), ja`miyetlik qatnaslar-u`lken sotsialliq toparlar arqali ha`m olardin` ha`r birinin` o`z ishindegi iskerligi protsessinde payda bolatug`in o`z-ara ta`sir ha`m o`z-ara baylanislardin` ko`p tu`rli formalari. Ha`r bir adam bul toparlardin` (etnos, klass, klasstin` ishindegi qatlam, bir ma`mleket puxaralarinin` birligi h.t.b.) ha`r birine kirgenlikten ol universal sub`ektiv element, durisirag`i so sub`ekt boladi. Aqiri, ha`r bir topar individlerdin` birliginen turadi.

A`lbette en` aldi menen ja`miyetlik o`ndiristin` ne ekenligine aniqliq engiziwimiz kerek.

Ja`miyetlik o`ndiris kategoriyasi tek g`ana adam ta`repinen o`zin qorshag`an ta`biyiy du`n`yani men`geriw protsessin an`latiw menen sheklenbeydi. Duris, bul protsesste adam o`zin o`mir su`riwdin`, jasawdin` zo`ru`rli qurallari menen ta`miyinleydi. Degen menen bul kategoriya ma`selenin` basqa ta`repin ha`m sa`wlelendiredi. Bunday qurallardi o`ndiriw protsessinde adamlardin` arasinda olardin` sanasinan, erkinen biyg`a`rez olardin` ja`miyetlik o`mir su`riwinin`, jasawinin` sharayatlari sipatinda bolatug`in materialliq qatnaslar payda boladi ha`m rawajlanadi.

Solay etip o`ndiris ja`miyetlik o`mirdi o`ndiriw bolip tabiladi. Bul moment adamnin` sirtqi ta`biyat penen qatnasinin` adamzatliq formasin qurip, haywanlardin` "o`ndirislik iskerliginen" ayirilip turadi.

Qullasi o`ndirislik iskerliktin` na`tiyjesi ha`r qashan o`mir su`riwdin`, jasawdin` qurallari (sredstva jizni) g`ana emes, al ja`miyettin` o`zi, sotsialliqtin` alip keliwshisi- Adam bolip tabiladi. Demek ja`miyetlik o`ndiris miynet protsessi boliwi menen birge adamnin` o`mir su`riw, jasawinin` sharayatlarinin` da`regi bola otirip, onin` ha`r tu`rli individualliq uqiqlarinin`, talantlarinin` ashilisiw sferasi ha`m bola aladi.

Ja`miyetlik o`ndiristi materialliq ha`m ruwxiy o`ndiristin` birliginde qaraw materialliq o`ndiristin` belgilewshilik rolin esapqa alip qoymastan idealliqti adamlardin` materialliq sharayatlarinin` quri passiv sa`wlesi emes ekenligin tu`siniwge ha`m mu`mkinshilik beredi.

Ja`miyetlik o`mir su`riwdin`, jasawdin` usili sipatinda ja`miyetlik o`ndiris quramli du`ziliske iye. Ken` ma`nide tutas ja`miyetlik miynetin` barliq tarawlarin o`z ishine aladi. Og`an turmisti materialliq qurallar menen ta`miynlew, xizmet etiw sferasi, sonin` ishinde bu`ginliginde ku`shli rawajlang`an densawliqti saqlaw ha`m sotsialliq ta`miynlew, sanani, onin` ha`r qiyli formalarinda islep shig`ariw, ruwxiy bahaliqlardi o`ndiriw ha`m ko`beytiw, ta`rbiyani, uliwma ha`m professionalliq bilim beriw, miynetke tayarlawdi, qullasi, adamnin` pu`tkil sotsiallasiw protsessin ta`miynleytug`in sotsialliq institutlardin` iskerligi kiredi. Ja`miyetlik o`ndiris sistemasinda ayriqsha orin materialliq ha`m ruwxiy o`ndiriske iye.

Ja`miyetlik o`ndiris sistemasina adamnin` o`zinin` o`ndiriliwi ha`m mudami o`ndiriliwi ha`m kiredi.

Solay etip ja'miyetlik o'ndiriske materialliq, ruwxiy o'ndiris penen birge adamzat rodinin o'ndiriliwi de kiredi. A'lbette, turmistin` real protsessinde ja'miyetlik o'ndiristin` bul tarawlari bir-birine o'tip otiradi.

Materialliq o'ndiristin` strukturasi bir-biri menen baylanisqan eki podsistema bar ekenligin ha'm umitpawimiz kerek. Olar: a) o'ndiristin` texnologiyaliq usuli- adamlardin` predmetler menen ha'm o'zinin` miynetinin` qurallari menen o'z-ara ta'sir usuli ha'm usinin` tiykarinda o'ndiristin` texnikaliq-texnologiyaliq o'zgesheliklerine baylanisli olardin` o'z-ara qatnaslari b) o'ndiristin` ekonomikaliq usuli - o'ndiriwshi ku'shler menen o'ndiris qatnasqlarinin` o'z-ara ta'sirinin` ja'miyetlik usuli.

Atap o'temiz, bu`ytip bo'liw, materialliq o'ndiristin` du`zilisinde o'ndiristin` texnologiyaliq ha'm ekonomikaliq usullarin qaraw ele ju'da` ken` tarqalmay atir. O'ndiristin` ekonomikaliq usulin materialliq iygiliklerdi o'ndiriwdin` usuli menen bir alimlar ten`lestirse, ekinshileri materialliq iygiliklerdi o'ndiriw usulina o'ndiristin` texnologiyaliq usulin ha'm kirgizedi. Bul pikirlerdin` qunlilig'in ha'm sonin` menen birge toliq turaqlaspag`anin esapqa alip, o'ndiris usulin da'stu`riy qarawdi maqul taptiq.

Ja'miyettin` du`zimi qanday bolmasin, ol rawajlaniwdin` qanday basqishinda turmasin, onin` o'mir su`riwinin`, jasawinin` birinshi sha`rti ta`biyat penen zat almasiw, adamlardin` awqatqa, kiyimge, turaq jay h.t.b. baylanisli materialliq talaplarin qanaatlantiriw bolip tabiladi.

Adamlardin` materialliq, miynet iskerligi, za`ru`rli turmisliq iygiliklerdi o'ndiriw ja'miyettin` o'mir su`riw ha'm rawajlaniwinin` tiykarin quraydi. Materialliq o'ndiris, onin` produktlari menen almasiw basqishi, ja'miyetlik du`ziminin`, onin` ma'mleketlik ma`kemelerinin`, ja'miyettin` huqiqiy ha'm basqa da ko'z-qaraslarinin` tiykarin quraydi.

Angliya tariyxshisi R. Dj. Kollingvudtin` ko`rsetiwinshe XVI a`sirde-aq tariyx iliminde tariyxti to`rt imperiya (Shig`is, Grek, Rim ha'm German) boyinsha da`wirge bo'liw boldi.

Italiyalı tariyxshi gumanistler XV-XVI a'sirlerde antiklik, orta a'sirlik ha'm jan'a jer ju`zilik tariyxiy da`wirdi tapti.

Sen-Simon buni teren`lestirip, bul da`wirlerdin` ha`r birin belgili ekononmikaliq sistema menen baylanistiradi: antiklikti - qulliq penen, orta a'sirlikti - feodalizm menen ha'm jan'a da`wirdi - jallanba miynetke tiykarlang`an "sanaat" sistemasi menen.

Fur'e de bu`ytip da`wirlerge bo'liw edemizm menen («beyishlik alg`ashqiliq») baylanistirildi.

Haqiqatına kelgende, tariyxti formatsiyaliq bo'liwdin` printsipleri a`sirese eki momentte u`lken a`hmiyetke iye. Birinshiden, ha`r bir konkret ja'miyette o'ndiris qatnaslari tutas sistemani qurap g`ana qoymastan, barliq ja'miyetlik qatnaslardin` tutas sotsialliq organizmnin` tirnag`i boladi. Ekinshiden, adamzat tariyxında o'ndiris qatnaslarinin` bir neshshe tipleri- alg`ashqi- obshinaliq, qul iyelewshilik, feodalliq, kapitalistik h.t.b. boldi. Olar izbe -iz, biri ekinshisinen kelip shiqti. Usi sebepli ha`mme konkret ja'miyetler, belgili o'zgesheliklerine qaramastan eger olardin` ekonomikaliq tiykari bir tiptegi o'ndiris qatnaslari bolsa, (ma`selen, afinaliq, rimlik, vavilonliq, egipetlik) tariyxiy rawajlaniwdin` bir basqishina (qul iyelewshilik) kiredi.

Ha`r bir ja'miyetlik- ekonomikaliq formatsiyanin` tirnag`ında o`ndirs ku'shleri, olardin` xarakteri ha'm da`rejesi boladi. O'ndiriwshi ku'shler, sonday-aq tariyxiy protsessti biliwdin` ekinshi bir printsiptin` - tsivilizatsiyaliqtin` ha'm tirnag`ına iye.

Ja'miyetlik- ekonomikaliq formatsiyanin` du`zilisini mina sxemadan anig`iraq ko`riwimiz mu`mkin.

Ja'miyetlik- ekonomikaliq formatsiya

Solay etip, ja'miyetlik-ekonomikaliq formatsiya tariyxiy rawajlaniwdin` belgili bir basqishında turg`an sfetsifikaliq ekonomikaliq bazisi ha'm og`an sa'ykes siyasiy ha'm nadstroykag`a iye, adamlardin` birliklerinin` tariyxiy formalari menen ha'm sem`yanin` formalari xarakterlenetug`in ja'miyet.

Ja'miyetlik-ekonomikaliq formatsiya ta`liymati adamzat tariyxinin` birligin ha'm ko`p tu`rliligin tu`siniwdin` gilti boladi. Bul bir. Ekinshiden, tariyxiy protsessti ken` masshtabta bo'leklerge bo'liw boyinsha tartisli pikirlerdin` ha'm joq emes ekenligin aytiwimiz kerek. Bul pikirler ha`tteki distsiplinalar araliq xarakterge ha'm iye boliwda ha'm ol tiykarinan aziyalıq o'ndiris usuli dep atalatug`in fenomen do`gereginde. (Tolig`iraq qaran`: Semenov Yu. N. Problema sotsial`no-ekonomicheskogo stroya Drevnego Vostoka //Narodi Azii i Afriki. 1965. № 4). A'lbette bulardin` ha`mmesin, olardag`i

ratsionalliq da`nenin` barlig`in esapqa aliw menen birge marksizm formatsiyaliq podxodti a`bden tis ulg`aytip jibergenlikten ol teoriyada da, praktikada da biraz ziyar berdi.

Ja`miyettin` sotsialliq du`zilisi ondag`i barliq birliklerdin` o`z-ara baylanislari, ta`sirleri tiykarinda aling`an tutas jiyindisi.

Ja`miyettin` etnikaliq du`zilisi o`z ishine ruw, qa`wim, xaliq, milletlerdi, demografiyalıq du`zilisi xaliqti (narodonaselenie), turg`inliq du`zilisi qalaliq, awıllıq, awıldın`, qalanin` ishkerisindegi h.t.b. du`zilisti, klassliq struktura, klasslar ha`m klasslar aralıq qatnaslardı o`z ishine aladi.

Sonday-aq sotsialliq toparlar (kastalar, qatlamlar) ha`m boladi. Ja`miyettin` ka`sibiy -bilim beretug`in strukturasi adamlardin` ka`sip ha`m bilim da`rejesin o`z ishine aladi.

Bu`gingi ku`nde ha`zirgi zamannin` g`alabaliq mashqalalari dep atalatug`in uris ha`m paraxatshiliq, ekologiyaliq demografiyalıq, energetikalıq, shiyki zat h. t. b mashqalalar tuwralı esitpegen adam joq desek lap bolmas. Duris, bul mashqalalar burında bolg`an, biraq, XX-a`sirde g`alabaliq (globallıq) xarakterge iye boldi. Basqa mashqalalardan olardin` ayirmashilig`i sonda, g`alabaliq mashqalalar planetalıq masshtabqa iye bolip atir. Basqasha aytqanda du`n`yada bolip atirg`an qiyin jag`daylar: ekologiyalıq krizis, rawajlaniwdag`i ellerdegi ashliq, ha`r tu`rli tochkalardag`i urislar, energetikalıq ha`m basqada resurslardin` qurip joq bolıwga` keliwi, ma`deniyattag`i krizis, demografiyalıq jariliwlar h.t.b. endi lokal`, jergilikli, milliy mashqalalar bolıwdan qalip, planetalıq, g`alabaliq xarakterge iye boldi.

G`alabaliq mashqalalar-bul pu`tkil adamzattin` ma`pin o`z ishine alip, onin` keleshegi ushin qa`wip tuwg`izatusin` ha`m tek jer ju`zilik birliktin` qatnasiwında o`z sheshimin tabatusin` mashqalalar.

XX-a`sirge shekem payda bolg`an mashqalalar pu`tkil planetalıq birliktin` o`mir su`riwi ushin qa`wip tuwg`izg`an joq. Sonin` ushin ko`p g`ana alimlardin` pikirinshe bul problemalarodin` sheshimin tappawi keleshekke qa`wip tuwg`izadi.

Galabaliq mashqalalar XX - a`sirdin` produkti ha`m olardin` payda bolıwi tikkeley adamnin` iskerligi menen baylanisli. Galabaliq problemalarinin` payda bolıwinin` sebebi adamnin` iskerligi menen bu`ginliginde ja`miyet penen ta`biyat tap bolg`an halattin` arasındag`i qarama- qarsiliqtin` o`sip bariwında. Ilim ha`m texnikanin` rawajlaniwi menen adam jer betinde xojeyinlik qila beredi. Biraq onin` "xojeyinshiligi" ele onsha jetilmegen. Adam ele o`z u`yinde- Jer planetasında aqilga` siyimli, ju`da` aqilli ha`reket etetug`in xojeyinge aynala almay atir. Payda dep umtiliwda o`zinin` o`mir su`riw jag`dayin qa`wip astina qoyip atir.

Joqarida aytilg`an sebep minaday sebeplerge bo`linedi:

1. «Ja`miyet- ta`biyat» sistemasındag`i qarsiliqlar menen baylanisli sebepler.

2. Ja`miyettin` o`z ishindegi sotsialliq birlikler (indivıdler, sotsialliq toparlar, ma`mleketler ha`m ma`mleketler aralıq strukturalar) arasındag`i qatnasıqlar.

Bul sebeplerdin` ma`nisi nedeW

1. XX-a`sirge shekem ta`biyiy baylıqlardı men`geriw ha`m ta`biyatqa ta`siyr lokal` xarakterge iye boldi. XX-a`sirde adamzattin` xojalıq iskerligi planetalıq xarakterge iye boldi. Ta`biyatqa antropogenlik ju`kleme ku`sheydi. Izine qaytpaytug`in protsessler payda boldi. Bul boyınsha ozon qatlamlarinin` qiyrawi menen tropikalıq tog`aylardin` joq bolip ketkenligin aytiwi ha`m jetkilikli. Situatsiya, ha`zir sonday, adamzattin` o`zinin` jasap qalıwi ma`sele bolip qoyilip otir.

2. Ja`miyetlik rawajlaniwdin` ten`sizligi, kolonializm, sonday-aq jer ju`zilik baylıqti bo`listiriwdegi sotsialliq a`dalatsizliq jarli ha`m bay ellerdin` kelip shig`iwına jag`day jasadi. Al bul bolsa eller arasındag`i rawajlaniwdin` u`zikligin boldirmaw za`ru`rligine bag`darlang`an jan`a globallıq problemani payda etti.

Bul ja`miyetlik rawajlaniwdag`i ten`sizlik bir jag`inan urislardin` ha`m da`regine aynaldi. Duris, XX-a`sirge shekem ma`mleketler arasındag`i konfliktler ha`m olardin` aqibetleri lokallıq- regionallıq xarakterge iye boldi. XX-a`sir jer ju`zilik urislardı payda etti. Ha`zirgi qurallaniwdin` jag`dayin esapqa alsaq, u`shinshi jer ju`zilik uristi pu`tkil adamzatti qurtiw qa`wpi payda boladi. Sonin` ushin da xalıqlardin`, ma`mleketlerdin` jer ju`zilik birge islesiwı adamzattin` g`alabaliq problemasına aynalip atir.

Galabaliq problemalardı sheshiwde adamzattin` birligi, jer ju`zilik birlik da`rejesinde integratsiyanin` o`siwi, o`z-ara tu`siniwdin` ku`sheyiwi h.t.b. za`ru`rli.

3. Galabaliq mashqalalardin` biri- uris ha`m paraxatshiliq.

XX - a`sirge shekem urislar lokal` xarakterge iye boldi, aqiri a`dette jeke ma`plerdi go`zledi.

Duris, bir waqitlari uris za`ru`rli ha`tteki adamlardin` rawajlaniwi ushin paydali dep qarawlar ha`m boldi (N. Makiavelli, F. Venon, T. Gobbs, D. J. Prudon, F. Nitshe h. t. b.).

F. Nitshe bilay degen: ha`m uris ha`m erlik jaqing`a, muhabbatqa qarag`anda ko`birek ulli isler do`retti.

Degen menen, o`tkendegi oyshillardin` ba`ri uristi usilay maqullag`an joq. E. Rotterdamskiy, J. J. Russo, I. Kant, M. V. Lomonosov h. b. uristi qaraladi. XIX-XX a`sirde uris ha`m militarizmge qarsi gu`res patsifizm formasina iye boldi.

Ha`zir «salqin uris» tamamlandi, a`skeriy- siyasiy bloklar aqirin qiyrap atir ha`m uristin` qa`wpin biraz to`menletti. Biraq uristin` birden payda bolip ketiw qa`wpi saqlanip tur. Sonin` ushin quralsizlaniw, birinshi gezekte massaliq qiriw quralların joq etiwdi qolg`a aliw kerek.

"Ekosofiya" atli sotsialliq filosofiyanin` spetsifikaliq bo`leginin` payda boliwi o`zinin` rawajlaniwında bir qansha etapları o`tti.

- ♦ bizin` a`sirimizdin` 50- jillari ekologiyaliq awhal jaqsi emes dew.

- ♦ 60-jillar. Ekologiyaliq awhaldi teoriyaliq uliwmalastiriw.

- ♦ 70- jillar. Ja`miyetlik ha`reketlerdin` ("ko`klerden`" h.t.b.) payda boliwi.

- ♦ 80- jillar. Aniq formulirovkalang`an printsiplerdin` tiykarında ha`rekettin` praktikasin islep shig`iw.

- ♦ 90- jillar. Globalliq ekologiyaliq oylawdin` payda boliwi.

"Ekosofiyanin`" rawajlaniwına G. Pechchei, G. Kommoner, A. King, L. Braun, D. Medouz, G. Kan, Dj. Forrester, E. Pestel` h.t.b. u`lken u`les qosti.

Rim klubinin` - xaliq araliq ma`mleketlik emes ha`zirgi globolistika menen shug`illanatug`in sho`lkemnin` payda boliwi A. Pechcheidin` ati menen baylanisli. Bul sho`lkem minaday usinislar islep atir:

- ♦ globalliq ko`lemde sotsial - ekonomikani ha`m ilimiy texnikaliq rawajlaniwdi birlestiriw ushin arawli transmilliy strukturalar du`ziw (E. Pestel`, M. Messaring).

- ♦ ekologiyaliq jaqtan ten` salmaqliliqtag`i globalliq ekonomikaliq sistema teoriyasın islep shig`iw(L. Braun).

- ♦ globalliq jag`dayda ekologiyaliq ha`m gumanistik etikani islep shig`iwi (R. Atfil).

A. Pechcheidin` shig`isti u`yreniw za`ru`rligin aytiwi, a`sirese, "Aziyanin` metafizikalıq ma`deniyatlari batis tsivilizatsiyasin ko`p na`rsege u`yretiwi mu`mkin" dewinde jan bar.

Ekologiyaliq problemanin` sonshama aktuallig`in BMSH ekologiyaliq mashqalalarinan (qoowj.) ko`riwi mu`mkin. Ma`selen, ju`da` diqqat awdarılmasa bolmaytug`in ma`seleler:

- ♦ dushshi suwdin` jetkiliksizligi (onin` 63 protsenti awıl xojalig`ına, 23 protsenti sanaatta, tek 8 protsenti turmista qollaniladi).

- ♦ jer ju`zilik okeannin` pataslaniw ha`reketi "o`li zonalarin`" ha`m payda boliwi.

- ♦ Araldin` quriwi (da`rejesi 3 metrge to`menledi, keleshektegi 9-13 metrge to`menlewi ku`tilmekte, qa`wiptin` ku`sheyiwi 10 ma`rtebege ko`teriliwi so`zsiz).

- ♦ apatshiliq da`rejesinde hawanin` pataslaniwi. Bug`an, a`sirese u`lken qalalar misal bola aladi: Parij, Madrid Rio-de -Janeyro, Tokio, Sidney, Toronto, London, Tegeran, Bangkok, N`yu Iork h.t.b.).

- ♦ jerdin` eroziyasi (15 protsenti izge qaytpasqa ketti).

- ♦ tog`aylardin` qiyraliwi (jil sayin 16, 8 million gektar tog`ay shawip alinadi.

- ♦ stixiyaliq apatshiliqtin` aqibetleri (suw basqini, qurg`aqshiliq, jer silkiniwler, dawillar, vulkanlardin` atiliwi h.t.b.).

Tutas alg`anda ekologiyaliq problema, yadroliq uristi boldirmaw problemasinan keyingi orindi iyeleydi.

Tag`i bir globalliq problema- energetikalıq problema. Amerika alim-ekologi V. Smil "u`sh kitti» ataydi. Olar: energiya, azıq-awqat ha`m bizdi qorshag`an orta, barliq qalg`anlari ekinshi da`rejede.

1945 jildan energiya o`ndiriwdin` sani u`sh ma`rtege artti. Rawajlang`an ellerdin` sani (jer sharındag`ılardi 7 protsenti) energiyanin` 70 protsenti paydalaniladi. Al rawajalaniwdag`i eller

(planetaning 75 protsenti) islenip shig'ilatug'in energiyaning tek 18 protsenti menen shekleniwge ma'jbu'r.

BMSH tin' esabi boyinsha tek 1990- jili 143 AES tin' buzilqig'i aniqlang'an. 2000 jilg'i 300 yadroliq reaktordagi jabiw na'zerde tutilip atir.

Energetikalik mashqalalardi sheshiwidin' jollari:

1. Shig'arilatug'in produktsiyaning energiya jutiw mu'mkinshiligin azaytiw.

2. Da'stu'riy sanoat materiallarining ornina jen'il, arzan, az energiya jutatug'in arzan materiallardi (ma'selen, polattin' ornina alyuminiydi, mistin' ornina ayna materialdi, metallning ornina plastikti) qollaniw.

Energiyani tabiw ha'm oni paydalaniw shiyki zat problemi menen tig'iz baylanisli. Ha'zirgi waqitti 1970 jil menen salistirg'anda u'sh ma'rtebe ko'birek paydali qazilma o'ndiredi. Bunnan rawajlaniwdag'i eller (xaliqtin' 78 protsenti) tek 12 protsenti g'ana paydalanadi.

A. E. Fersmannin' esaplawinsha XVI-XX a'sirlerde jer betinde 50 milliard tonnaga deyin ko'mir, 2 milliard tonna temir 20 million tonna mis, 20 min' tonna altin h.t.b. jerdin o'ndirilgen. Ha'zirgi waqitta jil sayin jerdin 100 milliard tonna qazilma (50 kv. km ge jaqin) alinadi. V. I. Vernadskiy aytqaniday, adamzat tutas alg'anda ku'shli geologiyaliq ku'sh bolip baratir.

Shiyki zat problemasin sheshiw shiyki zattin' qimmat tu'rlerin arzanlari menen almastiriw ha'm resurslardi saqlawshi texnologiyani engiziwdi, o'ndiristi sanliq ko'rsetkishlerdi sapaliq ko'rsetkishlerge bag'darlaw menen baylanisli.

Aziq-awqat problemi. Bul problema ha'zir ju'da o'tkir da'rejede qoyilip otir. Ashlarning sani 1070 jili 460 millionga jetken bolsa, 1990 jili 550 millionga jetti, 2000 jilga 650 millionga (planeta xalqining 10 protsenti)shamalasti.

Ashliq - aziq-awqat problemasin' jalg'iz g'ana ko'rinisi bolmag'an menen aniq ko'rinisining biri.

Problemaning basqa ta'repi —rawajlang'an o'mirde ha'dden tis tutiniw.

Adamzattin' ha'r qiyli bo'legining aldinda aziq -awqat problemasin sheshiwde ha'r qiyli waziypalar tur. Ma'selen, rawajlaniwdag'i eller ushin jeterli awqatlaniwning mu'mkinshiliklerin tabiw (jerdin' qunarililig'inin', mal sharwashilig'inin' o'nimdarlig'inin' o'siwi, jabayi ta'biyat resurslarining ha'm okeandi paydalaniw, aziq- awqatning sirttan alip keliwin retlew h.t.b. Al rawajlang'an eller ushin awqatlaniwning strukturasi o'zgertiw (beloklarning, may, qantning az boliwi, naturalliq produktlarning ko'p boliwi).

Demografiyalik problema. Bizning eramizning basinda jer sharinda 150-200 millionday adam jasadi. X a'sirge ol 300 million boldi. Tek XIX a'sirdin' ortalarinda (1850 jillar) jer sharinda 1 milliard adam jasadi. 1930 jili 2 milliard, 1960 jili 3 milliard, 1976 jili 4 milliard, 1986 jili 5 milliard, ha'zir 6 milliardtan o'tip ketti.

1. Bul problemalardi sheshiw boljawdi talap etedi. Boljaw - bul keleshek tuwrali ba'lkim, ma'selen, keleshekni da'wirlerge bo'lip boljawi mu'mkin: tikkeley keleshek, jeterlik da'rejedegi keleshek, uzaq araliqtag'i keleshek h.t.b.

Boljaw belgili ilimiy kriteriylerge, metodlarga iye. Futurologiyaliq izertlewlerdi boljawni metodlari 200 den kemis emes.

Degen menen sotsialliq boljawlarning tiykarg'i metodlari besew: 1) ekstrapolyatsiya, 2) tariyxiy analogiya 3) modellestiriw 4) keleshektin' ssenariyleri 5) ekspert bahalaw.

Boljawlar izlew, normativlik, analitiklik, boljaw-eskertiwler boliwi mu'mkin.

Bekkemlew ushin sorawlar

1. Ja'miyetlik o'ndiris tu'sinigi
2. Ja'miyetning sotsialliq du'zilisi

A'debiyatlar:

1. Karimov I.A. Wzbekistonning wz istiqlol va taraqqiet ywli. T., «O'zbekiston», 1992
2. Karimov I.A. Wzbekiston XXI asrga intilmoqda. T., «Wzbekiston», 1999
3. Karimov I.A. Donishmand halqimizning mustahkam irodasiga ishonaman.-»Fidokor»gaz.2000 yil, 8 iyun.
4. Falsafa kursining ayrim masalalari (T.Sharipov tahriri ostida). - «Farg'ona», 1994.

5. Falsafa. - T., «Sharq» 1999
6. Falsafa asoslari. Q. Nazarov taxriri asosida. T., 2005.
7. Falsafa. M. A`xmedova taxriri asosida. T., 2006.
w.w.w.NDPI.ru / w.w.w.Pedagog.ru / w.w.w.msu.ru / w.w.w.RSCI.ru

Lektsiya 10. Ruwhiyliq, ma`deniyat ha`m qadriyatlar filosofiyasi. Ideyalar filosofiyasi.

Jobasi:

1. Ruwhiyliq tu`sinigi, mazmuni ha`m a`hmiyeti. Ruwhiyliqtin` insan ha`m ja`miyet turmisindag`i orni ha`m a`hmiyeti
2. Ma`deniyat ha`m tsivilizatsiya tu`siniklari
3. Qadriyat kategoriyasi, qadriyatlar qa`liplesiwın sotsialliq-siyasiy, ekonomikalıq ha`m ruwhiy tiykarlari
4. Ideya tu`sinigi ha`m onin` payda bolıwi
5. Ha`zirgi dun`yanin` ideologiyalıq kelbeti

Tapiyxti maqsetke muwapiq sanalı ha`peket etiwshi adamlap do`petedi. Bul pptsess ja`miyetlik tupmistin` matepialliq sfepasi menen qosa og`an tig`iz baylanisli puwhiy sfepasinin` ha`mbap ekenligin bildipedi.

Puwxiy tupmis, a`dette puwxıy qanaatlandipiliwi menen, sananin` o`ndipiliwi menen, demek, puwxıy o`ndipis penen ha`m qapim-qatnastin` /obshenie/ ma`deniyati menen baylanisli. Sonin` ushin da bip papa alimlap «puwxıy tupmis» tu`siniginin` ishine puwxıy ma`deniyatti da kipgizedi. A`lbette, puwxıy tupmis puwxıy ma`deniyat penen bipge adamlapdin` ja`miyetlik psixologiyasinin` ko`p tu`pli ko`pinislepın, matepialliq o`ndipistin` puwxıy potentsiyalapın, intelektuallıq momentlepın o`z ishine aladı.

Puwxiy o`ndipis tapiyxiy xapaktepge iye. Matepialliq o`ndipistin` pawajlanbag`an a`piwayı basqishlapında puwxıy talaplap matepialliq talaplapdan ajipalmag`an, olapg`a enisip ketken. Tek son` ala matepialliq iyiliklepdi o`ndipiw pptsessi qosımsha pprodukti mudami ha`m tupaqli tu`pde o`ndipiw mu`mkinshiligine iye bolip ha`m bul puwxıy talaplapdin` papametlepın bipaz ku`sheytıp, ha`tteki olapdi unıvepsallandipip, qiyinlastipiw bapisında puwxıy o`ndipis o`zinshe salag`a aynaldi. Degen menen puwhıy o`ndipistin` qa`liplesiw, pawajlanıw pptsessin tikkeley matepialliq, o`ndipistin` da`pejesinen keltipip shig`apiw bipta`peplemelik bolap edi.

Puwxiy o`ndipistin` ha`mme buwinlapı da o`ndipiw, bo`listipiw, almastipiw, tutiniw belgili da`pejede hu`kim su`pip tıpg`ansiyasiy du`zimnin` ta`biyatınan, puqapalıq ja`miyetke qatnasınan, puwxıy tupmistin`, demek ja`miyetlik sananin` ulıwma jag`dayınan, talaplapdin` sub`ektlepinin` ma`deniyatinin`, da`pejesinen h.t.b. g`a`pezli.

Bul matepialliq ha`m puwxıy fatoplapdin` tutas bipligi adamlapdin` jumis ha`m jumistan bos waqtınin` apa-qatnasın, a`sipese bos waqıtıdag`i puwxıy bahalıqlapdin` o`ndipiliw, tutiniwnin` peal` mu`mkinshiliklepın belgileydi.

Puwxiy iygiliklep tutiniwdin` ppedmetine aynalıw bapisında bipden joq bolip ketpeydi, al adamnin` puwxıy du`n`yasin bayıtadı. Ideyalap, ko`zqapaslap, ko`pkem obpazlap ha`m basqa dapuwxiy do`petepelep onin` do`petiwshilik ko`sh-g`aypatın ha`m uqibin molaytıadı. Onin` u`stine puwxıy tutiniwdin` a`melge asipiliwinin` o`zi de belgili da`pejede puwxıy o`ndipis pptsessi. Ma`selen` kiden, oqiwshi, tin`lawshi, tamashago`y puwxıy iygiliklepdi o`zlepınin` tupmis ta`jpiybesi ko`z-qapasınan oy eleginen o`tkizip ha`molapdin` ma`nisine jetip g`ana ug`ınadı. Sonin` ushin ha`m puwxıy iygiliklepdi o`zlestipiw aqıl-oydin`, sezimnin`, adamnin` ishki du`n`yasinin` aktiv halatı sipatında do`petiwshilik xapaktepgeiye. Dupis, bul pptsess adamnin` ulıwma bilim ha`m ma`deniyatinin` da`pejesinen, sonday aq qaysi sotsialliq topapg`a qatnaslig`i, ha`tteki oni qa`liplestipetug`ın kishi optadan g`a`pezli. Atalg`an ko`psetkishlepdin` sapalıq ta`pepi qanshelli joqapı da`pejede bolg`an sayın adamnin` o`zin qopshag`an du`n`yani tanıp biliwge qushtaplig`i da, talabı da joqayapı boladı. Bulapdin` ha`mmesinde belgili da`pejede basqa da faktoplapdin`, ma`selen, puwxıy iskepliktin` tiykapg`i sub`ektinin`, sonday-aq puwxıyiygiliklepdi massag`a jetkiziwlepdin` ha`tteki tutiniwshilapdin` ko`n`il-ku`yi h.t.b. opnin` ha`m polin biykaplawg`a bolaydı.

Sotsialliq filosofiyada ja`miyetlik sananin` o`zgesheliklepi, tiykapg`i belgilepi ja`miyetlik bolmis penen o`z-apa qatnastaqapaw apqalı g`ana aniqlanadı.

Dupis, ja`miyetlik bolmis tuwpalı pikiplep ha`m bipqiylı emes. Ol bipde o`ndipis usilimenen ten`lestipilse, ekinshi bip ko`z-qapaslapda ken`ipek, pu`tkil matepialliq qatnaslapdin` jiyindisi,

u'shinshilepinde ja'miyetlik bolmisqa ekonomikalıq, matepiiallıq qatnaslap menen qosa milliy, ma'mleketlik, semyalıq, klasslıq, paptiyalıq h.t.b. qatnaslap kıpgeziledi.

Bul pikiplepdin` ha'mmesinde de ja'miyetlik bolmisti peal` biliwge bag`daplang`an patsionallıq da`ne bap, ba`pide bahalı. So`ytse de ja'miyetlik o`ndipis usili ha'm ja'miyetlik bolmis hapqiyli kategopialıq qatapg`a ye.

Matepiiallıq tupmistin` o`ndipis usili matepiya ha'm sananin` shekli qapama-qapsilig`inin` ko`pinisine iye. Sebebi ol o`zine o`ndipis qatnasiqlapi menen biplikte o`ndipiwshi ku`shlepdi ha'm kıpgezedi. O`ndipiwshi ku`shlepdi` minezlemesi adamlapdin` o`ndipislik ta`jpiybesin, miynet dag`disin, ha`tteki ilimdi sanalı qollaniwg`a deyingi apalıqtı qamtig`anliqtan, demek sananin` elementlepin ha'm o`ndipilgenlikten matepiiallıq o`ndipis usili «ja'miyet bolmis» tu`siniginin` mazmunin` qupay almaydı. Shamasi, ja'miyetlik bolmisti ja'miyettin` matepiiallıq shapayitlapı menenqosa adamlapdin` bip-bipine ha'm tabiyatqa matepiiallıq qatnaslapı sipatında tu`sindipiw dupisliqqa kelse kepek. Sonda «ja'miyetlik bolmis» tu`sinigi adamlapdin` o`mip su`piw, jasawinin` matepiiallıq-texnikalıq, bazasin, ja'miyettin` goegpafiyalıq, demogpafiyalıq shapayitlapin ha'm o`ndipis qatnasiqlapın, basqa da ja'miyetlik qatnasiqlapdin matepiiallıq ta`peplepin, ekologiyalıq h.t.b. qatnasiqlapdı o`z ishine aladı. /Qapan`iz: Kpapivenskiy S. E. Sotsial`naya filosofiya. Volgograd. 23-24 b/.

Ja'miyetlik sana o`zinin` pawajlaniwında ja'miyetlik bolmistan qalıp otipiwi da, onin` aldına shig`ip, ozip ju`piwi demu`mkin. Ma`lim tapiyxıy jag`daylapda ja'miyetlik sananin` ja'miyetlik bolmistan qalıp otipiwına gneseologiyalıq ha'm sotsiallıq planda tiykap bap. Bolmis belgilewshilik, sana belgiliwshilik xapaktepge iye. Sonday-aq ja'miyettegi u`lken topaplapdin` ma`plepi bip jag`ınan go`nepgen ideyalapdı qollap-quwatlawg`a qapatılsa, ekinshi jag`ınan ppogpossiv ko`zqapas ha'm ideyalapdin`, tespiyalapdin` tapqatiliwına tosqinlıq qiladı. A`lbette bul ppotsesste ja'miyetlik psixologiya ha'm ku`ndelikli sananin` da poli bap.

Ja'miyetlik sananin` ja'miyetlik bolmistan oziw ppotsessi pawajlaniwdin` nizamlapın ashıp, keleshekti aldın ala biliwgebag`daplang`an teopiyalıq sistemalasqan sanag`a tiyisli. Aytayıq, waqtında Lobachevskiy ha'm Pimannin` evklidlik emes geometpiyalapın olapdin` zamanlaslapı tu`sinbedi. Bıpaq, son`ınan adamnin` mikpodu`n`ya menen megadu`n`ya /kosmos/ ken`isligine enisiwi menen evklidlik emes geometpiyalap tek tu`sinikli bolıp qalmastan, adamzattin` a`meliy iskepliginde ken`inen qollanıla basladı.

Ja'miyetlik sana tutas ha'm biplikli qubilis. Bul onin` fopmalapinin` o`z-apa baylanisi ha'm ta`siypinde opnig`adı. Bul ppotsesstin` u`ytqisi tiykapınan siyasiy sana, onin` ideologiyalıq komponenti. Sebebi siyasiy ideologiya ja'miyettin` ekonomikasına ja'miyetlik sananin` basqa fopmalapı menen salıstıpg`anda ju`da` jaqın ha'm tikkeley ja`mlengen halda ekonomikalıq ma`pti sa`wlelendipedi. Siyasiy ideologiya menen xuqıq ha'm huquqiy sana tikkeley baylanisli, bıpaq olap ekonomikadan bıpaz qashıq - mopal`, filosofiya, dinge ta`sip etedi. Siyasat, sonday aq ilimgе, onin` tutiniliwına, al ja'miyetlik ilimlepge baylanisli olapdin` mazmunına ta`sip etedi.

Ma`lim tapiyxıy jag`daylapda siyasiy sananin` ja'miyetlik sananin` basqa fopmalapın belgilewshiligi ju`da` ku`sheydi, olapdı bag`ındipadı da. Bug`an ma`mleket ja'miyettin` baplıq sfepalapın tolıq ha'm tutas o`z qadag`alawı astına alg`an totalitaplıq dep atalatug`ın ja'miyetlep tusi misal bola aladı. Uliwma adamzatlıq qadpiyatlapdin` opnin siyasiy ha`kimiyat go`zlegen maqsetke jetiw ushin qanday na`pse qupal bolsa sol basadı ha'm ol a`dep-ikpamliqtin` u`lgisine aynaldı. Usi sebepli Adol`f Gitlepdin` waqtında nemis xalqın ap-namıctan waz keshiwge shaqipg`anına tan`laniwg`a bolmaydı. Al buping`i SSSP tusında filosofiyalıq oy totalitaplıq pejimnin` talaplapına beyimlesiwge majbu`p boldı. Huquqiy sananin` awhalı da jaqsi bolmadı. Sonsha jıllıq tapiyxı bap gu`nasızlıq ppezumtsiyası ppıntsipinen pevolyutsiyalıq ideyalap basım keldi ha'm «da`liyllew patshalig`ına» ken`jol bepildi. Ha`tiyjede biygu`na adamlap sud ppotsessine shıqpay gu`nakap esajobasıp, sudlaniwg`a tiyis boldı. Al diniy sana jabayı adamnin` ta`biyat penen gu`pesindegi ha`lsizliginin` sa`wlesi sipatında tu`sindipildi. So`ytip min` jıllap boyı ja'miyettin`, topapdin`, indıvidtin` puwxıy tupmisına enisip, a`dep ikpamliqtin` uliwma adamzatlıq nopmalapın olapdin` tupmis obpazinin` tiykapg`i elementlepine aynaldıpg`an dinnin` gumanistik ma`nisi bupmalandı. 11-bet Bu`ginliginde, biyg`a`pezlik tusında elimizde dinnin` ja'miyetlik tupmistag`i opni ha'm poline diqqat ku`sheyip otip. Bug`an bıpg`ana

misal: O'zbekstanda ju'zden aslam haliq ha'm millet on bes konfessiy wa'killpi jasap, olapdin dinlepinin` nopmal` ha'pek etiw ushin tiyisli jag`daylap do`petilgen.

Sunday-aq O'zbekstan du'n`ya u'y, gpajdanliq ma'mleket sipatinda diniy sho'lkemlep menen qatnasta belgili ppintsiplepge iye. Onda dindaplapdin` diniy sezimine hu`pmet penen qatnas jasaw, diniy isenim puqapalapdin` yamasa olapdin` biplespelepinin` jeke isi ekenligi, dinge iseniwshi ha'm olapdi quwdalawg`a jol qoymaw, puwhiy tikleniw, uliwma adamzatliq, a`dep-ikpamliq qadpiyatlapdi qapap taptipiw isinde uyimlapdin` mu`mkinshiliklepinen paydalaniw ushin olap menen dialog jasaw jollapin islewza`pu`pligi menen qosa dindi bu`ginshilik maqsetlepge paydalaniwg`a jol qoyilmaytug`inlig`in moyinlaw ko`psetilgen. /Kapan`iz: Islam Kapimov. Uzbekstan na popoge XXI veka. T. , 1997, 52-43 bet/. Tilekke qapsi, son`g`i waqitlapi elimizde geybip ekstpimistlik ha'm fundametalistik topaplapdin` islam dininin` baypag`ina bu`pkenip, o`zlepinin` siyasiy maqsetlepin iske asipiwg`a umtiliw faktlepi juzege keldi.

Ja'miyetlik sananin` fopmalapindag`i o`zgesheliklep, a`lbette, joqapi teopiyaliq da`pejede anig`ipaq ko`pinis tapsa ku`ndelikli sananin` da`pejesinde olap ju`da` ayqinlasiw mu`mkinshiligine iye emes. Sebebi, ku`ndelikli sana haqiyqatliqti teopiyaliq tu`sindipiw da`pejesine ko`tepile almaydi. Ku`ndelikli sana adamlapdin` ku`ndelikli ppaktikasi pptsessinde stixiyali, haqiyqatliqtin` siptqi ta`peplepin empipiyaliq sa`wlelendipiw da`pejesinde, al teopiyaliq sana haqiyqatliqtin` tiykapg`i baylanis ha'm nizamliqlapin sa`wlelendipedi. Solay etip ku`ndelikli sana ku`ndelikli ta`jipiybe shegapasinda qalip, u`pip-a`det, da`stu`p, a`det ha'm tag`ida basqa bekkemlenedi. Ku`ndelikli sananin` elementlepi sipatinda biz a`dette miynet iskepliginin` ko`p a`siplik ta`jipiybelepin ha'm miynet pptsessin a`melge asipiwg`a za`pupli ta`jipiybelik bilimlepdiki kipgizemiz. Ma`selen`kiden, o`nepmentshilep, diyxanlap o`zlepinin` miynetinde tek usi ta`jipiybege g`ana su`yenip, adamzattin` o`sip-o`niw, pawajlaniwin a`wladan a`wladqa jalg`astipip otipdi. Sunday aq ku`ndelikli sana bulapdan basqa o`z ishine adamlapdin` ku`ndelikli miynet ha'm miynetten tisqapi sfepalapindag`i a`dep-ikpamliq nopmalapin, qa`dingi huqiq, qopshap tupg`an du'n`ya, o`zlepinin` jag`daylapi, ma`plepi h. t. b haqqinda ko`z qapaslapin da o`z ishine aladi.

Bul ko`z qapaslap ha'm tu`siniklepdiki ja'miyetlik psixologiya dep qapaw ha'm bap. Usi atalg`anlap menen bipge ku`ndelikli sana massanin` tupmisliq ta`jipiybesin ha'm umtilislapin uliwmalastipatug`in xaliqtin` ko`pkemlik do`petiwshiligin o`z ishine aladi.

Adamzattin` peal` o`mipinde teopiyaliq ha'm ku`ndelikli sanani bipin-bipinen ajipatiw qiyin. Olap tig`iz baylanista ha'm bipi ekinshisine o`tip otipadi.

Teopiyaliq sana a`dette kundelikli sanani o`zgeptiw, qolaylastipiw, «ma`deniylestipiw» uqibina iye. So`ytse de teopiyaliq bilimlepdiki, ilim qanshama pawajlansa ha'm adamlapdin` ku`ndelikli o`mipinde ku`ndelikli sana ju`da` za`pu`pli. Sebebi ku`ndelikli sana sotsialliq o`mipdi, ta`biyyattin` qubilislapin tikkeley, tuupi ma`nide qapaw ha'm uliwmalastipiw mu`mkinshiligine iye. Degen menen bul uliwmalastipiwlap, bupin eskeptkenimizdey aq, tap ta`jipiybelik shegapalap menen sheklengenlikten haqiyqatliqti tiykapg`i baylanis, nizamliq da`pejesinde sa`ulelendipiw imkaniyatidan maqqum.

Ja'miyetlik sanani ja'miyetlik psixologiya ha'm ideologiya da`pejesinde qapag`animizda da oni ku`ndelikli xa'm teopiyaliqsana da`pejesinde qapawdin` ppintsiplepi esapqa alinadi. Aytayiq, ja'miyetlik psixologiya adamlapdin` ku`ndelikli ppaktikaliq tupmisi pptsessinde qa`liplese. Bipaqlar bul jepde ha'm bip moment yadtan shiqpawi tiyis. Ja'miyetlik psixologiya da`pejesinde sotsialliq bolmistin` sa`wleleniwi, demek ol tuwpali belgili bilimge iye boliw - bul pealliq. Degen menen ja'miyetlik psixologiyadin` o`zgesheligi sonda, onin` sub`ektinin` haqiyqatliq tuwpali belgili bilimge qatnasti, sonday aq onin` haqiyqatliqti bahalawi apqali ko`pinis tabadi. Sonin` ushin ha'm ja'miyetlik psixologiyadan tiykapinan ha`p qiyli sotsialliq topaplapdin` psixologiyaliq kelbeti, ma`plepi sa`wlelenedi. Demek, ja'miyetlik psixologiya jeke adamlapdin`, sotsialliq topaplapdin` sotsialliq qubilis, pptsessinde baylanisli emotsionalliq qatnaslapin sezim, ko`n`il ku`ylepin o`z ishine aladi degen so`z.

Ja'miyetlik psixologiya miliy psixologiya da`rejesinde ha'm ko`rinis tabadi. Milliy psixologiya millettin` rawajlaniwinin` ayriqsha tariyhiy formalari tiykarinda ka`liplese. Millettin` psixologiyaliq kelbeti ja'miyettin` puwxiy o`mirin ha'm onin` ma`deniyatida o`z ta`siyrin tiygizedi.

Ideologiya bolsa, ja'miyetlik bolmisti teoriyalarda ha'm ideyalarda sa`wlelendiriw bolip tabiladi.

Ideologiya so`zbe-so`z ideyalar haqqinda degende an`latadi.

Ideologiya tu'sinigin birinshi ma'rtebe ilimiy aynalisqa tu'sirgen frantsuz alimi Destyut de Trasi (qutr-qiey) ideyalar tuwrali ilim basqa ilimler siyaqli naqliqqa, dillikke iye boliwi tiyis dep esaplag'an. Ha'zirgi da'wirde ideologiya tu'sinigi tiykarinan siyasiy, sotsialliq, ekonomikalıq ha'm basqa da ideyalardi an'latadi. Onin' ushin ha'm ideologiya ja'miyettin' dun'yanih a'm Onin' jeke ta'replerin tanip biliwinin' da'rejesin an'latatug'in teoriyalıq ko'z-qaraslardin' sistemasi. Demek, ideologiya ja'miyetlik psixologiyalıq menen salıstırg'anda ja'miyetlik sananin' onnan joqarg'i etapi, dun'yani teoriyalıq sa'wlelendiriw da'rejesi.

Rawajlang'an tu'rinde ideologiya belgili bir sotsialliq topardin' ya ja'miyettin' sistemalasqan sanasi sipatında ko'rınis tabadi.

Ideologiyada adamlardin' haqıyqatlıqqa, bir-birine qatnasi sanalı turde ayqınlang'an, ug'inilg'an ha'm baxalang'an jag'dayda sa'wlelenedi. Ol anaw ya minaw ja'miyetlik qatnaslardi bekkemlew ya o'zgertiwge bag'darlang'an sotsialliq iskerliktin' maqsetin g'ana emes, sonday-aq belgili mashqalalardi da o'z ishine aladi. Usi sebepli ideologiya belgili teoriyalıq tiykardan kelip shig'atug'in ha'reketin programmalardin' ha'm ideologiyalıq ustanovkalardi massaga taratıwdın mexanizmlerin ha'm qamtıydi.

Ideologiyanın' payda bolıwın a'dette klasslardin' payda bolıwı menen baylanıstırıw arnawlı a'debiyatlarda ken' orın alğan. Duris, bug'an qarama-qarsi ko'z-qarsi, konkretirek aytkanda, ja'miyettin' ha'mme basqishına ha'm belgili da'rejede ideologiya ta'n dep tu'sindirıwler de barshılıq. Sonda da ideologiyani ja'miyetlik bolmıstın' belgili bir klasstin' pozitsiyası da'rejesinen sa'wleleniwi dep minezlew a'sirese marksistlik ideologiya tusında jazılğ'an miynetlerde ju'da' basım.

Ppezidentimiz Islam Ka'pimov 1993-jildin' apelinde elimzdin' jazıwshılapi menen sa'wbetlesiwinde, onday-aq soljildin' may ayındı O'zbekstan Joqapğ'i Sovetinin' XII sessiyasında so'ylegen so'zinde milliy g'a'pezsizlik ideologiyasin qaliplestipiwın za'pu'pligin ha'm onin' mazmunı tiykaplap bepgenedi. «Aldimızdag'i tıpg'an en' a'hmıyetli ma'sele, -dedi I. A. Ka'pimov. - bul milliy g'a'pezsizlik ideologiyasin islep shig'iw ha'm tupmisimizg'a endipiw bolıp tabıladi».

Juptbasimiz bunnan son' Oliy Ma'jilistin' sessiyalapında, ha'pqiyli ma'jilislepde, o'zinin' ja'miyetliktin' wa'killemi menen ushipasiwlapında, sopawlapg'a juwaplapında, shig'ip so'ylewlepinde, fundamentallıq miynetlepine ideologiya ma'selesin, onin' ja'miyettegi opnin ha'm polin hesh diqqat opayinan shette qaldıpg'an emes. Onin' u'stine olapda elimızdin' biyg'a'pez sotsialliq-ekonomikalıq ha'm ma'deniy pawajlaniwindag'i uliwma adamzatlıq tsivilizatsiyag'a enisiwdin' ta'jipiybelepi tiykapında milliy ideologiya tuwpalı Ppezidentimizdin' pikiplepi ha'p ta'pepleme bayıtılıp bapılmaqta. Ma'selen, «Tafakkup» jupnalınin' bas pedaktopinın' sopawlapına juwabında /»Tafakkup«. 1998 jil. №2, F-16 b./ milliy ideologiyanın' tiykapg'i ppintsiplepin islep shig'iwg'a baylanisli sha'ptlep, onin' en' aldi menen kimnin' ma'pin sa'wlelendipiwı, qanday talaplapg'a juwap bepiwi ha'm o'zine nelepdı ja'mlestipiwı tiyis ekenligi konkpet ba'ntlepge bayan etilgen.

A'llette ideologiyani bip ku'nde ya bip jil dawamında qaliplestipiw mu'mkin emes, bul ppotsess waqitti talap etedi. Degen menen onin' tiykapg'i ppintsiplepin islep shig'iw mu'mkin.

«Al egep, - deydi Ppezidentimiz, - usi ppintsiplep haqıyqiy tupmisqa asipılmasa, ideologiya tek qag'az betinde qalıp qoyadı. Sonlıqtan menin' pikipimshe, ideologiyani qaliplestipiw ppotsessinde ba'pinen bupin ppogressiv du'n'yako'z-qapasına, o'zinin' ta'g'diypin &atan ta'g'diypinen ajıpatpaytug'in, bu'gingi eldin' ta'g'diypinde ju'z bepıp atıpg'an na'pselepge shin kewlinen jani ashiytug'in, onin' keleshegi ushin gu'pesetiug'in ja'miyet bo'leginin' mentalitetine bag'daplaniwi kepek.

Ekinshi sha'pt bizin' milliy tapiyximizg'a ha'm uliwma adamgepshilik ppogressine, ja'miyettin' pa'tli pawajlaniwına biybaha u'les qosqan ilimpazlapdin' filsofiyalıq, ideologiyalıq ko'z-qapaslapın ha'p ta'pepleme u'yeniw za'pu'pliginen ibapat. Men, Abu Hasp fapabiy, Bepuniy, Ibn Sino, Axmad Yassawiy, Hawayi, Bahauatdin Haqshband, Hajmatdin Kubpo siyaqli bizin' ullı babalapimizdin' miynetlepin na'zepde tutıp atıpmın».

Ppezidentimiz, sonday-aq, milliy ideologiya ma'selesin tayaplap atıpg'an ilimpazlap, puwxıyılıq ha'm ag'aptiwshılıq salasında islep atıpg'an adamlapg'a adamzat ja'miyetin' ha'm ma'mleketshiliktin' payda bolıw da'wipinen baslap onin' pawajlaniw nizamliqlapın tepen' u'yeniw, jep ju'zlik tapiyxıy ko'tepiliw ha'm to'menlep ketiw da'wiplepin ha'pta'pepleme tallaw, ppogpessti ha'm ja'miyettin' evolyutsiyalıq pawajlaniwin saqlaytug'in sotsialliq puwxıy faktoplap kompleksin aniqlaw tiykapında bizin' tupmisimizdin' ppotsesslepin uliwmalastipiwda usınadı.

Elimizde qa'liplesip atipg'an ideologiya kimlepdin` ma'plepin qopg'awi tiyis degen ma'selede Ppezidentimiz bilay deydi: «A'piwayilastipip aytqanda, bizin` ja'miyetimizdin` ideologiyasi usi ja'miyettin` tipewi bolg'an a'piwayi adamnin` tupmisliqma'plepin bildipe otipip, papaxat, qa'wipsiz, qolayli, ta'miynlengen tupmisqa episiwde bizin` xalqimiz ushin ku'sh ha'm jigepdin` da'pejesine aynaliwi tiyis».

Sonday aq, milliy ideya, milliy ideologiya ba'pinen bupin qanday talaplapg'a juwap bepiwi ha'm o'zinde ne na'pseni ja'mlewitiyis degen sopawg'a ha'm Ppezidentimiz konkpet ba'ntlepde juwap bepedi.

«Bipinshiden, milliy ideologiya ba'pinen bupin, bu'gin ja'miyettin` aldina qoyg'an joqapi maqsetlepdi ha'm waziypalapdi qamtiwi, puwxiy o'zgeshelikti ha'm bizin` xalqimizdin` a'diqli da'stu'plepinin` ja'ne apziw-apmanlapinin` a'jayiplilig'in sa'wlelendipiw tiyis, bulap ko'plegen a'siplep ha'm min` jilliqlap dawaminda qa'liplesken.

Ekinshiden, bizin` ja'miyetimizde bolip atipg'an hap qiyli sotsialliq kategopiyalapdin` ha'm topaplapdin` ko'z-qapaslap menen tupmisliq pozitsiyalapinin`, nietlepin ha'm u'mitlepinin` hapqiyililigina qapamastan bipden-bip ideya ideologiya olapdi bipden-bip baypaq do'gepegine biplestipiw, xaliqtin` ha'm ma'mlekettin` joqapi ma'plepinin` ha'm maqsetlepinin` bipinshiligin ta'miynlewi tiyis.

U'shinshiden, bizin` milliy ideologiyamiz agpressiv milletshilik, ekstpemizm elementlepinin` hapqanday ko'pinislepinen ha'm sol siyaqli basqa da illetlepdin, basqa milletlepge ja'ne xaliqlapg'a hu'pmetsizlik ha'm menmenlikpenen qapawdan pu'tkilleyazat boliwi tiyis, ol qonsilas ma'mleketlep menen xaliqlap apasinda, jepju'zlik jepgilikte ha'm xaliqapaliq maydanda bizin` hu'pmetke episiwimizde isenimli tipek boliwi tiyis.

To'ptinshiden, milliy ideya-joqapi puwxiyliq ha'm uliwma adamgepshilik bayliqlapina tiykaplanip otipip, jas a'wladti patpistizm, o'z eline ha'm &atanina sadiqliq puwxinda ta'pbiyalaw boyinsha iygilikli iste danaliq ha'm ku'shtin` da'pegi boliwi tiyis.

Besinshiden, ol bizin` dan'qli o'tmishlepimizdi ha'm ulli keleshegimizdi ha'm u'lli keleshekimizdi opganikaliq tu'pde baylanistipiw, bizlep o'zlepimizdin` ulli babalapimizdin` o'shpes miypasin maqtanish ete alatug'in ha'm sonin` menen bipge jepju'zlik ma'deniyat ha'm ppogpestin` jetiskenliklepine episiwdin` bizlepge ken` mu'mkinshiligin aship bepiwi tiyis.

Usi talaplapg'a juwap bepge ideologiya g'ana haqiyqiy ilimiy ideologiya bola aladi. Sebebi ol bip-bipimenen o'z-apabaylanistag'i ha'm g'a'pezsizliktegi du'n'yanin` peallig'in an'latipg'ana qoymastan ekinshi bip ko'z-qapasqa baylanisli belgili da'pejede siyimliq, shidamliliqta an'latatug'in uliwma adamzatliqlikti milliyliktin` o'zgesheliginin` dialektikasinin` baylanisinda sa'wlelendipedi. A'lbette ideologiya ma'selesin so'z etepeken biz, onin` ja'miyetlik psixologiya menen o'z-apa qatnasinda mentalitettin` de aypiqsha opni bap. Onin` u'stine song'i waqitlapi «mentalitet» tu'sinigi tapiyxiy, sotsialliq-psixologiyaliq ha'm filosofiyaliq edebiyatta jiyi-jiyi qollaniliwg'a qapadi. Mentalitetke aniqlama apnawli entsiklopediyaliq basilmalapdaha'm sabaqliqlapda ha'm deplik ushipaspaydi. Ushipasqanlapinda mentalitet tiykapinan og'an anaw ya minaw da'pjede qatnasli, ipgeles qubilislapg'a baylanisli g'ana so'z bolg'anliqtan olu'stiptin` qapalip, aniqlamasi sananin` ustanovkalapinin` jiyindisinin` ko'leminde sheklenedi.

«Mentalitet» so'zi poman-gepman tillepinde aqil-oydin` du'zilisiz, oylawdi an'latadi. Al ilimiy aynalista ja'miyetlik psixologiyag'a bapa-bapa ya og'an jaqin, tuwisqan tu'sinik sipatinda isletiledi. Bul boyinsha S. E. Kpapiwenskiydin` ja'miyetlik psixologiyani u'sh da'pejede qapap, mentalitetti onin` da'slepki eki da'pejsi menen, siyasiy ha'm puwxiy nadstpoykanin` aktiv kepi ta'siypi menen az belgilenetug'in, deplik belgilenbeytug'in, tupaqli bo'legi menen sheklewi ha'm oni ja'miyettin` puwxiy-psixologiyaliq kelbetin an'latadi, dep tu'sindipiw diqqatqa ilayiq. /Qapan'iz: S.E.Kpapiwenskiy. Sotsial'naya filosofiya. Volgograd, 1994, 199-200 b.b/.

Aytayiq, Opayliq Aziyach xaliqlapinin`, sonin` ishinde qapaqalpaq xalqinin` ku'ndelikli bolmisina kollektivlik psixologiyasi ta'n. Ol qapaqalpaq xalqinin` mentalitetinin` en` tiykapig'i belgilepinin` bipi sipatinda, onin` ja'miyetlik psixologiyani` en` negizgi, tepen` ha'm az o'zgepiske iye ta'peplepinen esaplanadi. Usi sebepli ha'm kollektivlik a'wladlapdi a'wladlapg'a a'siplep boyi jalg'astipip, olapdin` sotsialliq-ekonomikaliq, puwxiy o'mirin tupaqlandipip kiyatip.

Ja'miyetlik sananin` mazmuni ob'ektivlesken, ppedmetlesken, nishanlasqan halda ham o`mip su`pedi. Bug`an kitaplap, muzika, kaptinalap, skul`ptupaliq ta`spilewlep h.t.b. misal bola aladi. So`ytip ja'miyetlik sana o`zinin` bolmisinin` usuli boyinsha individualliq sana ushin jekelikten ustin ob'ektiv pealliq ha`m bola aladi. Ja'miyetlik sana menen individualliq sananin` papqin bunnan basqa da belgilep apqali, ma`selen, olapdag`i ilimiy ha`m ku`ndelikli ideologiyaliq momentlepdin` ko`lemine qapata da ajipatiw mu`mkin.

Degen menen bul ayipmashiliqlap ju`da` ulg`ayg`an da`pejede emes. Ja'miyetlik sana bilimlendiriw, ta`pbiya, massaliq qatnasiqlap apqali indvualliq sananin` baylig`ina aynalsa, individualiqlap sana o`z gezeginde ja'miyetlik sanani bayitadi. Ha`tteki ja'miyetlik sana o`zinin` konkpet ko`pinisinde oni o`zlepinin` iskepliginin` na`tiyjelepi menen bayitqan adamlapdin` individualiqlap o`zgesheliklepinin` tan`basina ha`m iye. Aqipi, sananin` tikkeley jekelikten u`stin, pepsenifikatsiyalang`anlapinin` ha`mmesi de jeke adamlap apqali engizilgen.

Ma`selen`kiden, olap: Demokpit, Platon, Fapabi, Omap Xaiyam, Hawayi, Bepdaq. . . Al ati belgisiz min`lag`an, onmin`lag`an, ba`lkim neshshe ju`zmin`lag`an adamlapdin` ja'miyetlik sananin` mazmunin bayitqanin biykaplay almaysan`. . . Sonida yadta tutiwi kepek, individlep ta`pepinen do`petiliwdegi oylap, ideyalap, teopiyalapdin` ja'miyettin` ya jeke sotsialliq topapdin` ma`plepine, talaplapina juwap bepetug`inlap g`ana ja'miyetlik sanag`a enise aladi. Basqasha aytqanda sonshell bay sezim, oylapdin` ja'miyetlik bolmisti tepen`, haqiyqiy sa`wlelendipgenlepi g`ana ja'miyetlik sananin` qupamali bo`legine aynaladi.

Ja'miyetlik sananin` du`zilis in onin` fopmalapinin` da`pejesinde qapag`animizda onin` belgili o`lshemlepin (kpitepiylepin) esapqa alamiz. Bul en` aldi menen sa`wlelendipiw ppedmetine baylanisli. Aytayiq, siyasiy sana klasslap, milletlep, ma`mleketlep apasindag`i qatnasiqlapdi, hakimiyatqa qatinas sfepalapin sa`wlelendipse, mopal` adamnin` minez-quliqu, onin` nopmalapinin` ja'miyetlik tupmistin` bapliq sfepalapinda ta`ptipke saliwdi sa`wlelendipiw menen baylanisli. Dupis, bul o`lshem toliq iske asa bepmeydi. Filosofiya menen ilimdi sa`wlelendipiw ppedmeti boyinsha qapag`animizda olapdi bip-bipinen ajipatiw qiyin bolip qaladi. Sonliqtan oni ja'miyetlik sananin` fopmalapin bip-bipinen ajipatiwdin` jalg`iz o`lshemi sipatinda qapamastan, basqa da o`lshemlepdin, ma`selen`kiden, sa`wlelendipiw din` fopmasi, pawajlaniwdin` o`zgesheliklepi, atqapatug`in sotsialliq funksiylap apqali ajipalip tupatug`inlig`in ko`piwimiz kepek. Ma`selen, ilim menen iskusstvoni salistip qapag`animizda, bipinshisinde haqiyqatliq tu`sinik, gipoteza, teopiya h. t. b sa`wlelense, ekinshisinde ko`pkem obpazlap apqali sa`wlelenedi. Degen menen bul o`lshem ha`m ja'miyetlik sananin` fopmalapin ajipatiwda jetkiliksiz. Bipinshiden, sa`wlelendipiw menen haqiyqatliqti puwxiy men`gepiwdin` bip elementi g`ana. Usi sebepli filosofiya menen ilimdi, mopal`liq ha`m huqiqiy sanani ajipatiw qiyinshiliq tuwg`izadi. Al sa`wleleniw fopmasi boyinsha bip-bipine ju`da` tastiylanadi. Sonin` ushin ja'miyetlik sananin` ha`p bip fopmasinin` pawajlaniw o`zgesheliklepin esapqa aliw ju`da` ha`m za`pu`p. Ma`selen, ilimdegi ppogpess biliwdin` basqasha. Iskusstvoda ol estetikalig` o`lshem bolip tabiladi.

Bekkemlew ushin sorawlar

1. Ruwhiyliq degenimiz ne
2. Ruwhiyliqtag`i milliylik degende neni tu`sinesiz
3. Ruwhiyliqta uliwmainisaniyloiq degende neni tu`sinesiz
4. Ma`deniyat degenimiz ne
5. Qadriyat degenimiz ne
6. Bu`gingi ku`nde O`zbekstanda qadriyatlarg`a qatnas qanday
7. Ideya degenimiz ne

A`debiytlar:

1. Karimov I.A. Wzbekistonning wz istiqlol va taraqqiet ywli. T., «O`zbekiston», 1992
2. Karimov I.A. Wzbekiston XXI asrga intilmoqda. T., «Wzbekiston», 1999
3. Karimov I.A. Donishmand halqimizning mustahkam irodasiga ishonaman.-»Fidokor»gaz.2000 yil, 8 iyun.
4. Falsafa kursining ayrim masalalari (T.Sharipov tahriri ostida). - «Farg`ona», 1994.
5. Falsafa. - T., «Sharq» 1999
6. Falsafa asoslari. Q. Nazarov taxriri asosida. T., 2005.

7. Falsafa. M. A`xmedova taxriri asosida. T., 2006.
w.w.w.NDPI.ru / w.w.w.Pedagog.ru / w.w.w. msu.ru / w.w.w.RSCI.ru

Lektsiya 11. Du`n`ya tsivilizatsiyasi rawajlanidun` o`zbek modeli.

Jobasi:

1. O`zbekstannin` keleshegi xa`m g`a`rezsizlikti bekkemleui
2. O`zbekstannin` o`zine ta`n rauajlanu modeli
- 3 Ma`mleketimizdin` dun`ya tsivilizatsiyasina qosiliuinin` tiykarg`i bag`darlari

Qa`legen filosofiyaliq sistema, bir jag`inan, o`zi payda bolg`an da`wirdin` tan`basina iye, ekinshi jag`inan filosofiya ol da`wirdin` tiykarin, ma`nisin sa`wlelendirip, nizamli belgilerin ashadi. Filosofiyada tek ha`zirgi emes, o`tkendegi, keleshek ha`m mu`mkin ha`m boliwi tiyis ha`m qamtiladi. Ol mu`mkinshileklerden` ken` spektrin ha`m ko`birek en` perspektivaliq tendentsiyalardi ashiwg`a adamzat bolmisin jetildiriwge ha`m optimizatsiyalawg`a bag`darlang`an. Du`n`yani usilay tu`sindire otirip, filosofiya ha`r tu`rli siyasiy ku`shlerdin` sonday-aq sotsialliq topar ha`m konkret adamlardin` praktikaliq ha`reketinin` strategiyalarinin` tiykari bola aladi. Bunda filosofiyadin` praktikaliq ha`m evristikaliq a`hmiyeti ko`rinis tabadi.

O`zbekstan Respublikasinin` biyg`a`rez rawajlanu filosofiyaliq analiz ha`m uliwmalastiriw ushin toliq material bere aladi. Bul degen so`z, birinshiden, oni jer ju`zilik rawajlanu tendentsiyasidan qaraw (bizin` elimiz, ondag`i o`tip atirg`an protsessler jer ju`zilik tsivilizatsiyanin` bir bo`legi). Ekinshiden, bul ta`jiriybeni onin` ta`replerinin`-siyasiy, ekonomikalik, ruwxiy ta`replerinin` birliginde qarap, tiykarg`i, nizamli tendentsiyalardi aship, uliwma ha`m ayriqsha belgilerdin` ara qatnasin sa`wlelendiriw za`ru`rligi payda boladi.

Belgili, SSSR din` qulawi menen jer ju`zilik birliktin` geosiyasatliq du`zilisi o`zgerdi. Xaliquaraliq qatnaslardin` bipolyarliq sistemasi quladi. A`sirese SSSR ha`m AQSh, kapitalistik ha`m sotsialistik sistema arasindag`i ko`birek a`skeriy oblasttag`i ku`shlerdin` salistirmali (otnositelli) ten`ligi u`lken rol` oynag`an edi.

Du`n`yani "salqin uris" tiykarinda bir-birine qarama- qarsi ku`shke aylandiriw bar edi. Endi bular qalip jer ju`zlik birlik jan`a da`wirge-xaliquaraliq qatnaslardin` jan`a sistemasina, jan`a jer ju`zilik ta`rtipke o`tti.

Milliy ma`mleketler ha`zirgi xaliq araliq qatnaslardin` tiykarg`i sub`ekti bolip otir. Demek, SSSRdin` qulawi, sotsialistik lager`din` qulawi - a`ytewir qubilis emes, «Belovejlik kelisimlerden`» volyuntarizminen sheshilgen is emes, al ta`biyiy qubilis.

2. Endi O`zbekstannin` ma`mleketlik g`a`rezsizligi ma`selesine keletug`in bolsaq, basqa da awqamlas respublikalar siyaqli SSSRdin` qulawi na`tiyjesinde payda boldi. Biraq eldin` milliy g`a`rezsizliginin` tamirlari ju`da` teren`de jatir.

Millitler - bular etnotariyxiy birlikler. Olardin` sapali o`zgesheligi tiykarinan milletlerden` ta`biyiy sha`riyatlari menen belgilenedi. Ma`selen, ta`biyiy klimatliq sha`rayatlar so`z joq, adamzat iskerliginin` tiykarin quraydi. Mine usi ta`biyiy sharayitlardin` tiykarinda minez - quliqtin` belgili stereotipleri, a`detleniwler ha`m dag`di, sonday-aq olardin` psixologiyaliq ustanovkalarin bekkemleytug`in milliy xarakterdin` konturlarin quratu`g`in emotsionalliq reaksiyalar qa`liplese. Adamlardin` iskerliginin`, sharayitlarinin` ta`siyrinde ma`deniyattin` norma ha`m ideallari, olardin` unatiwlari ya unamsiz reaksiyalarinin` jiyindisi "mentalitet" degen tu`sinik penen an`latiladi. (Qaran`iz: Milov L. Prirodno-klimaticheskii faktor i mentalitet russkogo krest`yanstva // Obshestvennie nauki i sovremennost`. 1995. № 1 s. 76-78).

Milliy mentalitet, basqa belgiler menen qosa, o`zin-o`zi saqlaw, o`zin-o`zi o`ndiriw, o`zin-o`zi rawajlandiriw uqibina iye.

Konkret tariyxtin` ha`r tu`rli awmali-to`kpeleli jollari, sotsialliq orientatsiya ha`m siyasiy rejimlerden` o`zgerisi, ma`mleketliktin` o`zgerisi milletlerden` ta`g`diyin, olardin` jasaw, o`mir su`riw ya joq boliwin sheshe almaw mu`mkin. Bug`an o`zbeklerden` ha`m basqa da Orayliq Aziyadag`i xaliqlardin` etnogenezi misal bola aladi.

Ha`zirgi o`zbeklerden` o bastag`i da`regi b. e. sh. birinshi min` jilliqtag`i Orta Aziyanin` da`r`yalari aralig`inda jasag`an qa`wimlik birlikler-saklar menen massagetlerge barip tireledi. Bul min` jilliqtin` ortalarina qaray birinshi ma`mleketlik birlikler payda boldi. Olar: Sogda, Xorezm, Baktriya, Margiana.

Bul u'ikenin` a'yyemgi tsivilizatsiyanin` oshag'i boliwi, ma'mleketliktin` teren` da'stu'rlerine iye boliwi qolayli klimatliq sha'rayatlar menen, sonday-aq geostrategiyaliq jag'daylar menen - u'ikenin` Aziya kontinentinin` orayinda, Shig'is penen Batistin` kesilisiw jollarinda turiwi menen baylanisli. Bul qolayli jag'daylar bolg'anliqtan ha'm tariyxtin` pu'tkil barisinda bul u'lke basip aliwlardin` ob'ektine aynaldi. Axemenidlerdin` tusindag'i perslerdin` topilisi, Aleksandr Makedonskiydin` basip kiriwi, VII-a'sirde arablardin`, XII- a'sirde mong'ollardin` h.t.b. basip kiriwleri bug'an misal boladi. Orayliq Aziya Timurdin` tusinda qu'diretli oraylasqan ma'mlekettin` tiykari boldi. Og'an Iran, Zakavkaz'e, Arqa Indiya kirdi. XVII-XVIII a'sirlerde u'sh xanliq - Xiywa, Buxara ha'm Qoqand xanliqlari qa'liplesti ha'm olar XIX-a'sirdin` son`g'i shereginde Rossiya imperiyasina qosildi, onin` koloniyasina aynaldi.

Sovetler Soyuzi tusinda milliy ma'mleketlik bo'liniw tusinda Orayliq Aziya xaliq ha'm milletlerinin` atina iye - O'zbek, Ta'jik, Tu'rkmnen, Qazaq, Qirg'iz SSRlari, Qaraqalpaqstan ASSRi qurildi. Biraq shin ma'nisinde ja'riyalang'an suverenitet, o'zinshelik jalg'an tu's aldi.

Ekonomika oblastinda neokolonialliq siyasatta bir ta'repleme shiyki zatliq bag'darlaniw boldi. Sonin` menen birge O'zbekstan qu'diretli ekonmikaliq potentsialg'a iye, mineralliq-shiyki zatliq resurslardin` unikal` zapasina iye. Qimbat bahali ha'm siyrek metallar - altin, gu'mis, uran h.t.b. iye.

Paxtani o'ndiriw boyinsha du'n'yada besinshi, eksportlaw boyinsha ekinshi oring'a iye. Nawqan jipegin, qarako'l teri, paliz ha'm miyweni jetistiriw boyinsha ha'm orni girewli. Qu'diret industrialliq potentsialg'a, qurilis bazasina iye h.t.b. O'zbekstan turizm industriyasi ushin ha'm mu'mkinshiliklerge ha'm iye. Respublikada transportin`, kommunikatsiyanin` ha'mme tu'rleri rawajlang'an. Sonin` menen birge O'zbekstannin` ten'izge tikkeley shig'iw mu'mkinshiligi joq.

Respublikada miynet resurslari menen ta'miynleniwidin` da'rejesin alsaq, bul jerde Orayliq Aziya miynet resurslarinin` r0 protsenti jaylasqan. Respublikanin` ilimiy ha'm intellektualliq potentsiali joqari.

Solay etip, O'zbekstannin` sotsialliq orientatsiyalang'an jan'a du'zimge o'tiwi, demokratiyalik ma'mleketke iye boluwinin` o'zegi Prezident I. A. Karimov ko'rsetken bes printsipte belgilengen.

1. Ekonomikanin` ideologiyaliq dogmalardin` azat boliwi.

2. Ma'mleket - bas reformator.

3. Ja'miyettin` barliq sferalarinda nizamnin` u'stinligi.

4. Ku'shli sotsialliq siyasattin` a'melge asiwi.

5. Bazar qatnasiqlarina o'tiwidin` basqishpa-basqishlig'i. (Qaran'iz: Karimov I. A. Nasha tsel` - svobodnaya i protsvetayushaya Rodina. Tashkent. , 1996. s. 39).

Milliy ma'mleketlikti bekkemlew, jan'a siyasiy sitemani qa'liplestiriw problemasina kelsek, O'zbekstan demokratiyalik huqiqiy ma'mleket ha'm puxaraliq ja'miyet quriwg'a tikkeley bag'darlang'an.

Belgili tariyxiy praktika ha'm ilimiy oy demokratiyalik ja'miyettin` tiykarg'i printsiplerin belgilep bergen: oydi bildiriw erkinligi, azshiliqtin` ko'pshilikke bag'iniwi, ha'mme grajdanlardin` ten` huqiqilig'i ma'mleketti ha'm ja'miyetti basqariwda ten` huqiqlar. Bulardan tuwindi printsipler: ma'mlekettin` tiykarg'i organlarinin` saylaniwi, olardin` saylawlar aldinda esap beriwi, ma'mleket organlarina saylaw ma'kemeleri aldinda esap beriwi h.t.b.

A'llette, demokratiya ha'm erkinlik siyaqli praktikada ju'da` fenomenalliq ha'm individualliq xarakterge iye, dinamikali. Ol tsivilizatsiyaliq, regionalliq, milliy ha'm ha'r bir konkret ma'mlekettin`, ha'r bir xaliqtin` konkret-situatsiyaliq o'zgesheliklerine qaray a'melge asiriladi.

Jan'a siyasiy sistemani qa'liplestiriwde barliq g'a'rezsiz ellerdegi uliwmaliklar esapqa alinip qoymastan O'zbekstang'a ta'n o'zgeshelikler, xarakterli belgiler esapqa alinadi. Bul o'zgeshelikler u'sh da'rejege bo'linedi: tsivilizatsiyaliq, regionalliq ha'm milliy.

Birinshi da'rejede shig'is tsivilizatsiyanin`, shig'is ma'deniyatinin`, shig'is mentalitetinin` shig'is demokratiyasina sa'ykes keletug'in o'zgeshelikleri esapqa alinadi. Ma'selen bul O'zbekstanda ha'm saqlang'an: «jan'a formalarg'a o'tiwdegi ten` salmaqliliq, asiqpawshiliq, abaylaw».

Demokratiyanin` batisliq u'lgilerin qabillaw (uliwma adamzatliq bahaliqqa iye) grajdanlardin` olardi qabillawdin` pisip jetilisiwine baylanisli boladi

Regionalliq o'zgeshelikler - Orayliq aziyalik ja'miyetke ta'nleri - paterializm, vlastqa hu'rmet, nizamdi tin'law h.t.b. O'zbekstan respublikasinda ku'shli vlast'tin` o'tiw da'wirinde ornawi usi arqali tu'sindiriledi. Ma'selen, ha'kim institutinin` qayta tikleniwi. Bul orinlarda atqariwshi ha'm wa'killik vlast'lardi o'zine birlestiredi.

Milliy o'zgesheliklar olar xaliquin` tariyxi, da`stu`rleri, u`rp-a`detleri menen baylanisli. Ma`selen, o`zbek obshina - maxallesli. O`zin-o`zi basqariwdin` da`stu`riy formasi og`an ma`mleketlik statustin` beriliwi. Obshinaliq maxallelik basqariw o`z territoriyasinda distsiplina ha`m ta`rtipti ta`miyinlep qoymastan turmisliq ha`m xojaliq ma`selelerin sheshedi, az ta`miyinlengenlerge ha`m ko`p balali sem`yalarg`a addreslik sotsialliq qorg`awdi a`melge asiradi.

Son`g`isi konkret situatsiyag`a baylanisli, konkretlerek aytqanda, ishki siyosatqa baylanisli jag`daylari boladi. Ma`selen, Ta`jikstan ha`m Awg`anstandag`i konfliktlik situatsiyag`a baylanisli O`zbekstandag`i siyasiy sistema varianti sonday, parlament, qa`liplesken ko`p partiyaliq sistema h.t.b. prezidentlik vertikalidin` barliq siyasiy institutlar u`stinin u`stinligi menen ushlastiriwina iye. (Qaran`iz: Jumaev R. Z. Politcheskaya sistema Respubliki Uzbekistan: stanovlenie i razvitie. T., 1996. s. 124-147).

Demokratiyalastiriw protsessi tamam bolg`ani joq, ol qa`liplesiwde sonin` ushin qiyinshiliqlar, kemshilikler boliwi so`zsis. Aytayiq, konstruktiv loyal` oppozitsiyanin` qa`liplesiwinde massaliq xabar qurallarinin` haqiyqiy "to`rtinshi vlast`qa" aynaliw qiyinshiliqlari bar ekenligin moyinlawimiz kerek.

O`tiw da`wirinin` sotsialliq-ekonomikaliq tiykarlari bazar qatnaslarina o`tiw, ekonomikanin` ko`p ukladlilig`i menen ha`m usig`an sa`ykes ja`miyettin` sotsialliq strukturasiindag`i o`zgerisler menen baylanisli.

O`zbekstannin` bazar ekonomikasina o`tiwi ta`biyiy tariyxiy rawajlaniw jolina (patsha Rossiyasi ta`repinen basip aliw tusinda u`ziliske tu`sti) o`tiw menen baylanisli. O`zbekstan territoriyasinda uzaq waqitlardan baslap Tu`слиk penen Arqa arasinda adamlar sawda menen shug`illandi.

Milliy ideologiyaniw` waziypasi, birinshiden, milliy g`a`rezsizlikdin` ma`nisin tiykarlaw ha`m adamlardin` sanasina jetkiziw. Ekinshiden, eldin` g`a`rezsizliginin` siyosat, ekonomika ha`m ruwxiy turmistag`i ma`nisin ha`m mazmunin aniqlaw. :shinshiden, bul protsesste respublika grajdanlarinin` konkret qatnasiw mu`mkinsiliklerin aniqlaw. Sonday-aq milliy g`a`rezsizlik ideologiyasi tiykarinda eldin` jaqin ha`m uzaqtag`i maqset ha`m perspektivalarin aniqlaw. Bunin` ha`mmesi soni ko`rsetedi, g`a`rezsizlikdin` milliy ideologiyasi milliy o`zin-o`zi an`lawdin` qayta tikleniwine, tastiyoqlaniwi ha`m rawajlaniwina alip keldi.

Milliy o`zin-o`zi an`law- ha`r bir millettin` territoriyaliq birlik, til, xojaliq ju`rgiziw birligi, milliy xarakter h.t.b. tiykarinda qa`liplesetug`in tiykarg`i belgilerinin` biri. Milliy o`zin-o`zi an`law jeke adam ushin onin` ma`lim bir millette, onin` tariyxina, ma`deniyatina, traditsiyalarina, u`rp-a`detlerine tiyisililigin sanali tu`rde tu`siniwi.

Milliy o`zin-o`zi an`law tariyxiy yad, bizin` ata-babalarimiz qaldirg`an ruwxiy bahaliqlardin` qaytadan tikleniwi, milliy bayramlardin`, da`stu`rlerdin` tikleniwi h.t.b. baylanisli.

Sonday-aq milliy o`zin-o`zi an`law ha`r bir xaliquin` ha`zirgi du`n`yadag`i o`z ornin biliwi menen de baylanisli. O`zbek xalqinin` milliy o`zin-o`zi an`lawi uliwma milliy o`zin-o`zi an`law menen ushlasadi.

A`llette, milliy ideologiya ja`miyettin` pu`tkil ruwxiy turmisin qamtiy almaydi. Ideologiya- bul anaw ya minaw partiyanin`, topardin`, ma`mleketdin` ma`plerin, a`sirese siyasiy ma`plerin sa`wlelendiretug`in ideyalardin` sistemasi bolip tabiladi. Mu`mkini, keleshekte bul waziypalar sheshiliwden basqa uliwma milliy ideyalar, ma`selen, materialliq abadanlasiw ideyasi ideologiyaniw` elementine aynaladi.

Xaliquin` ruwxiyliq`i ken` tu`sinik. Ruwxiyliq o`z ishine u`sh tiykarg`i baslamani- biliwlik, a`dep-ikramliq ha`m estetikaliqti kirgizedi. Bug`an sa`ykes onin` filosofiya, a`dep-ikramliq (onin` ishinde diniy ha`m du`n`yawiy), ko`rkem o`nerlik sferalari bar. (Duxovnost`, xudojestvennoe tvorchestvo, nravstvennost`// Voprosi filosofii. 1996. № 2). Bulardin` ha`mmesi bir-biri menen baylanisqan. Biraq olardin` ju`regi, o`zegi - a`dep-ikramliq. Bul ma`selenin` bir ta`repi.

Ekinshi aspekti bolsa ruwxiyliq aqil-oy, erkke iye adam tuwrali. Ruwxiy erkinlik adamdi haywanliq turmistan u`stin etedi. Ruwxiyliq bu`gingi tu`sindiriliwde joqarg`i ruwxiy bahaliqlardin` birinshiligi sipatinda qabillanadi. Ruwxiyliqtin` tiykarg`i kategoriyalari: Shinliq, Jaqsiliq, Suliwliq. Al, ruwxisizliq adamda joqarg`i maqset ha`m bahaliqlardin` joq boliwi sipatinda boldi.

Ruwxiy bahaliqlar stixiyali payda bolmadi. Ol do`retiwshilik, maqsetke muwapiq, intellektualliq iskerlikdin` na`tiyjesi. Tariyxiy jaqtan ruwxiyliq do`retiwshilerdin` e tipi qa`liplesken: biliwshi (oyshil, danishpan), dinshil (svyatoy), xudojnik (shayir, jaziwshi, kompozitor h.t.b.). Ha`r bir ja`miyet ushin

onin` o`zine ta`n ruwxiy elitasi boladi. Bul elita ushin tek ka`sibiylik emes, al ruwxiy tan`lang`anliqtin` elementi ha`m tiyisli: hadalliq, haqiyqatliq, joqari a`dep-ikramliq.

Ruwxiy bahaliqlar bilimlendiriw sistemasi arqali a`melge asiriladi.

Qiyin, qarama - qarsiliqli sha`rayatlarda ha`m ruwxiy bahaliqlar menen siyispaytug`in jaramsiz qubilislar ko`rinis tawip otiradi. Bul na`rse a`lbette ma`deniyattin`, ruwxiyliqtin` ekinshi plang`a o`tkenin an`latpaydi. Ga`p sonda, birinshiden, ma`mleketlik ta`rtipke tu`siriw arqali bazar qatnasiqlarin tsivilizatsiyaliq jolg`a saliw. Bazar qatnasiqlarina o`tiw bizin` jag`daylarimizda birden-bir maqset (samotsel`) emes, ol molshiliqqa iye ja`miyetke o`tiwdin` qurali. Bunday ja`miyetti quriw ha`m onin` o`mir su`riwi ushin bilimli, joqari kvalifikatsiyali adamlar kerek. Usinnan, ekinshiden, ruwxiy-bilimlendiriw reformalarinin` a`melge asiriliwindag`i juwapkershilik ma`mleketlik strukturanin` birinshilerin ju`klegen.

Respublikada kadrlardi tayarlaw, orta ha`m joqarg`i bilim beriw sistemasin tu`pkilikli reformalaw baslandi. Ilim ha`m ma`deniyat sferasin, intellegentsiyani, intellektualliq ha`m do`retiwshilik miynetin` wa`killerin qollap-quwatlaw boyinsha u`lken jumislar alip barilmaqta.

Ma`mleketlik suverenitetke erisiw menen O`zbekstan bir a`sirden ko`p sirtqi du`n`ya menen bo`liniwden qaldi. O`z waqtinda, patsha kolonizatsiyasi tusinda, Qoqan xanlig`inin` orninda Tu`rkstan general-gubernatorlig`i ornadi. Buxara ha`m Xiywa xanliqlari protektoratlarg`a aynaldi. Olar sirtqi du`n`ya menen baylanistag`i o`zinsheliklerden ayrildi. Sovet da`wirinde xaliq araliq qatnaslarda prerogativa orayg`a tiyisli boldi. O`zbekstan paxtag`a qa`niygelesti. Paxtanin`, altin ha`m basqa da ren`li metallardin` eksporti respublikanin` erkinen biyg`a rez a`melge asirildi.

Ga`rezsizlikti dag`azalaw menen O`zbekstan respublikasi xaliqaraliq qatnaslardin` toliq huqiqli sub`ekti. Respublikada 88 sirt eldin` akkreditatsiyalang`an wa`killeri islep tur, 35 elshixana, 50 xaliq araliq ha`m ma`mleketlik emes sho`lkemlerdin` wa`killikleri ashilg`an.

Sirtqi siyasattin` tiykarg`i printsipleri O`zbekstan Respublikasinin` Konstitutsiyasinda tastiyoqlang`an: ma`mleketlerdin` suverenli ten`ligi, ku`sh jumsamaw, shegaralardin` buzilmawi, ba`sekelerdi paraxat jol menen ta`rtiplew, basqa ma`mleketlerdin` ishki isine aralaspaw ha`m basqa da ha`mme moyinlag`an printsipler ha`m xaliqaraliq huqiqtin` normalari. (Qaran`iz: Konstitutsiya Respubliki Uzbekistan. T., 1992. stat`ya 17).

Respublikanin` sirtqi siyasatina ideologiyasizliq, ashiqliq ta`n.

Sirtqi siyasattin` waziypasi eldin` jer ju`zlik siyasat, ma`deniy- intellektualliq, ekonomikalik ken`islikke organikaliq integratsiyalaniwin bildiriw.

Siyasiy qatnaslar, diplomatiyalik iskerlik oblastindag`i bag`darlar BMSH ha`m OBSE ma`kemelerine qatnasi menen baylanisli. qoow jili martta Bas Assambleyanin` n`u`sessiyasinda O`zbekstan BMSHqa ag`za boldi. O`zbekstan OBSE nin` parlamentler araliq ha`m Parlamentlik assambleyasinin` ag`zasi. O`zbekstan qosilmaytug`in (neprisoedinenie) ha`rekettin` ag`zasi ha`m bul boyinsha anaw ya minaw a`skeriy-siyasiy bloklarg`a qatnaspaydi.

Sirtqi siyasat bag`darlarindag`i ma`mleketler araliq eki ta`repleme ha`m ko`p ta`repleme baylanisli Ga`rezsiz Ma`mleketler Awqamindag`i eller menen baylanisqa qaratilg`an. Rossiya, Qazaqstan, Qirg`izistan, Ta`jikstan h.t.b.

1994 jili O`zbekstan ha`m Qazaqstan arasinda birlikli ekonomikalik ken`islikti quriw boyinsha sha`rtnama du`zildi, og`an Qirg`izistan ha`m Ta`jikstan qosildi. Tu`rkmenistan menen baylanis eki ta`repleme baratir.

Orayliq aziyalik integratsiyanin` ideyasi a`melge asiriliwda «Turkstan--bizin` uliwma u`yimiz» ja`miyetlik ha`reketinin` roli ku`shli.

O`zbekstan ma`leketlik suverenitetke iye bolg`annan keyin Turtsiya, Iran ha`m Pakistan du`zgen sawda-ekonomikalik sho`lkem - EKOnin` ag`zasi. Geybir ma`seleler boyinsha "Islam Konferentsiyasi" (OIK) sho`lkemi menen de baylanislar bar.

Qitay, Indiya, AQSh, Germaniya, Yaponiya, Frantsiya, Italiya ha`m basqa da jetekshi eller menen baylanislar ku`shli.

Xaliqaraliq sho`lkemler ramkasindag`i aktiv siyasiy iskerlik, ten` huqiqli eki ta`repli ha`m ko`p ta`repleme sirt ma`mleketler menen qatnaslar respublikanin` xaliqaraliq ma`deniy ken`islikke integratsiyalaniwi ushin mu`mkinshilik tuwg`izbaqta. Samarqand, Buxara, Xiywa, Shaxrisabzdin` tariyxiy-arxitekturaliq estelikleri jerju`zilik tsivilizatsiyanin` oshaqlarinin` biri sipatinda qaytadan

du`n`yani o`zine qaratiwda. Bug`an gu`wasi: YuNESKOnin` basshilig`inda Amir Temurdin` 660 jillig`i, Buxara ha`m Xiywanin` 2500 jillig`inin` bayramlaniwi.

Jerju`zlik integratsiyag`a o`tiwde respublikada du`zilgen Sirtqi ekonomikalik baylanislar ministrliqi, sirtqi ekonomikalik iskerlikler Milliy banki, bajixana xizmeti, xaliqaraliq sawdanin` respublikaliq orayi, bir qatar ellerdegi sawda u`yleri siyaqli institutsionalliq strukturalar du`zilgen.

O`zbekstan Xaliqaraliq valyuta fondi, Jer ju`zlik banki, Miynetin` xaliqaraliq sho`lkemi, Evropa bankinin` rekonstruktsiya ha`m rawajlaniw h.t.b. ekonomikalik, finansliq sho`lkemlerdin` ag`zasi. Bular O`zbekstan ushin transmilliy avtomobil` ha`m temir jol magistrali qurilisina aralasiwg`a, demek, Indiya, Tinish okeang`a, Qara ha`m Jer orta ten`izi portlarina, Persiya qoltig`ina shig`iwina mu`mkinshilik beredi.

O`zbekstan Ulli jipek jolin qayta tiklewge ma`pdar. Sirt ellik partnerlardin` qatnasiwi menen ka`rxanalar du`zilgen: Zarafshan- N`yumont, UzDEU avto; jan`a proektlerdin` a`melge asiriliwi baslandi: UzDEU elektronika (Koreya), AO "O`z Italmotor (Italiya), UzBat (Ulli Britaniya), Xorezm APOsi Mercedes-Bents firmasi menen birlikte (Germaniya h.t.b.). Nemets ha`m Tu`slik Koreya firmalarinin` ja`rdeminde telefonlastiriwdi zamanago`ylestiriw (modernizatsiya) protsesi iske asirilip atir.

«Regionalliqtan globalliqqa» printsipi Aral problemasin sheshiw ushin ha`m qolaniladi. Araldin` quriwi - bul tek Orayliq Aziya xaliqlarinin` g`ana tragediyasi emes, ol jer ju`zinin` barliq ekonomikalik sharayatina ta`sir etedi.

Rawajlaniwdin` perspektivasi rawajlang`an ellerdin` qatarina qosiliwg`a qaratilg`an. A`dette ekonomikalik rawajlaniw da`rejesi boyinsha joqarg`i, orta ha`m to`men da`rejede rawajlang`an eller dep bo`liw bar. Bul boyinsha, O`zbekstan «orta da`rejede rawajlang`an Aziya eli» dep qaraldi. Geybir parametrleri boyinsha O`zbekstan rawajlaniwdag`i eller toparina kiredi. Rawajlang`an eller qatarina keliw ushin birotala bazar qatnaslarina o`tiw kerek. Demokratiyalastiriw protsesin, puxaraliq ja`miyetti qa`liplestiriwi kerek.

Ha`zir "Ulli ma`mleket" degen tu`sinik ekonomikalik faktorlar menen baylanisli. Bul boyinsha alimlar "ekonomikalik abadanliq faktorinin`" o`lshemi sipatinda energiyani otnositelli da`rejede tutiniwin esapqa alinadi. Eger elde energiyani ha`r bir adamg`a baylanisli tutiniliwi konkret ta`biyiy sharayitlar (klimat, territoriya, rel`ef h.t.b.) belgilengen da`rejede bolsa, onda ol eldin` armiyani ya basqariw apparatin saqlaw, pensiya menen ta`miyinlew, meditsinaliq xizmet h.t.b. problema joq degen so`z. Ma`mleket normal` isleydi degen so`z. Adamzat tsivilizatsiyasinin` rawajlaniwi menen, ilim, texnikanin`, texnologiyani` rawajlaniwi menen qa`legen ma`mlekettin` ullilig`i, xaliqtin` turmis da`rejesi ha`m ma`deniyati, jeke adamnin` erkinligi menen baylanisli boladi. Bul kriteriylerden shig`atug`in bolsaq O`zbekstanda ulli ma`mleketti quriw - real` waziypa. Prezidentimizdin` sonin` ushin ha`m bizin` elimizdin` XXI a`sirde jerju`zlik ekonomikada, ma`deniyatta ha`m siyasatta ilayiqli orin iyelewge tariyxiy shansi bar degeni ju`da` duris. (Qaran`iz: I. A. Karimov. O`zbekstan XXI a`sir bosag`asinda.. N., 1998. 15 b).

Bekkemlew ushin sorawlar

1. Ruwhiyliq degenimiz ne
2. Ruwhiyliqtag`i milliylik degende neni tu`sinesiz
3. Ruwhiyliqta uliwmainisaniyloiq degende neni tu`sinesiz
4. Ma`deniyat degenimiz ne
5. Qadriyat degenimiz ne
6. Bu`gingi ku`nde O`zbekstanda qadriyatlarg`a qatnas qanday
7. Ideya degenimiz ne

A`debiyatlar:

1. Karimov I.A. Wzbekistonning wz istiqlol va taraqqiet ywli. T., «O`zbekiston», 1992
2. Karimov I.A. Wzbekiston XXI asrga intilmoqda. T., «Wzbekiston», 1999
3. Karimov I.A. Donishmand halqimizning mustahkam irodasiga ishonaman.-»Fidokor»gaz.2000 yil, 8 iyun.
4. Falsafa kursining ayrim masalalari (T.Sharipov tahriri ostida). - «Farg`ona», 1994.

5. Falsafa. - T., «Sharq» 1999
 6. Falsafa asoslari. Q. Nazarov taxriri asosida. T., 2005.
 7. Falsafa. M. A`xmedova taxriri asosida. T., 2006.
- w.w.w.NDPI.ru / w.w.w.Pedagog.ru / w.w.w. msu.ru / w.w.w.RSCI.ru

Lektsiya 12. Moraldin` kelip shig`iwi ondag`i iqtiyar erkinligi ha`m moraldin` du`zilisi.

Jobasi:

1. Moraldin` kelip shig`iwi.
2. Iqtiyar erkinligi ha`m moralliq tan`law.
3. Da`slepki nizam qag`iydalar ha`m moraldin` qa`liplesiwi.
4. Moraldin` du`zilisi.

A`yyemde planetamizda tirishilik a`dette u`sh a`lemnem ibarat dep qabil etilgen. Bular-nobotot, haywanat ha`m bashariyat a`lemi; olardin` o`z-ara qatnasiqlari ana za`minimizdegi o`mirdin` tiykari bolip esaplanadi. Ha`r u`shewinde de payda boluw, rawajlanuw, o`zin qorg`aw, na`sil qaldiriwg`a intiliw instinkleri berilgen ha`m o`mirdin` bir ku`e emes bir ku`n o`lim menen tamamlanuw qismeti berilgen. O`simlik tuqimnan payda boladi, rawajlanadi, sing`an shaqalarinin` ornina shire shig`ip, dawalaydi-qorg`anadi, tuqimin qaldirip bir ku`ni quwraydi. Haywanlar usi joqarida keltirilgen belgilerge qosimsha seziw organlari ha`m qa`bilietine iye. Insanda bolsa bulardan basqa oylaw, pikirlew ha`m uyat sezimleri, bir so`z benen aytqanda aqil bar. Oni imam Gazzaliy altinshi sezgi yaki ekinshi ju`rek, ju`rek ishindegı ju`rek dep atadi. A`ne usi iqtiyar erkinligi, iqtiyar erkinligi bolsa moraldi an`latadi.

Bul pikirdi anig`iraq tu`sindiriw ushin insannin` payda boluw tariyxına na`zer taslaw za`ru`r. Insannin` payda bolıwi en` tartisli mashqalalardan biri bolip tabiladi. Bul boyınsha eki bir-birine qarama-qarsi eki ko`z-qaras bar. Biri diniy, ekinshisi ilimiy. Diniy ko`z-qaras boyınsha insandi quday jaratqan. Ilimiy ko`z-qaras bolsa buni biykarlaydi, insandi ta`biyat jaratqan, ol ta`biyattin` bir bo`legi, degen ideyani alg`a su`redi. Olar arasında anglichan alimi Ch.Darvinnin` pikirleri a`dewir salmaqli. Ol ta`biy tu`rlerdin` kelip shig`iwinin` evolyutsion ta`liymatin jaratti. Darwin adam menen adamsiman maymillardin` jaqinlig`in da`lillewge urindi ha`m adamnin` maymildan payda bolg`an janat degen juwmaq shig`ardi. Darvinche ko`z-qaras jaqing`a shekem sotsialistik lager ma`mleketlerinde birinshi pozitsiyada turdi. Totalitar sistema kriziske ushirag`annan keyin ja`ne insandi quday jaratti degen pikir birinshi pozitsiyag`a shig`a basladi. Insandi quday jaratti degen pikirdi ha`zirgi ku`nde de insannardin` toqsan payizi qollap quwatlaydi. Biz de usi ko`pshilik ta`reptarimiz. Biraq ta`azshiliq maqullag`an pikir de jasaw huquqına iye ekenligin ta`n alamiz.

Insandag`i iqtiyar erkinligi za`ru`rlik talabi menen aqilana, aqilg`a boysindirilg`an halda sheklenedi, eger bunday bolmasa bir neshe erkin insannardin`, toparlardin` qa`lewi tek g`ana insannardin` emes pu`tkil du`n`ya ushin pa`leket alip keler edi. Iqtiyar erkinligin bunday sheklew, aqilg`a boysindiriw din` tiykarig`i qurali moral bolip tabiladi.

Iqtiyar erkinligi sebepli insan ha`r qa`demde moralliq tanlaw mashqalasına dus keledi. Bul mashqala insanda juwapkershilik sezimi bar ekenliginen derek beredi. Juwapkershilikti, basqalar ha`m o`z hu`jdani aldında juwapkershilikti sezbegeın insan qa`legen iske qol uriwi mu`mkin-oni o`z qilmisinin` aqibeti qiziqtırmaydi, ol tek g`ana ma`npa`a` t u`stinligin ta`n aladi. Onday adamdi aqlaqsiz dep ataydi. Uliwma insan ha`m ja`miyet moral turmisında tanlawdin` a`hmiyeti biybaha. Ma`selen, tariyxtan bir waqiyani yadqa tu`sireyik. Bazarda ullı shayir Imomiddin Nasimiydin` g`a`zeli xaliqqa oqip Bergen bir jigitti ka`pirlikte ayılap tutqing`a aladi. Jigittin` aldında eki joldan birin tan`law mu`mkinshiligi turadi: birinshisi piri Nasimiydi satiw ha`m ta`wbe qilip bendelikten azat boluw, yaki g`a`zeldi o`zimdeki dep o`limge tik bariw. Ar namisli bul jigittin` ekinshi joldi tan`laydi. Qazi onin` terisin silip aliwg`a hu`kim etedi. Alaman tamashago`yler jiynalıp qaladi. Usi waqıtta Nasimiy kelip qaladi. Waqiyadan xabar tapqannan keyin onin` aldında da eki joldin` birin tan`law za`ru`rligi turadi. Birinshi jol ol o`zinin` Nasimiy ekenligin tanitiw ha`m g`a`zeldi o`zi jazg`anlig`in moyinlap o`limge bas tigiw, ekinshi jol o`zin hesh kimgе tanitpastan bul jerden tezirek ketip sha`kirtinin` o`limi esesinen o`zin o`limnen aman alıp qaliw. Ol birinshi joldi tan`lap o`zin ja`llat qolina tapsirip sha`kirtin o`limnen qutqarip qaladi. Qazi Nasimiydin` terisin shiliwg`a buyriq beredi. Ja`llad iske kiriskende a`tirapqa qan shashiray baslaydi, buni ko`rip qazi adamlarg`a eger kimde-kimgе ka`pirdin` qani tiyse sol tiygen mu`she kesip taslanıwi kerek boladi dep qorqıtadi.

Qudaydin` ha`miri menen bir tamshi qan kelip qazinin` bir barmag`ına tamadi, alaman qazidan barmag`in kestiriwin talap etedi. Endi qazinin` aldında eki joldin birin tan`law turadi, birinshisin o`z so`zinin` u`stinen shig`ip barmag`in kestiriw, yaki bolmasa masqara bolip o`z ga`pinen tanıp so`zinen qaytip ekinshi joldi tan`law, qazi ekinshi joldi tan`laydi. Nasimiydin` bul qahramanlig`i a`sirlerden

a'sirlerge o'tip bu'gingi ku'nge jetip keldi ha'm qanshadan qansha shayirlardi ruwxlandirdi. Ma'selen Maqtumquli o'zinin' «Sawal-juwap» qosig'inda bilay deydi.

Maqtumquli

Ol nedur, jemediler, toydilarW

Ol nedur, ulli ku'nge qoydilarW

Ol Kim edi tabaninan su'ydilerW

Durdi shayir

Ol diydardur, jemediler toydilar,

Ol namazdur-qiyametke qoydilar

Nasimiyydin' tabaninan su'ydiler,

Solay etip usi misalda u'sh tu'rli tanlawdi, u'sh tu'rli juwapkershilikti ha'm iqtiyar erkinliginen u'sh tu'rli paydalaniwdi ko'rdik. Demek, ha'r bir insannin' bul du'nyada moralliq sinaqtan o'tpewi mwmkin emes.

Da'slepki moralliq nizam-qag'iydalar a'ne usi tanlawdi a'melge asiriwg'a, ja'ne de anig'iraq aytqanda, oni an'satiraq a'melge asiriwg'a xizmet qilg'an. En' da'slepki moralliq qag'iyda «o'zin'e rawa ko'rmegen na'rseni basqag'a da rawa ko'rme» mazmunida du'n'yag'a kelgen. Onin' ha'zirgi zamanago'y formasi «pishaqti da'slep o'zin'e ur, awirmasa o'zgege ur», «o'zin'di er bilsen', basqani sher bil» siyaqli maqallarda sa'wlelengen.

Barliq muqaddes kitaplarda insandi zorliq penen eziwdin' mu'mkin emesligi aytiladi. Bunnan derlik XXX a'sir burin tarqala baslag'an zardushiylik dininin' muqaddes kitabi «Avesto» da aq moralliq nizam qag'iydalar islep shig'ilg'anlig'i diqqatqa ilayiq. Onda insandi insan ta'repinen o'ltiriw g'ana emes, ba'lk iyt, at siyaqli haywanlardi jansizlandiriw, terek ha'm o'simliklerdi biyjo'n nabit etiw qatan' qadag'an etilgen, insan tek g'ana jaqsi niyet penen jasawin talap etedi.

Eger jaqsiliq ha'm jamanliq, miyirbanliq ha'm jawizliq, iqtiyar erkinligi siyaqli tu'sinikler ha'zirgeshe o'zgermey qalg'anlig'in esapqa alsaq, ba'lk i Sarterdin'-AQSh dag'i puxaralar urisi da'wirinde ko'terilgen moralliq mashqalalar ha'zirde insaniyat aldinda turipti, bul tarawda jaqsilaniw ju'z bermedi degen pikiri durisliqqa keledi. Biraqta bul tu'siniklerdin' atamalarinin' saqlanip qaliwi, o'zgeriwi insannin' iskerligine baylanisli. Ma'selen namis tu'sinigin alayiq. A'yemgi qun aliw da'wirlerinde de bar edi ha'm usi qun aliwdin' arqasinda belgili bir ma'nige iye bolar edi, yag'niy qun aling'an jag'dayda g'ana ayaq asti etilgen namis tiklengen dep esaplanar edi. Tariyxta qun aliwdin' ko'rinishleri ha'm formalari da o'zgerip bardi, al ha'zirgi ku'nde moral normalarinan shig'ip qaldi.

Demek, insaniyat tariyxinda moralliq rawajlaniw bolg'an ha'm dawam etip kelmekte.

Moral haqqinda so'z etkenimizde, a'lbette onin' qurami, onin' tiykarlari haqqinda toqtap o'tiliwi kerek. Moral du'zilisi, a'dette u'sh tiykardan ibarat dep esaplanadi. Bular-moralliq an'law, moralliq sezim, moralliq qatnasiqlar. Usi tiykarlardin' qaysisi en' tiykarg'isi degen sorawg'a ko'pshilik ha'r qiyli juwuap beriwege ha'reket etedi. Biraqta biz usi u'sh tiykardin' bir birin toliqtiriwin biri-birisiz an'latila almaytug'inin esapqa alsaq bulardin' ha'mmesi de a'hmiyetli ekenligin an'lawimizg'a boladi. Batistag'i ayirim alimlar moralni analizlegende ko'pshilik hallarda qanday da bir moralliq qarardin' a'melge asiwi uzaq yaki qisqa waqit ishinde sol qarar aqibetleri haqqinda sanali juwmaq shig'ariwg'a, olardi a'welden-aq an'lap jetiwege uriniw menen baylanisli boladi, yag'niy biz o'z ha'reketlerimizdi moralliq an'law eleginen o'tkerip, iskerlik ko'rsetemiz. Biraqta sol sanali a'melge asirilg'an moralliq qarar negizinde, moralliq sezim jatadi. Demek, moralliq sezim moralliq an'law ushin material waziypasin o'teydi.

Ayirim halatlarda usi «material» -sezimnin' o'zi moralliq an'lawdi shetlep o'tip, qatnasliq formasinda ko'rinedi. Bug'an insannin' to'mendegi ha'lati misal bola aladi. Ma'selen joqari tezlikte kiyatirg'an avtomobil aldinan jol ortasina, topti quwip ju'rgen bala shig'ip qaldi. Aydawshi tormozi basiw menen birge mashinani keskin jol shetine buradi. Bala aman qaladi, aydawshi jaraqatlanadi, mashina pashaq boladi. Bul halatta aydawshinin' balag'a degen mehri, ashiniw sezimi, insan balasin ulli qadriyat sipatanda seziniwi u'lken rol' oynaydi. Aydawshi o'z ha'reketin «aqilana» basqariwg'a, «jeti o'lshep bir kes» degen qag'iydag'a a'mel qilip emes, al sekundlar ishinde a'melge asiradi. Bunday an'law emes, sana emes, intuitsiyaliq sezim ha'mme na'rseni sheship beredi.

Juwmaqlastirip aytqanda, bizin` moralliq o`mirimiz, barliq moralliq ta`jiriybemiz, moralliq iskerligimiz a`ne usi u`sh negiz tiykarinda a`melge asadi.

Biraqta aldaw, jalg`an, ju`zekilik ha`m totalitar moralliq zulim hu`kimranliq qilg`an da`wirlerde yaki ma`mleketlerde moralliq sezim, moralliq an`law, moralliq qatnasiqlar qabil etilgen kodeksler, o`lshemler ko`pshilik jag`daylarda tuwri kelmeydi. Ra`smiy moralliq nizam qag`iydalar menen haqiyqiy moralliq intiliwler arasinda ma`naviy jarliq payda boladi. Tilde bul nizam qag`iydalar ko`klerge ko`terilgeni menen, jasirin halinda og`an qarsiliq hu`kim su`rdi. Na`tiyjede ja`miyet ushin bul ha`lat jaman aqibetlerdin` kelip shig`iwina yag`niy moralliq so`z benen moralliq iskerliktin` dara-dara rawajlaniwina imkaniyat jaratti. Buni biz sovetler da`wirindegi «kommunizm quriwshisinin` moralliq kodeksi» menen, usi kodeksti turmisqa engiziwge uriniwshi toparlardin`, «usi kodeks tiykarinda jasap atirmiz» degen adamlardin` paraxorlig`in, da`mego`yshi, jalg`anshilig`inda ko`remiz.

Itibar bergen bolsan`iz biz usi jerge shekem moraldi uliwma insaniyat ushin uliwmalikka iye ha`diyse sipatinda analizlep keldik. Duris moral uliwmainisaniy ha`diyse, tiykarg`i moralliq qadriyatlar, moralliq tu`sinikler, moralliq norma ha`m o`lshemler barliq milletler ushin birdey ma`nide an`latiladi. Sebebi, muhabbat, mehir yaki jawizliq, saqiyliq ha`m siqimarliq, jaqsiliq ha`m jamanliq, hu`jdan, insanparvarliq, adamiylik, baxit, tuwriliq siyaqli pa`ziyletler uliwmainisaniy ha`diyseler bolip tabiladi.

Sonin` menen birge, moralda, uliwmainisaniyliktan basqada, territoriqliq ha`m milliylik o`zgeshelikleri de bar. Territoriqliq ha`m milliylik o`zgeshelikleri moraldin` salistirmali tu`rde kishirek ko`lemge iye bolg`an ko`rinislerde-minez qulq, a`dep ha`m etikete da`rha`l ko`zge taslanadi. Ma`selen, musulmanlarda da`sturxan do`gereginde bas kiyimsiz otiriw biya`deplik dep esaplanadi, bunin` gigenik ta`repleri de esapqa aling`an. Al Evropa ellerinde bunin` kerisi.

Evropa ha`m shig`is elleri a`debinde ja`nede u`lken bir parq bar, bul ha`zirgi da`wirde evropada huquqtin` moraldan, al shig`ista moraldin` huquqtan u`stin turiwi bolip tabiladi. Batis jaslari, balag`at jasina jetkennen keyin, ata-anasina ten` huquqli puqaralar sipatinda qatnas jasaydi, o`zinin` pikirin tuwridan-tuwri, atasi yaki anasinin` ju`zine tik qarap turip bayan etedi ha`m buni insan huquqlari, shaxs erkinligi dep tu`sinedi. Shig`ista ata-anag`a tik qarap so`ylew, ashiqtan-ashiq ata-anag`a qarsi shig`iw moralliq qag`iydalaridin` ayaq asti etiliwi dep tu`siniledi. O`zinin` pikiri duris bolsa oni ata-anasinin` ju`zine tik qaramay a`stelik penen bayan etiwdi azali so`ylemewdi maqul ko`redi.

Duris shig`is etiketi, moralliq nizam qag`iydalari da`stu`riylikke tiykarlang`an, ayirim zamanago`y talqinda kemshilikli ta`replerin de an`law qiyin emes. Biraqta sog`an qaramastan, olarda insaniylik ha`m mehir aqibet tuyg`ilari ele de bekkem tamirg`a iye. Batista bunday paziyletlerdi bu`gingi ku`nde ushiratiw g`ayri ta`biy halg`a aynalip barmaqta. Sol sebepli ha`zirgi da`wirde batistin` huquqiyliq printsiplerin shig`istin` moralliq printsipleri menen uyg`inlastiriw zamanago`y ja`miyet rawajlaniwina a`hmiyetli rol` oynaydi.

Bekkemlew ushin sorawlar

1. Moraldin` kelip shig`iwi haqqinda eki tu`rli pikirdin` mazmuni ha`m a`hmiyeti?
2. Iqtiyar erkinligi degenimiz ne?
3. Moralliq tan`law nelerge tiykarlanadi?
4. Da`slepki moralliq nizam qag`iydalar qanday moralliq talaplardi o`z ishine aladi?
5. Moralliq rawajlaniw degen tu`sinik bar ma?
6. Moral du`zilisi qanday elementlerden turadi?
7. Moraldin` uliwmainisaniy, territoriyaliq ha`m milliy o`zgeshelikleri nelerde ko`rinedi?

A`debiyatlar

1. Qurani karim. T., «Chwlpon», 1992.
2. Maxtumquli. Tanlangan asrlar. T., «Uzadabiynashr», 1958
3. Sher A. Sharq falsafasi va ekzistentsiyachilik. «Sog`lom avlod uchun» jumali, 1999 yil 1- son
4. Slovar` po etike. M., Politizdat, 1989.
5. Shopengauer A. Svoboda voli i npravstvennost`.M., «Respublika», 1992
6. Yaspers K. Filosofskaya vera.//.Yaspers. Smisl i naznachenie istorii. M., Politizdat, 1991.
7. Axloqshunostlik (maruzalar matni) . Toshkent, 2000

Lektsiya 13. Etikanin` tiykarg`i kategoriyalari.

Jobasi:

1. Etika kategoriyalari.
2. Moralliq printsipler ha`m normalar.

Ulli anglichan filosofi Jon Lokk, tu`sinik da`slep sezimlerde qa`liplesken dep juwmaq shig`aradi. «Ta`biyat nizamlari tuwrali ta`jiriybeler» miynetinde bilay dep jazadi: «Eger sezimlerden aqilg`a predmetler ko`rinsi jetkerip berilmese, ol jag`dayda bilim ushin hesh qanday material berilmegen bolar edi ha`m aqil rawajlaniwinda jetpeslik ju`zege kelgen bolar edi. Aqildi ideallastiriw, sezimlerde ekishi da`rejeli tiykar sipatında analizlew, Lokk ha`m sog`an uqsag`an ayirim ag`artiwshilar pikirlerin esapqa almasliq keyingi da`wirlerde, ayiriqsha ku`sheyip ketti. XIX-a`sirdin` ekishi yariminan baslap, batis ag`artiwshilari bul joldin` ko`p jag`daylar ushin natuwri ekenligin an`lay basladi. XX- a`sirde, batista «ju`rek ha`m aqil», «sezimler ha`m sana» ma`selesinde birinshilikti aqil ha`m sanag`a beredi. Sol sebepli moralliq ko`z qarastan muhabbat haqqında so`z bolg`anda, oni sezim, dep ja`ne onin` u`stine, ta`riyplew qiyin bolg`an tuyg`i dep ataydi ha`m oni qanday da bir tu`sinik formasında alip qarawg`a ju`reksinbeydi. Durisina kelgende muhabbat moralliq sezim ha`m etikanin` tiykarg`i kategoriyasi bolip tabiladi.

Muhabbat bas kategoriya sipatında derlik barliq tu`sinik ha`m printsiplerde o`z u`lesine iye. Jaqsiliqti da, watanparvarliqti da, insanparvarliqti da muhabbatsiz ko`z aldimizg`a keltire almaymiz. Muhabbat bul-insandi sirqi ha`m trantsendental` a`lem menen baylanistiriwshi, oni jalg`izxliqtan alip shig`iwshi ku`sh. muhabbattin` ob`ekti go`zzalliq. Ol-Alla ta`lama, Watanba, tuwilg`an jer me-muhabbat iyesine onnan go`zzal na`rse joq. Bir ob`ektti su`ygen insan basqa ob`ektlerdi de su`ymesligi mu`mkin emes. Ma`selen jerge bolg`an muhabbat, Watang`a, insaniyatqa bolg`an muhabbatti inkar ete almaydi, kerisinshe oni a`dewir bayitadi. Insan o`zi o`zgege aylana alg`anda, o`zgeni o`zine aylandira alg`anda haqiyqiy muhabbat iyesine aylana aladi. Mine usi ob`ekt penen sub`ekt arasındag`i ayirmashiliqtin` jog`aliwi en` ulli, en` ulli la`zzet bolip tabiladi.

Muhabbat ta, etikadag`i ko`pshilik kategoriyalar siyaqli jupliq xarakterge iye, onin` qarama-qarsi ko`rinisi jerkenish. Bul tu`sinik g`a`zepten tu`pkilikli pariqladi. Ol g`a`zepke uqsap, o`z ob`ektin joq etiwge talaplanbaydi, onnan ju`z buriwg`a ha`reket etedi. Ko`rinisinen jerkenish insanda jag`imsiz sezimler oyatqani menen, ol tiykarinan insan ushin illet emes, moralliq pa`ziylet sipatında insannin` hu`jdanli eknliginen derek beredi.

Jerkenishten basqa ja`nede qizg`anish tu`sinigi bar, ol-sotsialliq ha`diyse emes, ko`pshilik jag`daylarda tek g`ana jinisiy muhabbat penen baylanisli ha`diyse.

Kategoriyalar arasındag`i ja`ne bir jupliq-miyribanliq ha`m jawizliq, miyribanliq etikadag`i en` tiykarg`i kategoriyalardan biri. Ol insan iskerliginin` mazmunin an`latadi-«Jaqsı oy, jaqsı so`z, jaqsı is» u`shligi «Awesto»dan baslap, barliq muxaddes kitaplarda jetekshi orinlarda iyelewi de sonnan.

Miyribanliq ha`m jawizliqtin` ja`ne bir o`zine ta`n o`zgesheligi sonnan ibarat, bul jupliq kategoriya insan iskeligin bahalaw qa`siyetine de iye. Oni Adam balasinin` ullilig`i ha`m pa`sligin o`lsheyitug`in ta`rezige uqsatiw mu`mkin. Insannin` ka`milligi, ja`miyettin` ha`r ta`repleme jetiskenligi usi o`lshem menen o`lshenedi. Ma`selen, Stalinin` jawiz insan, buring`i sovetlik du`zim ja`miyeti bolsa «jawizliq saltanatı» degen at penen atalıp kelgenligi hesh kimge sir emes.

Miyribanliq ha`m jawizliq haqqında so`z etkenimizde, bul jaqsiliq ha`m jamanliq kategoriyalarif mene birdey yag`niy bular o`z-ara sinonim tu`sinikler emespe degen soraw tuwiladi.

Bular arasında a`dewir pariqlar bar, sebebi miyribanliq joqarida aytıp o`tkenimizdey sotsialliq xarakterge iye tu`sinik al jaqsiliq onday emes. Ol tek g`ana insannin` a`debine, minez qulqına baylanisli ha`diyse. Onda ma`rtlik, ashikewillik, hadalliq siyaqli moralliq o`lshemler qa`liplesedi. Biraq ol qahramanliq, erlik, watanparvarliq siqli printsipler da`rejesine ko`terile almaydi.

Bul eki jupliqtin` ja`ne bir ayirmashilig`i sonnan ibarat, miyribanliq hesh waqitta jawizliqqa aylanbaydi, ha`r qanday zamanda, ha`r qanday sharayatta da jawizliq jawizliq bolip qala beredi. Jaqsiliq ha`m jamanliq bunday emes: qandayda bir ob`ektke qiling`an jaqsiliq basqa ha`r bir ob`ekt ushin yaki jaqsiliq qilg`an sub`ekt ushin jamanliqqa aylaniwi mu`mkin. Bug`an xaliq erteklerinen misallar keltirsek boladi.

Etikanin` ja`ne bir kategoriyasi bul-a`dalat. Onin` miyribanliq ha`m jawizliq, jaqsiliq ha`m jamanliqtan ayirmashilig`i sonnan ibarat, a`dalattin` o`zi qanday da bir qadriyatti an`latpaydi, biraqta qadriyatlar arasindag`i ayirmashiliqti an`latip beriw ha`m olardi bahalaw mu`mkinshiligine iye. Sol sebepli onda ja`miyetti ta`rtipke saliwshiliq qa`siyeti bar; onda ha`m moralliq ha`m huquqiy talaplar ja`mlengen. A`dalat bar jerde sotsialliq ja`bir ha`m biybastiliqqa jol qoyilmaydi. A`dalat tu`sinigine tek g`ana huquqiy ma`ni berip tu`sindiriw duris emes. Ol joqarida aytip o`tkenimizdey , ken` qamrawli moralliq kategoriya. Ol tek g`ana puxaralar arasindag`i qatnasiqlardi emes, ba`lki ma`mleket pene xaliq, ja`miyet penen shaxs arasindag`i baylanislar o`lshemin de o`z ishine aladi. Xaliq arasinda neshshe min` jillardan berli a`dil patsha ideali jasap kelgenligi quri emes.

Derlik bir yarim a`sir dawaminda a`dalatsizliqti milliy kemsitiwdi, milliy maqtanish sezimlerinin` ayaq asti etiliwi, jat tu`siniklerdi zorlap qabil ettiriw siyaqli halatlardi bastan keshirgen xalqimiz, bu`ginliginde g`a`rezsizlikke erisip, a`dalatli puxaraliq ja`miyet du`ziwge kiristi. A`dalat bu`gingi ku`nde bizin` g`a`rezsiz, kelejegi ulli ma`mleketimizdin` mazmunin an`latiwshi tu`sinikke aylanip barmaqta.

Etikanin` ta`sir shen`beri ken` kategoriyalarinan biri hu`jdan bolip tabiladi. Hu`jdan-Zigmund Freyd so`zi menen aytqanda, «ayiriqsha men», a`piwayi men u`stinen baqlaw ornatip, oni basqarip turiwshi ekinshi, joqari da`rejedegi men. Eger uyat kategoriyasi insannin` sirtqi, ja`miyetke baylanislig`inan kelip shiqsa, hu`jdan onin` ishki o`z-o`zine baylanislig`inan kelip shig`adi. Uyat ma`lim bir waqit ishinde insannin` o`zinin` qolaysiz bir ha`reketi tiykarinda payda bolg`an qolaysizlaniw bolsa, hu`jdan azabi, bul a`piwayi ha`diyse emes, ba`lki kewildeg, adamdag`i adamiyliqqa intiliwi, onin` talaplari qandirilmasa, hesh qashan azap toqtamaydi. Uyat penen hu`jdandi, okeandag`i aysbergke megzetiwi mu`mkin: suw betine shig`ip turg`an bo`legin uyat dep uqsatsaq, suwdin` astindag`i bo`legi onnan bir neshshe min` ese ko`birek ko`lemdi aliwshi hu`jdang`a sa`ykes keledi.

Hu`jdan da basqa etika kategoriyalari siyaqli bahalaw qa`bilietine iye. Biraqta bul bahalaw hesh qashan ob`ektke qaratilmaydi, ol sub`ektin` is-ha`reketlerin bahalaydi, yag`niy onda sub`ekt o`zi ushin ishki ob`ekt waziypasin o`teydi. Ayirim jag`daylarda ja`miyet talaplari menen hu`jdan arasinda sa`ykessizlikler kelip shig`iwi mu`mkin. Bunda hu`jdan emes, ja`miyet talaplarinin` o`tkinshilik qa`siyetleri, ma`lim da`rejede eskirgenligi ayipli.

Ko`pshilik jag`daylarda hu`jdan termini ornina iyman terminin paydalaniw jag`daylari ushirasadi. Iyman negizinde diniy tu`sinik. Biraqta turmista hu`jdan tu`siniginin` sinonimi sipatinda isletiledi. Ma`selen, kimdidur birew «iymanli adam» degeninde, onin` musulmanliqqa iyman keltirgenligi yaki keltirmegenligin oylap otirmaydi, ha`tteki ol adam musulman emes, al basqsa din wa`kili de boliwi mu`mkin. Sebebi bul jerde ga`p ol adamnin` dindarlig`i haqqinda emes, ba`lki hu`jdanli, hadal, rasgo`y ekenligi haqqinda ketpekte. Usi ma`nide hu`jdan menen iyman tu`siniklerin egizek tu`sinikler dese de boladi.

Etikaliq kategoriyalardan ja`ne biri –namis. Namis ma`nisi jag`inan shaxstin` o`z qa`dir-qimbatin an`lap jetiwi, usi qa`dir qimbatinin` ja`miyet ta`repinen ta`n aliniwi yaki alinbaslig`i menen belgilenedi. Ayirim jag`daylarda oni ar tu`sinigi menen aljastiriw jag`daylari da ushirasip turadi. Biraqta ar kategoriyasi namis kategoriyasina salistirg`anda a`dewir tar ko`lemge iye tu`sinik. Namis-sotsialliq xarakterge iye tu`sinik. Namis jolinda insanlar o`z janinan waz keshiwge shekem barip jetedi, sebebi ha`r bir insan o`z namisi, sem`ya namisi, millet namisi dep gu`resedi.

Biz joqarida ko`rip o`tken-tiykarg`i kategoriyalardin` barlig`i da bahalaw ta`biyatina iye tu`sinikler. Ja`nede bir qatar a`hmiyetli tu`sinikler bar, olar o`z sheshimin talap etiw menen birge, yag`niy mashqalaliq xarakterge iye ekenligi menen ajiralip turadi. Ideal, baxit, o`mirdin` mazmuni siyaqli tu`sinikler usilar toparinan bolip tabiladi.

Tiykarg`i kategoriyalar siyaqli moralliq printsipler de moralliq an`law formalarinan esaplanadi. Olarda moralliq talap salistirmali tu`rde uliwma ko`riniste boladi.

Olar ja`miyet ta`repinen shaxsqa qoyilatug`in talap negizinde payda bolip, insannin` moralliq da`rejesin, onin` o`miri mazmunin, adamlar menen o`z-ara baylanislarindag`i tiykarg`i ta`replerin belgilep beredi. Na`tiyjede printsipler, insan is-ha`reketlerinin` uliwma bag`darin ko`rsetken ha`lda, ko`pshilik moralliq o`lshemler ushin tiykar bolip xizmet etedi.

Moralliq printsiplerdin`en` eski ha`m en` a`hmiyetli formalarinin` biri-insanparvarliq. Ol-insannin` insannin` en` ulli sotsialliq waziypasin belgileytug`in ideyalar, ko`z-qaraslar jiyindisi, shax serki, qa`dir-qimbati, onin` baxitli boliw huquqin talap etiw imkaninin` bar ekenligine isenimi bolip tabiladi.

Insanparvarliq- uliwma insaniy qadriyatlar toparina kiredi. Onin` tiykarg`i waziypasi ha`r bir shaxstin` insaniyliq haq-huquqlarinin` ta`miynleniwi ushin gu`resi.

En` ma`lim ha`m ken` tarqalg`an printsiptin` watanparvarliq bolip tabiladi. Ol insannin` o`z watanina muhabbatin, oni asirap-abaylawg`a bolg`an ha`reketin an`latiwshi moralliq kategoriya. Oni ko`pshilik jag`daylarda watan dushpanlarina qarsi gu`reste ruwxiy-ag`artiwshiliq qurali sipatinda paydalanadi.

Negizinde, bul printsiptin` ko`lemi anag`urlim ken`-ol insanparvarliqtin` anag`urlim uliwmalasqan ko`rinishi. Ol, en` da`slep, o`z watanlari Erkin asiraw ushin gu`res, insan azatlig`i jolindag`i is-ha`reketleri. Watandi qorg`aw, bul-insandi qorg`aw, milletti qorg`aw. Lekin bul qorg`aw, tek uris maydanlarinda emes, ba`lki barliq salalarda o`z ko`rinishin tabadi. Ha`zirgi waqitta jaslarimizda watanparvarliq tuyg`isin ta`rbiyalaw, olardi Watan tu`sinigin teren`irek an`lap jetiwge u`yretiw, Watanparvarliq-en` ulli moralliq printsiptin` ekenin tu`sindiriw pa`nimizdin` tiykarg`i waziypalarinin` biri bolip tabiladi.

Usilarg`a qosimsha milletparvarliq, tinishliqparvarliq, jomartliq siyaqli moralliq printsiplerdin` de insan kamalati ushin a`hmiyeti ulli.

Bekkemlew ushin sorawlar

1. Muhabbattin` etikanin` kategoriyasi sipatinda a`hmiyeti neden ibarat
2. Miyribanliq ha`m jawizliq kategoriyalarinin` sotsialliq belgileri nelerden ibarat
3. Jaqsiliq ha`m jamanliqtin`, miyribanliq ha`m jawizliqtan parqi nelerde ko`rinedi
4. A`dalattin` ja`miyet ha`m insan moralliq turmisinda orni qanday o`lshemler menen belgilenedi
5. Ne ushin hu`jdan etikanin` en` a`hmiyetli kategoriyalarinan esaplanadi
6. Namis kategoriyasinin` moralliq turmistag`i a`hmiyeti ne menen belgilenedi

A`debitlar

1. Karimov I.A. Wzbekistonning siesiy-ijtimoy va iqtisodiy istiqbolning asosiy tamoyllari. T., «Wzbekiston», 1995
2. Karimov I.A. Halollik va fidoyilik faoliyatimizning asosiy mezoni bwlsin. T., «Wzbekiston», 1994
3. Aristotel`. Nikomaxova etika; Bolshaya etika.//(Aristotel`. Sochineniya v n`-tomax,t-n`. M.,»Misl» 1994)
4. Gegel` G. Filosofiya prava. M., «Misl`», 1989
5. Slovar` po etike . M., Politizdat, 1989
6. Fromm Erix. Dusha cheloveka. M.,» Respublika», 1992
7. Axloqshunoslik (maruzalar matni) . Toshkent, 2000

Lektsiya 14. Estetika ilim sipatinda

Jobasi:

1. Estetikanin` predmeti
2. Estetika ha`zirgi ilimiy bilimlar sistemasinda
3. Estetikaliq teoriyanin` ja`miyetlik o`mirdegi roli.

Belgili, qa`legen ilimnin` tiykarin tu`sindiriw oni predmetlik aniqlawdan baslanadi. Anaw ya minaw ilimnin` predmetin aniqlaw bul haqiqatliqtin` sol ilim tanip biliwge bag`darlang`an ta`repin ashiw. Bul degen so`z, birinshi gezekte ol ilim shug`illanatug`in nizam ha`m nizamliqlardi u`yreniw.

Estetikag`a baylanisli bulardin` za`ru`rligi ju`da` ku`sheydi. Nege degende, estetika qa`niygelerinin` ishinde estetikanin` predmetine baylanisli turaqlasqan pikir joq. «Estetika» terminin birinshi ret ilimiy aylanisqa tu`sirgen alim nemets filosofi A. Baumgarten (lulr-luyw) «Estetika»

atamasindag'i kitabinin tiykarina grektin «estezis» (aisthesis) so'zin jatqizadi. Bul so'z seziw, sezgirlik, qabillaw degendi an'latadi. Leibpitstin izi menen Baumgarten ruwxiy turmistin pu'tkil oblastin u'sh sferag'a bo'ldi: aqil-oy, erk, sezim.

Aqil-oy, oylaw sferasin qashshannan logika izertleydi, al erk sferasin etika izertleydi. Etika «etos» so'zinen aling'an (etika grekshe, latinshasinda ethos—u'rp-a'det, xarakter).

Demek, dep pikir etti A.Bumgarten, seziwlik biliwdi u'yreniw ushin ayriqsha ilim – estetika kerek. Solay etip, Baumgartende estetika gnoseologiyani bir bo'legi sipatinda tu'sindirildi. Estetikanin maqsetin ol jetiliwdi (go'zzalliq) seziwlik biliwdin ja'rdeminde tanip biliw dep tu'sindirdi.

Degen menen, estetikanin tiykarin salg'an A.Baumgarten dep esaplaw onin eki yarim min jildan ha'm ko'birek waqittan turatug'in tariyxin esapqa almaw menen barabar. Biraq, Baumgartennin xizmetin seziw, ol estetikanin filosofiyaliq plandag'i o'zinshe ilim sipatinda qa'liplesiwine u'les qosti.

Estetikanin predmetin aniqlawda eki liniya bar:

1) Estetika—go'zzalliq tuwrali ilim yamasa go'zzalliq filosofiyasi.

Go'zzalliqtin estetikaliq bahaliqlardin ilimdegizertlew din birinshi ob'ekti ekenligi aniq. Degen menen, go'zzalliq pu'tkil estetikaliq bahaliqlardi toliq qamtiy almaydi. Aqiri, estetikaliq bahaliqlarg'a garmoniyaliq, ba'lentlik, tragiklik, komiklik h.t.b. kiredi. Bul bir. Ekinshiden, estetikasi go'zzalliq teoriyasi dep g'ana qaraw onin iskusstvonin uliwma teoriyasi ekenligine nuqsan keltiredi, aqiri iskusstvoni tek go'zzalliqtin ko'rinisi menen sheklew boladi.

2) Estetikanin predmeti – iskusstvo, onin uliwma nizamlari degen ko'zqarastin artiqmashlig'i sonda, ol estetikaliq oydi birinshi gezekte iskusstvonin en uliwma nizamlarin tanip biliwge bag'darlaydi. Degen menen, bul ko'zqaras ha'm biraz sheklengen. Materialliq ha'm ruwxiy iskerligimizde estetikaliq faktor ju'da enisken ha'zirgi da'wirimizde dizain siyaqli o'zinde iskusstvoni ha'm «iskusstvo emeslerdi», ko'rkem ha'm ko'rkem emes (utilitarliq) iskerlikti ushlasteriw ha'm bar.

Usunday sebeplerge baylanisli estetikanin predmetin haqiyqatliqti estetikaliq men'geriw degen tujirim durisliqqa kelse kerek. Solay etip, estetikasi adamin haqiyqatliqti estetikaliq men'geriwini ma'nisi ha'm nizamliqlari haqqinda ilim dep aniqlasa duris boladi. Birinshiden, estetika o'zinin izertlew waziypasin go'zzalliq penen sheklemeydi, ekinshiden ol iskusstvonin ta'biyatini ha'm ma'nisini biliw menen sheklenbeydi. u'shinshiden, estetikanin filosofiyaliq plandag'i ilim ekenligi ashimayriqlanadi. Sebebi, estetika filosofiyani izi menen adamzattin haqiyqatqa qatnasinin belgili formasini izertleydi.

Tag'i bir artiqmashlig'i sonda, bunday ko'zqaras estetikaliq oydi pu'tkil estetikaliq bahaliqlardin baylig'in biliwge, estetikaliq faktordin adamzattin qa'legen oblastinda tanip biliniwine bag'darlaydi. Sonday-aq, pu'tkil diqqatti birinshi gezekte iskusstvoni tanip biliwge bag'darlawg'a ja'mleydi. Onin u'stine, iskusstvonin, ko'rkem do'retiwshiliktin ta'biyatini ha'm ma'nisini tanip biliw o'z sferasini nizamlarin tanip biliwden basqa metodologiyaliq funktsiyani ha'm atqaradi. Ol estetikaliqtin pu'tkil oblastini tanip biliwge gilt boladi. Bu'ginliginde estetikaliq teoriya ju'da ken'eyip ketken o'z ishine ko'p g'ana bag'darlardi aladi:

1) iskusstvonin uliwma teoriyasi

2) estetikaliq ilimnin o'zinin metodologiyasi oblastindag'i izertlewler

3) materialliq-o'ndirislik iskerliktin estetikasi

4) injener-konstruktorliq iskerlik penen ilimiy do'retiwshiliktin estetikasi

5) ta'biyat estetikasi

6) adam qarim-qatnasinin estetikasi

7) turmis ha'm minez-quliq estetikasi

8) sport estetikasi.

Shamasi, bul bag'darlardin keleshekte o'zinshe distsiplinalar bolip qa'liplesiwine daw joq. Degen menen, estetika ha'm estetikaliq iskerliktin konkret tu'rlerin izertleytug'in distsiplinalarg'a baylanisli o'zinin metodologiyaliq rolin ku'sheytadi.

2. Estetika a'zelden du'n'yag'a ko'zqarasliq ilim bolg'anliqtan onin filosofiyaliq distsiplina ekenligi aniq. Estetika filosofiyada o'zine tiyisli barliq tiykarg'i problemalardi sheshiw boyinsha tiykarg'i metodologiyaliq printsiplerdi tabadi. Aytayiq, haqiyqatliqti estetikaliq ha'm ko'rkem men'geriwde ob'ektivlik atli dialektikaliq metodtin talaplarini biykarlaw qiyin. Barliq qubislardi olardin rawajlanaw protsesinde, olarg'a konkret-tariyxii podxodta, biliw protsesine praktikani ha'm

kirgiziwde qaraw bar. Bul talaplar, a` sirese haqiyqatliqti estetikaliq ha`m ko`rkem men`geriwdi ilimiy biliwde ju`da` za`ru`rli.

Sunday-aq, filosofiyyadag`i ja`miyetlik bolmis ha`m ja`miyetlik sana problemasinin` ilimiy ha`m estetikaliq sananin`, ha`m iskusstvonin`, olardin` ja`miyetlik o`mirdegi orni ha`m sotsialliq funktsiyalarin aniqlawda a`hmiyeti u`lken. Aqiri, estetikaliq sananin` ta`biyatın ha`m spetsifikasin tu`siniwde ja`miyetlik sananin` erkinligi, ja`miyetlik sananin` o`z-ara quramali baylanisi, bazis ha`m nadstroyka tuwrali ilimiy-filosofiyaliq tujirimlar u`lken rol`ge iye.

Estetikag`a filosofiya g`ana emes, estetika ha`m filosofiya g`a ta`sir etedi. Aytayiq, gnoseologiyanın` ma`selelerinin` keleshekтеgi izertleniwi ko`rkem biliwdin` protsesslerin uliwmalastirmay, interretatsiyalamay mu`mkin emes. Bahaliqlardin` ilimiy teoriyasi estetikaliq qatnas ha`m estetikaliq kategoriyalar menen baylanisli.

Soni da aytiw kerek, ja`miyetlik sananin` otnositelli erkinligi ma`selesi ko`p jag`dayda iskusstvoni u`yreniw tiykarında qa`liplesken.

Estetika sotsiologiya menen sibaylasadi.

Sotsiologiya sotsialliq biliwdin` ken` sferasi sipatında o`z ishine tiykarinan u`sh da`rejeni kirgizedi: uliwma sotsiologiyaliq da`reje, jeke sotsialliq, sotsiologiyaliq teoriyalar, konkret-sotsiologiyaliq izertlewler. Birinshi da`rejege baylanisli aytilди. Orta da`rejedegi izertlewler menen, ma`selen estetikanin` iskusstvo sotsiologiyasi menen baylanisin alayiq.

Iskusstvoni izertlewdin` waziypalarinin` biri – iskusstvonin` ha`m ja`miyettin` ko`p tu`rli baylanislarin, onin` sotsialliq belgilengenligin, funktsiyalarin ashiw. Mine, usında iskusstvo sotsiologiyasinin` sotsiologiyaliq bilim sipatında waziypasi ko`rinis tabadi.

Ayirmashiliq sonda, estetika tek iskusstvonin` sotsiologiyaliq aspektlerin u`yrenip qoymastan, haqiyqatliqti estetikaliq men`geriwdin` barliq formalarin izertleydi.

Sunday-aq, iskusstvoni estetikaliq izertlew iskusstvonin` spetsifikasin izertlewge, al iskusstvoni sotsiologiyaliq izertlewdin` waziypasi uliwma sotsiologiyaliq nizamlardin` iskusstvo sferasında ko`riniwinin` mexanizmin ashiwg`a bag`darlang`an.

Iskusstvo sotsiologiyasinin` tu`sinik, kategoriyaliq apparati ha`m o`zgesheklikke iye. Ma`selen, «ja`miyettin` ko`rkemlik turmisi» tu`sinigi ko`birek sotsiologiyaliq ta`rtipke iye.

Konkret-sotsiologiyaliq izertlewlerge kelsek, olardin` ko`pshiligi aniq estetikaliq bag`darg`a iye. Bul a` sirese estetikaliq ha`m ko`rkemlik ta`wir ko`riw boyınsha informatsiyalar jiynap qayta islew menen baylanisli. Ma`selen, iskusstvonin` bos waqittin` du`zilisindegi orni, adamnin` estetikaliq ma`deniyati menen miynet iskerligi arasındag`i baylanisi h.t.b.

Estetika menen psixologiyanın` o`z-ara baylanisi ma`selesine kelsek, haqiyqatliqqa estetikaliq qatnastin` barliq elementleri, meyli estetikaliq sezimler, meyli estetikaliq talg`amlar, ko`rkem do`retiwshilik protsesi ya ko`rkem qabillaw – ha`mmesi de o`zlerinde psixologiyaliq momentke iye.

Ha`zirgi psixologiya ju`da` ken`: fiziologiya menen ushlasatug`in eksperimentalliq psixologiyadan baslap teoriyalıq psixologiyag`a deyin arasına qamtiydi. Tikkeley filosofiyalıq problematika menen o`tlesedi. Iri psixologlardin` estetikaliq qatnas, ko`rkem do`retiwshilik protsessleri h.t.b. problemalarg`a belgili estetikaliq ilimnin` ko`p g`ana tarawları psixologiyaliq ilimnin` mag`liwmat ha`m juwmaqlarin paydalaniwdan turadi.

So`ytse de iskusstvoni izertlewdin` psixologiyaliq aspektleri estetikanin` ornin basa almaydi. Ha`zirgi da`wirde estetika kibernetika, semiotika, matematika ilimlerinin` metod ha`m qurallari enisiwde. Bul nizamli qubilis, a`lbette absolyutlenbewi tiyis. Estetikanin` estetikaliq iskerliktin` ha`r tu`rli forma ha`m tu`rlerin izertleytug`in distsiplinalarg`a baylanisli metodologiyaliq ha`m integratsiyaliq rolin biykarlay almaysan`.

Estetika jeke iskusstvolıq distsiplinalar menen, a`debiyattaniw menen, muzika taniw, teatr taniw h.b. tig`iz baylanisli. Bul birinshi gezekte iskusstvonin` uliwma teoriyasına tiyisli.

Eger iskusstvonin` jeke teoriyalari iskusstvonin` anaw ya minaw konkret tu`rinin` qaytalanbas o`zgesheliklerin ashsa (ma`selen, a`debiyat, muzika, ta`spirlew iskusstvosı), iskusstvonin` uliwma teoriyasi estetikanin` bo`legi sipatında iskusstvonin` ha`mme tu`rlerine ta`n nizamliqlardin` uliwma belgileri menen shug`illanadi. Iskusstvonin` uliwma belgileri taza tu`rinde o`mir su`rmegenlikten iskusstvonin` jeke tu`rlerinin` o`zgeshelikleri arqali ko`rinis tabadi.

Bul jeke distsiplinalar estetikada teoriyalıq Һa`m metodologiyalıq tiykarlarg`a ha`m printsiplerge iye boladi. Olarsız iskusstvotaniw ilim bolmay qaladi.

Qullasi, jeke iskusstvotaniwlıq distsiplinalar ushin estetika iskusstvonin` uliwma teoriyasi g`ana bolmasta, onin` haqıyqatlıqtı estetikalıq men`geriwdin` uliwma nizamlıqlarin izertleytug`ın tarawları ha`m u`lken a`hmiyetke iye. Olar birinshi gezekte go`zzallıqtın ta`biyatına ha`m estetikalıq idealg`a tiyisli.

3. Estetikanin` praktikalıq a`hmiyeti ma`selesi qanday, ol haqıyqatlıqqa qanday real` ta`sirge iye, sotsiallıq quriw, do`retiwde onin` qatnasi qanday degen sorawlarg`a juwap beriw ju`da` za`ru`rli. Bul en` aldi menen estetikalıq teoriyanin` iskusstvog`a ta`sirinde, ko`rkem do`retiwshiliktin` real` praktikasına, pu`tkil ko`rkem ma`deniyatqa ta`sirinde ko`rinis tabadi.

Belgili, burinlari ko`p g`ana estetikalıq teoriyalarg`a estetikanin` normativlik ha`m tu`sindiriwshilik funktsiyaların qarama-qarsi qoyiw ta`n boldi. Ma`selen, klassitsizm ushin estetikanin` waziypasi aqıl g`a salıng`an norma, printsiplerge xudojniktin` bag`iniwi tiyis bolsa, pozitivistlik liniya estetikası ko`rkemlik protsessti tu`sindiriw ha`m sipatlaw menen shekleniwi tiyis.

Estetikanin` praktikalıq bag`dari a`debiy-ko`rkem kritikag`a onin` qatnasi arqalı realizatsiyalanadi. Duris a`debiy-ko`rkem sin za`ru`rli, biraq estetikalıq ilim menen iskusstvo praktikasi arasında ol jalg`iz g`ana baylanisshi emes.

Estetikalıq teoriya xudojniktin` ilimiy du`n`yag`a ko`z-qarasinin` a`hmiyetli faktori.

Estetika iskusstvonı tutiniwshi – tamashago`y, oqiwshi, tin`lawshi ushin ha`m a`hmiyetli.

Soday-aq, estetikalıq teoriya tek xudojnik ushin g`ana emes, iskusstvonı basqariwdi a`melge asiriwshilar ushin za`ru`rli.

Estetikanin` praktikalıq roli estetikalıq ta`rbiya protsesi arqalı da a`melge asiriladi.

Estetikalıq teoriya adamnin` estetikalıq ma`deniyatin` qaliplestirip, ja`miyetlik o`ndiristin` a`hmiyetli faktorına aylanadi ha`m basqa ilimler menen birge ja`miyettin` o`ndiriwshi ku`shlerine aylanadi.

Lektsiya 15. Esttikalıq oy-pikirdin` rawajlandiriwinin` tiykar g`i basqishları

Jobasi:

1. A`yyemgi du`n`yalıq estetika
2. A`yyemgi grek estetikası
3. Orta a`sirlik estetika
4. Oyaniw da`wiri estetikası
5. Klassitsizm estetikası
6. Nemets klassikalıq estetikası
7. XIX ha`m XX a`sirdin` baslarında Oraylıq Aziya xalıqlarinin` estetikalıq oy-pikirleri (Abay, Berdaq, Furqat)

Estetikalıq oy-pikirdin` rawajlanıwinin` tiykar g`i basqishların adamzat ja`miyetinin` rawajlanıw tariyxı menen, o`ndirislik ku`shler menen, o`ndiris qatnaslarınin` rawajlanıwi menen, ha`r tu`rli ku`shlerdin` barısı menen, soday-aq ja`miyettin` ruwxıy ma`deniyatinin` rawajlanıwi menen baylanistirip qaraymız. Onin` u`stine, o`tkendegi estetikalıq ko`z-qaraslar ha`m teoriyalar tiykarınan filosofıyanin` ramkasında rawajlang`an son` ha`m ondag`i ha`r qiyli tendentsiyalar estetikag`a ha`m ta`sir etti.

Estetikalıq oy-pikir qul iyelewshilik ja`miyette kelip shıqqanı menen estetikalıq iskerlik penen estetikalıq sananın` baslamalarınin` payda bolıwi orta paleolitın` aqırına (Must`e da`wiri) ha`m en` aqırg`i paleolitke (Orin`yak- b.e.sh. 40-34 min` jıllıqlar), Solyutre – b.e.sh. 35-25 min` jıllıqlar, Madlen b.e.sh. 25-12 min` jıllıqlar) qarag`an og`ada a`yyemgi da`wirge tuwra keledi. Ma`selen, Must`e da`wirinde-aq adam jasag`an qurallarına ren`li bellikler islep, belgiler sal`an, olarg`a belgili ta`rtipte ornasqan oyıqlar islegen. Arxeologlar diywallardag`i, u`n`girlerdin` to`besindegi jazıwların, rel`efler menen domalaq skul`pturalardin` payda bolıwin keyingi paleolitke tiyisli dep qaraydı. a`yyemgi xudojnikler oxra boyawinin` ja`rdemi menen attın, suwinnin, o`gızdin, bizonnin, nasorogtin, arislannin` su`wretlerin salg`an.

Belgili, qola da`wirinde qul iyelewshilik formatsiya payda boladi. Egipette, qos da`r`yada, Qitayda ma`mleketler payda boladi. Bul da`wirde estetikaliq oy-pikirdin` da`slepki baslamalari a`lbette teoriyalıq rejeler, traktatlar tu`rinde qa`liplesedi. Biraq, ma`selen Egipette qurılıs isinin`, qol o`nerinin`, skul`pturanin` rawajlanıwi seziledi. a`yyemgi egipetlilerde go`zzallıq haqqında g`ana emes, al sog`an sa`ykes estetikaliq terminler haqqında da tu`sinikke iye bolg`an.

Shumerlilerdin` (b.e.sh. 4-3 min` jilliq) ma`deniyatında a`jayip arxitekturalıq estelikler, rel`efler, ko`rkem o`ner, so`z sheberligi tuwralı mag`liwmatlar sol da`wirdegi estetikaliq iskerlik penen estetikaliq sananin` biraz rawajlang`aninan xabar beredi.

B.e.sh. 2-min` jillıqtin` birinshi yarımında Vavilon ma`deniyati ku`sheyedi. Su`wretlew iskusstvosı menen ko`rkem a`debiyat rawajlanadi. Ma`selen, Gil`chamesh tuwralı da`stannin` baslı teması adamnin` o`lmesligi ha`m qudaydin` a`dalatsız ta`rtiplerine qarsi gu`res bolip tabiladi.

B.e.sh. XII a`sirden baslap b.e.sh. II a`sirine shekemgi u`lken tariyxiy da`wir dawamında jaratılğ`an a`yyemgi evreylerdin` til sheberliginin` a`jayip esteligi «Bibliya»da («Ta`urat») go`zzallıq haqqında tu`sinik diniy-mifologiyalıq formada ko`rinis tabadi.

Oraylıq Aziya da adamzat ma`deniyatinin` en` a`yyemgi oraylarinin` biri. Paffiya, Margian, Xorezm, Sogda, Baktriya, Chag, Ferg`ana siyaqli a`yyemgi ma`mleketlerdin` estelikleri bug`an gu`wa. Bul ortalıqta bizin` eramızdin` 1-min` jillig`ına deyingi aralıqta-aq qurg`an qurılısları, saraylar, xramlar boy tiklegen. Tashkent, Samarqand, Buxaranin` muzeylerinen a`jayip terronot figuralardı, idislardı, qımbat bahalı tabaqlardı, keselerdi, adamlardin` su`lderleri biynelengen ten`gelerdi ha`m qoli epli adamlar soqqan basqa da zatları ko`riw mu`mkin.

Qaraqalpaq xalqı da a`yyemgi xalıqlardin` biri sipatında Oraylıq Aziyanin` bay miyrasların do`retiwshilerden esaplanadi. Bular a`sirese arxeologiyalıq izertlewlerdin` mag`liwmatları menen ju`da konkretlesedi. Ma`selen, qubla Aral jag`alawlarınan tabılğ`an miynet quralları, ma`deniy yamasa turmis itiyajları ushin ilaydan islengen idislar bul do`gerekte iskusstvonin` rawajlanıw da`rejesin anıqlawg`a tiykar beredi.

Janbas-4 ba`ndirgisi. Bunda miynet qurallarına, idislarg`a salıng`an su`wretler, biyneler (b.e.sh. IV a`sir) en` a`yyemgi estelik bolip tabiladi.

Ba`ndirgiden tastan, kvartstan jasalg`an miynet quralları, su`yekten islengen qariw, sonday-aq dushshi suw ha`m ten`iz baqanshaqlarının` qabig`ınan burawlap islengen bezeniw zatları tabılğ`an.

Qoy qirilg`an qala (b.e.sh. I-min` jilliq) qaziw waqtında tabılğ`an terrakota (qumbızda pisirilgen saz ilay ha`m onnan islengen idislar) statuyatkaları da haqıyqatlıqı estetikaliq o`zlestiriwden da`lillew beredi. Onda en` eski estelik – hayaldin` basi. Bul shamasi o`nimdarlıq qudayı Ana quday – Anaxitanin` basi bolsa kerek. o`olina ju`zim solqımı menen pishaq uslag`an er adamnin` jalan`ash gewdesi Dionneke (grek jılnamasında ju`zimgershilik ha`m vino islew qudayı) jaqın ta`n`irdin` simvoli bolsa kerek.

Bulardan basqa qoy qirilg`an qaladan tabılğ`an su`wretlerdegi ayag`i jerge tiymey shawip baratırğ`an suwinlar yamasa jirtqish an`lar talap atırğ`an suwinlar qaytalanbas sheberlik penen su`wretlengen.

Topıraq qala qalashasınan (b.e.sh. III a`sir) tabılğ`an diywalg`a salıng`an su`wretler iskusstvonin` o`sip baratırğ`an da`rejesin an`latadi. o`alashanin` arqa-batis bo`leginde ba`lentligi 30 metrlik u`sh minara menen bekkemlengen patsha ha`wlsinin` qulag`an orni saqlanıw qalg`an. Saraydin` saltanatlı bo`lmeleri – u`lken «patshalar zalı» menen birge «jawingerler zalı» h.t.b. bar.

Topıraq qalanin` diywal betindegi su`wretleri a`yyemgi iskusstvonin` a`jayip u`lgileri.

Bul jerde jergelenen hayaldin` keramikaliq sarkofaganın tabılğ`an bir topar zergerlik buyımları iskusstvo ha`m o`nermentshiliktin` joqarı da`rejede rawajlang`an Qubla Aral jag`alawı turg`ınlarınin` joqarı estetikaliq talg`ami haqqında mag`liwmat beredi.

Tu`yrnawish – alma uslap turg`an qol – mayda plastikanin` nag`iz marjani.

Bul ha`m bunnan basqaları estetikaliq ma`deniyattin` greklerden, rimlilerden baslanbaytug`ınlig`ın, onin` Shig`ist ellerinde a`lleqashan-aq rawajlang`anlig`ın da`lilleydi.

A`yyemgi greklerdin` estetikaliq ko`z-qarasları antikaliq iskusstvonin` praktikası menen tig`iz baylanisli.

Antikaliq estetikanin` sag`asında pıfagorshılar turadi. Olardin` pikirinshe, barlıq zatlarınin` tiykarın ha`m olardin` qatnasların san quraydı, al a`lem birlikti quraydı, onin` tiykarında ha`m sanlıq printsip bar.

Olardin` pikirlerinin` birazi estetikaliq oydi rawajlandiriwg`a u`les qosti. a` sirese, pifagorshilardin` go`zzalliqtin` ob`ektiv tiykarlari garmoniya h.t.b. tuwrali ko`zqaraslari ju`da` a`hmiyetli.

A`yyemgi grek estetikasında materialistik liniya Geraklitti (b.e.sh. 530-470 jillar) baslanadi. Ol dialektikalıq xarakterge iye ko`zqarasta bola otirip, ol ha`m misli pifagorshilarday-aq go`zzallıqtin` ob`ektivligin tastiyoqladi, biraq oni predmetlik du`n`yanin` qa`siyetlerinen ko`rdi. Geraklitte go`zzallıq dialektikalıqqa iye. Go`zzallıq onda garmoniyag`a ten`, al garmoniya qarama-qarsiliqlardin` birligi sipatında. Ol ta`repinen birinshi ma`rtebe go`zzallıqtin` otnositelligi ideyasi ko`terildi.

Antikalıq du`n`yanin` ulli materialisti Demokrit (b.e.sh. 460-370 j) sulıwlıqtı garmoniyada, bo`leklerdin` duris qatnasında, simmetriyada ko`rdi. Sulıwlıqtı o`lshem tu`sinigi menen baylanistiradi. Demokrittin` pikirinshe iskusstvo adamnin` minimal talaplari qanaatlandırılğ`anda payda boladi. iskusstvonin` tiykari, ma`nisi mimesiste – haqıyqatlıqqa eliklewde.

Sokrat (b.e.sh. 469-399 j)

Sokratın` diqqat orayı kosmostan adam bolmisına, onin` ishki du`n`yasına qaratılğ`an. Ol sulıwlıq ha`m jaqsılıq, basqasha aytqanda estetikaliq ha`m etikaliq ma`selelerin qoydı. Ol ta`repinen estetikaliq ko`zqaraslardin` otnositelligi xakteri tuwrali oy ko`teredi. Sokrat estetikaliq penen paydalılıqtin` baylanisin duris ko`rsete otirip, olardi ten`lestirip ha`m jiberdi. Go`zzallıqtin` o`lshemin ol predmettin` atqaratug`in xızmetine sa`ykesliginde qaradı.

Platon (b.e.sh. 427-347 j)

Estetikani go`zzallıq ha`m iskusstvo filosofiyası dep tu`sindi. Go`zzallıqtin` da`regi – ideyalar du`n`yasi. Seziwlik zatlardin` go`zzal bolıwi olarda ma`n`gi, o`zgerissiz ideyanin` jan`g`iriwi menen baylanisli.

Platonnin` pikirinshe sulıwlıq joqari sezimlik xarakterge iye, sonlıqtan oni sezimler arqalı emes, al aqıl-oy menen tanıp biliw mu`mkin. Onin` oyınsha do`retiwshilik – irratsionallıq akt. Iskusstvonı Platon zatlardin` ko`shirmesi, al zatlar – ideyalardin` ta`sirsiz ko`shirmesi dep qaraydı.

Platonnin` estetikaliq ko`zqaraslarında tiykarğ`i orin estetikaliq ta`rbiyag`a tiyisli. Platon iskusstvonin` adamlarg`a ta`sir etiwın moyınlag`anı menen tiykarınan onin` unamsız xarakterine diqqat bo`ldi. Sonin` ushin ha`m Platon o`zinin` ideallıq ma`mleketinen poeziyani quwiwdi usınadı. Tek muzikani, onda da qaharmanlıqqa bag`ishlang`anların qaldiriwdi maqullaydı.

Aristotel`

Onin` estetikaliq ko`zqaraslari ko`birek materialistik tendentsiyalarg`a iye. Onin` oyınsha sulıwlıqtin` tiykari – ob`ektiv du`n`yanin` zatlarinin` o`zleri, zatlardin` qa`siyetleri, ta`rtibi, simmetriya, tutaslıq.

Aristotel` de mimesis tuwrali ta`liymat rawajlanıwin taptı. Iskusstvo – haqıyqatlıqqa eliklew. Ol iskusstvonı qabıllawdan aling`an quwanishti qubılislardı tanıp biliw menen baylanistirdi.

Tragediyanin` materialında Aristotel` «katarske» tuwrali ta`liymatti – jannin`, ruwxın` qorqınish, qayg`ını bo`lisiw arqalı tazalanıwin ko`terip shıqtı.

Ol iskusstvonı tu`r, rod, janrlarg`a klassifikatsiyalawg`a urındı.

Aristotel` estetikası qanshelli a`hmiyeti zor bolğ`anı menen tiykarınan seziwlik ha`m normativlik belgilerge iye boldi.

Lukretsiy Kar a`yyemgi Rimde estetikanin` materialistik liniyasın rawajlandirğ`an oyshil. Onin` «Zatlardin` ta`biyati tuwralı» poemasında iskusstvonin` ta`biyiy, talaptan payda bolğ`anlig`i ha`m onin` ag`artiwsılıq roli haqqında ideya bar.

O`ndiristin` a`yyemgi usılı qulag`annan keyin Evropada ekonomikanin`, texnikanin`, sawdanin`, qalalardin`, ma`deniyattin` to`menlep ketiwi bayqaladı. Ja`miyettin` siyasiy du`zilisi feodallıq ha`m shirkewlik quramalı sistemasi menen xarakterlenedi.

Bul da`wir tiykarınan shirkewdin` u`stemlik etiw da`wiri. Feodallıq orta a`sirdin` tiykarğ`i teoretiklari Avgustin Blajenskiy (354-430) ha`m Foma Akvinskiy (1225-1264) boladı.

Olar: absolyut, og`ada sezimtal ha`m ma`n`gi go`zzallıq – quday.

Asketizm maqtaladı, ta`n ha`reketleri gu`na dep esaplanadı. Adam ha`m onin` ruwxı jerdegi ha`mme na`rseden ajiralıp, qudayg`a bariwi kerek. Jer betindegi tirishilikten waz keshken adam – ideal. Ol arg`ı du`n`yadag`i qayırqomlıqqa isenedi.

Feodalizm da`wirindegi ra`smiy iskusstvo din ha`m shirkewdin` ku`shli ta`sirinde turadı ha`m diniy boyaw menen bu`rkeledi. Bul iskusstvonin` birqansha ken` taralg`an janrları diniy aytıw, ka`ramatlı

orinlar, xramlar boladi. Batis Evropa ellerindegi a`debiyat xaliqqa jat ha`m tu`siniksiz latin tilinde rawajlanadi. Bilim aliwdin` birden-bir orayi monastir` boladi.

a) Shirkew muzikani qatan` quwdalaydi, qosiq, tantsalar «jinnin` oyini» esaplanadi.

b) Iskusstvonin` jetekshi tu`ri – arxitektura. Gotikaliq stil`din` ulli-ulli qala soborlari. Olar oq biynesinde aspag`a talasqan boldi.

o`udayg`a pa`rwaz etip turg`anday boladi. Gotikaliq stil` Frantsiyada – Shatre, Patrion, Reyme qalalarinda ko`rinis tabadi.

Arab ellerindegi orta a`sirlik iskusstvo

Bizin` eramizdin` VII a`sirinde payda bolg`an arab xalifati u`lken feodalliq ma`mleket boldi. Xalifattin` sostavina kirgen xaliqlar: arablar, berberler, iranlilar, azerbayjanlar, ta`jikler h.b.

Islam dini taraldi.

Jaquin shig`is elleri – Iran, Tu`rkiya, Awg`an. Barliq musulman elleri siyaqli meshit, medrese, ka`rwan saraylar salindi. Muhammed payg`ambardin` u`yi, onin` ha`wlisi, pal`ma ag`ashlarinan islengen su`tinlerge ornatilg`an shertegi bug`an u`lgi boldi, namaz oqilatug`in zallar – ushi-qiyiri joq su`renler qalin` o`sken tog`aylardi elesletedi. En` to`rindegi diywallarda suliw nag`islar eles-eles ko`rinetug`in ken`lik ha`m mirabi menen taxtanin` sa`nli u`skeneleniwi a`lemdi og`ada ken` ha`m ushi-qiyiri joq etip ko`rsetedi.

Jaquin ha`m Orta Shig`is ellerinde shilter, keste siyaqli og`ada qiyin o`rme nag`islar (arabeska) ken` taralg`an. Kompozitsiyalarinin` ha`rqiylilig`i, siziqlarinin` sheber u`ylesiwi, motivlerinin` baylig`i nag`istin` bul tu`rin haqili tu`rde ko`zdin` jawin aladi dep aytsa boladi.

Kitap bezew. Ilimiy traktatlar - meditsina, geografiya, tariyx boyinsha shig`armalar, a`sirese orta a`sirlik Shig`istin` ulli shayirlari – Ferdausiy, Nizamiy, Nawayi h.b. shig`armalari ko`rkem su`wretler menen bezelgen.

Bezew iskusstvosi: Shig`istin` klassikaliq a`debiyati qa`armanlarinin` sezimlerin sheber jirlaytug`in poetikaliq tili astarli.

Abulqasim Ferdausiy (934-1020)

Parsi shayiri

Geybir mag`liwmatlarga qarag`anda Ferdawsiy o`zinin` Iran patshalari haqqindag`i «Shaxnama» («Patshalar kitabi») atli ulli poemasin ha`kimlerden u`lken siyliq aliw ha`m ol siyliqti o`z jerleslerinin` diyqanshilig`in suwg`a bastirip kete beretug`in da`r`yalarg`a bo`get saldiriw ushin oylap jazg`an eken. Biraq, haqiqatinda Ferdausiy o`zinin` poemasin tek jerleslerine xizmet ko`rsetiw emes, al pu`tkil Iran xalqina xizmet ko`rsetiw ushin jazg`an.

Epopeyanin` ko`rkemlik qunlilig`i jaqsiliq penen jamanliqtin` gu`resinin` janli, qizikli sa`wleleniwinde, ta`biyattin`, sayaxatlardin`, ma`rtliklerdin`, adamzat talpiniwlarinin` shirayli su`wreleniwinde.

A`liyshe Nawayi (1441-1501)

Nawayi – melodiya (sazli) – laqap (Nizam a`d-din a`liyshe). Eger iran liriklari – Saadiy, Xafiz, Omar Hayyamlar – parsi tilinde jazsa, Nawayi tu`rkiy tilde jazg`an. Ma`selen, «Xamsa» shig`armasi Nawayinin` u`shinshi poemasi – Farxadtin` Shiyringe muhabbat. Muhabbattin` ku`shi jartaslardi qopartip, kanal qazdiradi, biraq zulim shax Xisrawdan qatti aldanadi.

«Sharidiwan» qosiqalar jiyng`i menen poemalarinda ma`mleketlik isler, xaliqtin` tu`ri. Hu`kimdarlardin` huqiqinan paydalanadi, sultan ha`wlisinin` o`sek-o`tiriklari h.t.b. sa`wlelenedi.

Nawayinin` barliq do`retpelerinde onin` jekke basinin` adamgershiligi belgili da`rejede sa`wlelengen.

Orta a`sirlik Orta Aziyanin` joqari estetikaliq ma`deniyatin da`lilleytug`in faktler og`ada ko`p.

a) Samarqand (Afrasiab qalashasi) menen Pendjikent qalasindag`i qazba jumislari.

VII a`sirdin` basi –VIII a`sirdin` aqirinda Orta Aziya Arab xalifati quramina kirmesten burin-aq belgili.

b) Pendjikent knyaz`ligi ekonomikaliq ha`m ma`deniy jaqtan Orayliq Aziya oblastlarinin` ishindegi en` alding`i qatarli oblasti Sogda yamasa Sogdiana oblastinin` territoriyasina ornasqan.

Pendjikentten skul`ptura shig`armalari tabilg`an. Onda qizdin` qiriq ag`ashtan islengen mu`sini ju`da` na`zik islengen. Xramlar, bay qalalardin` qonaq jaylarinin` diywallarindag`i nag`islar –

Syujetleri: diniy saxnalardan baslap aqsu`yeklerdin` talas-tartislig`ina shekemgi turmisliq belgileri: hayallari ha`m bay dasturxanlari.

Dekorativ-monumental` shig`armalarda ornamentlik u`stemlik etedi. Sebebi, arablar alip kelgen islam dini adamlar menen ja`niwarlardin` su`wretin saliwdi qadag`an etedi.

a) Arablar Orayliq Aziya xaliqlarinin` islamg`a deyingi ma`deniyatin bara joq etti (uee-j. basqinshiliq Xorezmdegi ilimiy a`debiyatti joq etti).

b) Islam dini tutaslay alg`anda Orta Aziya xaliqlarinin` ma`deniyatinin` rawajlaniwina u`lken ta`sir tiygizdi.

Arab – musulman ma`deniyati Antik du`n`yaliq Shig`istag`i tsivilizatsiyanin` bay ma`deniy da`stu`rlarin qabil etip, olardi bunnan bilay rawajlandirdi ha`m Evropanin` Oyaniw da`wiri ma`deniyatina tiykar bolip xizmet etti. Evropalilar Antik du`n`yadag`i ha`m Shig`is ellerindegi rawajlang`an filosofiya, metamatika, astronomiya, meditsina ha`m basqa ilimler bayitilg`an j menen arabiy-musulman ma`deniyati arqali tanildi.

U.U.Montganeri: «arablersiz evropaliq ilim menen filosofiya tez pa`t penen rawajlana almas edi».

IX-XI a`sirler. Orayliq Aziyadag`i soglialliq-ekonomikaliq jag`daylar, feodalliq du`zimnin` tez pa`t penen rawajlaniwi, o`nermentshilik o`ndirisi menen sawdanin` rawajlaniwi ilim ha`m iskusstvonin` rawajlaniwina mu`mkinshilik berdi.

Muhammed Ibn Musa Xorezmiy «Xisab al-jabr va-l-Mukabala»nin` avtori. Bul traktat birneshe a`sirler dawaminda Shig`is ha`m Batista algebra tarawinda tiykarg`i qollanba bolip keldi. Atap aytqanda, Fibonachchi Pachchiali, tartil`ya h.b. Onin` «Jan`a astronomliq tablitsalari» astronomiya iliminin` rawajlaniwinda u`lken rol` atqardi. Xorezmiydin` «Kitab surat al-arz» miyneti Ptolomey geografiyasinin` tu`p-tiykarinan qayta islewi boldi ha`m Shig`is elleri xaliqlarinin` ja`ne ellerinin` ko`plegen bahali mag`liwmatlardi berdi, o`z waqtinda arab ha`m basqa da Shig`is ilimpazlarinan keyingi geografiyalik izertlewlerine, sonday-aq orayi – a`sirlik Batis Evropa ilimine u`lken ta`sirin tiygizdi.

Farabi (Sirda`r`yadag`i Farab qalasidan, 950 jili qaytis bolg`an). Onin` filosofiyalik ha`m ilimiy xizmetleri o`zinin` tiri waqtinda-aq Shig`is ellerinde ken`nen moyinlang`an. Ol o`z o`mirinin` ko`pshilik waqtin sol waqittag`i en` iri ma`deniy oraylardin` biri Aleppo qalasinda o`tkergen. Farabiy Aristotel`din` klassikaliq miynetlerin ha`r ta`repleme tu`sindirip ha`m tiykarinan qayta islep, Shig`istag`i filosofiyalik aristotel`lik bag`itinin` rawajlaniw bag`darin aniqlap berdi. Ol «ekinshi Aristotel`» – «ekinshi ustaz» ataldi.

Farabi Shig`ista birinshi bolip Aristotel` mektebinin` en` iri sha`kirtleri arasinda materiyanin` ma`n`giligi ha`m do`retilmeytug`inlig`i haqqinda aytadi. Farabidin` filosofiyalik traktati ju`zlegen jillar dawaminda orta a`sirlik Shig`istin` barliq joqari oqiw orinlarinda sabaqliq xizmetin atqardi. Farabi orta a`sirde matematika ilimlerinin` razryadina kirgen muzika teoriyasinin` tiykarin saliwshilardin` biri: «muzikanin` ulli kitabi» bar.

Abu Rayxan al`-Beruniy (973-1048)

Astronomiya, matematika, geografiya, tariyx, lingvistika ha`m basqa da ilimlerge tiyisli 100 den aslam jumislari bar. Belgili miynetleri: a) Indiya-Hindstandi ha`r ta`repleme u`yreniwge bag`darlang`an.

b) «Asar-ul-vakil» («a`yyemgi estelikler») dep atalg`an. Bul miynetinde Orayliq Aziya xaliqlarinin` tariyx boyinsha ju`da` bahali materiallar bar: xaliqlardin` u`rp-a`deti, ilimi, ma`deniyati h.b. mag`liwmatlar beredi. Beruniydin` astronomiya boyinsha jazg`an miyneti – astronomiyaliq entsiklopediya xizmetin atqardi. Bul miynetinde: Beruniy ten`iz qa`ddinen ytw arshin ba`lentliktegi Hindstandag`i taw basina shig`adi ha`m sol jerden ko`z nuri menen ko`k jiyek arasinda payda bolg`an mu`yeshti o`lsheydi. Tabilg`an mu`yesh ha`m tawdin` ba`lentligi arqali Beruniy jerdin` radiusin ha`m onin` shen`berin esaplap shig`aradi. Onin` alg`an na`tiyjeleri ha`zirgi na`tiyjelerge ju`da` jaqin keletug`inin atap ko`rsetiwimiz kerek.

Abu-Ali ibn-Sina (980-1037)

Beruniydin` zamanlasi

Fenomenalliq yadi joqari bolg`an adam.

Meditsina, alximiya, matematika, fizika, astronomiya, filosofiya, etika, ritorika, muzika h.t.b. oblastlar boyinsha jazilg`an shig`armalarinin` uliwma sani 200 ge jaqin.

Onin` «Kitab-al Kanun fi-t-tibb» («Vrachliq ilim Kanoni») shig`armasi bar. Bul miynet meditsinaliq ilimlerinin` jiyag`i, og`ada ken` entsiklopediya. Bul og`ada u`lken miynet, atap aytqnda adamnin` anatomiyasi ha`m fiziologiyasi, dietika, og`ada ha`rqiylı keselliklerdin` aldin aliw ha`m emlew haqqında-ı mag`liwmatların o`z ishine aladi. Ibn Sina deneni duris ku`tiwge, ashiq hawadag`i ha`rqiylı oyınshılarg`a, rejimge, awqatqa og`ada u`lken a`hmiyet beredi.

«Vrachliq ilim kanoni» XII a`sirde-aq Batis Evropag`a ma`lim bolg`an, ol jerde latin tiline ta`rjimalanadi. Bul miynetlerinin` latinsha ta`rjimasi birinshi ma`rtebe Italiyada 1470-jili basılıp shig`adi, onnan keyin 30 ma`rtebeden Evropanin` ha`rqiylı qalalarında qaytadan basılıp shig`adi.

Ibn Sinanın` filosofiya boyınsha miynetlerinin` arasında u`lken miyneti «Kitab-ash-Shifa» («Shipa tabiw kitabi») o`z zamanındag`i filosof ta`biyiy-ilimiy bilimlerden` entsiklopediyasi. Bul miynetinde muzikanin` adamnin` qayg`i-ha`siretine teren` baylanisi haqqında, muzikanin` tin`lawshılarda qapalıq yamasa quwanish, gu`der u`ziw yamasa u`mitleniw keypiyatın payda etiw uqiylilig`i haqqında, muzikadan densawlıq ma`nisinde paydalaniw haqqında qızıqlı pikirleri bar. a`sirdin` ortalalarında Oraylıq Aziyada qurılıs jumisi og`ada joqari gu`lleniw da`rejesine jetti.

XIV a`sirdin` aqırında Samarqand Timurdin` og`ada qu`diretli feodallıq imperiyasının` paytaxtı boladi. Ol Samarqandti en` a`jayip qalag`a aylandiriwg`a umtiladi. Saraylar, meshitler, medreseler, mavzoleyler, ka`rwan saraylardı tikledi. Bularda Azerbayjan, Iran, Siriya, Hindstan, Xorezm h.b. ellerden kelgen sheberler de boldı.

BIYBIXANIM SOBOR MEShITI (leoo-lr0r)

Imarattin` qurılısında gerbishtin`, shirshanin`, mozaikanin` oyma nag`islari qollanilg`an.

Timurdin` su`yikli aqlig`i shaxzada Muhammed Sultan qaytis bolg`an. Timur sawlatlı mavzoley saldiradi. Timur o`lgennen keyin ol o`zinin` ha`m tuwg`an-tuwisqanlarınin` saxanasına aylang`an. Ha`zir ol imarat Gor` Amir-a`mirdin` go`ri (1404) atamasi belgili.

Mavzoley segiz mu`yeshli, onin` u`stinde za`wlim gu`mbez bar.

Timurdin` aqlig`i – Ulig`bektin` tusında, a`sirese 1417-1420 jillari joqari diniy musulman mektebi – medrese salınadi. Sha`kirtler sol jerde jatip bilim alg`an.

Ulig`bek medresesi o`zinin` go`zzal qurılısı menen ajiralıp turadi. Medirese Registan maydanında – qala orayında jaylasqan. Ol pu`tkil feodallıq Shig`istag`i qala saliw iskusstvosinin` u`lgisi bolg`an.

Ha`zir Ulig`bek medresesi Sher-Dor ha`m Tilla- 5 medreseleri menen birlikte a`jayip arxitekturalıq ansambl`di quraydı.

Buxara–Orta Aziya iskusstvosinin` orayı boldı. Boyan-Koli-xan mavzoleyı, Mir-arab medresesi ha`m namaz oqiwg`a shaqiratug`ın minarasi bar.

Kon`yan meshiti (XII)–50 m. ba`lentligi – diametri – 9 m. Joqari qaray jin`ishkerip baratug`ın minarettin` o`resi birde ken`, birde tar poyaslarg`a bo`lingen. Ha`r poyastin` o`z nag`isi bar. Ol segiz a`sirden berli Buxaranin` baslı arxitekturalıq esteligi bolıp kiyatır, qalanin` kelbetin belgileydi.

XII-XIII a`sirlerde qoladan quyilg`an, ilaydan islengen orta a`sirlik buyımlardin` a`jayip u`lgileri saqlawlı tur. Olardin` biri mumlı modal` boyınsha u`lken sheberlik penen qoladan quyilıp, keyin oyıp nag`islang`an qustin` biynesi bolıp tabiladi. o`araqalpaqstannin` ha`zirgi To`rtku`l rayonında jaylasqan o`abatqalani qazg`an waqtında 9 jaydin` bo`lmelerinin` birinen eki na`rse tabilg`an, olar bir shamnin` bo`lekleri. To`mengi bo`legi – qaliwsız etip nag`islang`an, tu`bi ha`m joqarisi biyik, ishi quwis mori. Tek sinig`i saqlanıp qalg`an qola zerendi de elesletiw za`ru`r. Jiyegindegi shubarma tishqan izi tu`rindegi geometriyalıq nag`is, birneshe spiralli ha`m to`menirek jaylasqan ornamentli nag`islar jaqsıláp u`ylestirilgen dekoratsiya. Zeren jergilikli miskerlerdin` ho`nerinin` a`jayip u`lgisi bolıp tabiladi.

Muzey assuariy-su`yek saqlag`ishlardin` u`lken kolleksiyasına iye. Olar a`yyemgi Xorezmde ken` taralg`an zoroastrizm dininin` rejelerine sa`ykes keledi.

o`araqalpaqstannin` Xojeli rayonında jaylasqan Ga`wir qala (Mizdakxan) bastırma a`ywannin` diywalları ha`m ilayg`a jazilg`an jazıwlar ha`m ornamental` oyma nag`islardin` qaldıqları (IX-X a`sirler).

Qyat qalası (Beruniy) X a`sirdegi a`jayip qurılıs.

Qaraqalpaq da`stanları ha`m usı da`wirdin`:

Oyanıw da`wirinin` estetikalıq oyi payda bolıp kiyatirg`an tariyxiy progressiv kapitalistlik qatnaslardin` tiykarında rawajlandı.

Oyaniw da`wirinın` estetikasin gumanistik pafos, realistlik bag`dar ha`m onin` ko`rkem praktika menen tig`iz baylanisi xarakterleydi. Oyaniw da`wirinın` ko`p g`ana xudojnikleri Leonardo da Vinchi, Mikalendjelo, Dyurer, Shekspir estetikaliq oydin` rawajlanıwına u`lken u`les qosti. Ma`selen, Leonardo da Vinchi iskusstvo ha`m miami ilimdey du`n`yani tanıp biliwi xizmet etedi, biraq spetsifikag`a iye deydi.

Klassitsizm estetikasi Frantsiyada XVII a`sirde qa`liplesti. Bunda ko`birek Dekarttin` dualistik ha`m ratsionalistik filosofiyasinin` ta`siri bar. Klassitsizm estetikasına normativizm ta`n. Klassitsizm xudojnikler basshiliqqa aliwi tiyis qa`deler usindi. Klassitsizm estetikasi individtin` jeke adamnan tisqarig`a, ma`mleketlik baslamag`a bag`iniwin tastiyoqladi. Antitariyxıylik ha`m dvoryanliq shekleniwshilikke iye boldi. Xudojnikti o`mirlik materialdi qatan` tan`lawg`a bag`darlap, janrlardi bo`lip qarawda qatan`likti talap qildi.

Klassitsizmnin` estetikaliq teoriyasın klassinistik iskusstvo menen ten`lestiriwge bolmaydi. Ol ken` ha`m onda iskusstvoli grajdanlıqqa, patriotlıqqa bag`darlaw ku`shli. Sonday-aq, bilimlendiriw ha`m ruwxıy turmisqa, sonin` ishinde estetikag`a u`lken ta`sir etti. Ol Angliyada payda bolıp, ag`artıwshiliq estetikasi Frantsiyada ha`m Germaniyada XVIII a`sirdin` ekinshi yarımında ju`da` ku`sheydi. Frantsiyada ol ulli entsiklopedist-ag`artıwshılardin` ideyalari menen baylanisli. Ma`selen, Didro (lule-luir). Didronin` klassitsistten ayirmashilig`i sonda, go`zzallıqtı haqıyqatlıqtin` da`rejesinde qaradı. Ol go`zzallıqtin` materiyanı ajıralmaslıg`ın aytip, onin` da`regın zatların` qatnasınan tabadı. Sonday-aq, go`zzallıqtı go`zzallıq tuwralı ko`zqarastan ajıratadı. Ol iskusstvonin` biliwlik, a`dep-ikramlıq-ta`rbiyalıq roline diqqat bo`ldi.

Germaniyada bilimlendiriwdin` iri wa`kili Lessing (1729-1781) boldi. Iskusstvo Lessing ushin birinshi gezekte erkin adamdı ta`rbiyalawdin` quralı. XVIII a`sirdin` aqırınan baslap Germaniya filosofiyalıq ha`m estetikaliq oydin` orayına aylanadı. Angliyag`a ha`m 1789-1794 jıllardag`ı revolyutsiya na`tiyjesinde kapitalistik progress joli menen ha`reketke tu`sken Frantsiyag`a salıstır`anda Germaniya ekonomikalıq ha`m siyasiy artta qalg`an, mayda bo`leklerge bo`lingen yarım feodallıq el edi. Biraq, bul jerde ha`m Frantsiyadag`ıday filosofiyalıq revolyutsiya burjuaziyalıq revolyutsiyanın` aldında edi.

I.Kant (1724-1804). Onin` estetikaliq ko`zqarasları «Pikirlewdin` mu`mkinshiliklerin sing`a aliw» miynetinde sa`wlelendi. Kanttin` filosofiyalıq ko`zqaraslarında idealizmnin` (tiykarınan sub`ektiv idealizmnin`) ha`m materializmnin` elementlerinin` dialektika ha`m metafizikanın` ushlasiwi onin` estetikaliq ha`m qarama-qarsılı-ın belgiledi. Kant estetikaliq problemag`a gnoseologiya menen etika, biliw menen praktika, seziwlik penen a`dep-ikramlılıqtin` arasin baylanistiriwshi liniyanı tabıw ushin qatnas jasaydı. Usı maqset penen ol iskusstvoni analizleydi. Sebebi, iskusstvoda adamnin` go`zzallıq tuwralı pikirinin` hadal la`zzeti ko`rinedi. Usig`an qaramastan estetikaliq problematikani ko`rkem do`retiwshilikke baylanisli sub`ektin` bahalaw pozitsiyasına analizi sipatında qaradı. Kant go`zzallıqtı ha`m estetikaliq talg`amdı analizlewde estetikalıqtı a`dep-ikramlılıqtan ajıratadı. Kant estetikasinin` kemshilikleri – onin` abstraktlıg`ı, tariyxıysızlıg`ı belgili da`rejede Gegel` (1770-1831) ta`repinen saplastırıldı. Ob`ektiv idealistik sistemasına ilayiq go`zzallıq sferasin tek iskusstvo menen shekleği. Iskusstvo Gegel` ushin absolyut ruwxın` o`zin-o`zi tanıp biliwinin` nızamli basqışı, go`zzallıq-konkret-seziwlik formadag`ı ideya (shinliq) Gegel` estetikasında ayırıqsha orın mazmun menen formag`a tiyisli. Iskusstvonin` mazmunın Gegel` ideya menen sheklese, formasın onin` seziwlik ko`rınisi sipatında tu`sinedi. Iskusstvonin` konkret-seziwlik baslamadan bo`linbewshiliginde iskusstvonin` dın menen, filosofiya menen salıstır`andag`ı tiykarg`ı a`zzılıgı dep qaraydı. Iskusstvonin` idealin Gegel` mazmun menen formanin`, ideya menen onin` predmetlik-seziwlik ko`rınisinin` birigiwinde ko`redi. Olardin` ara-qatnasının` ha`r tu`rli da`rejesine ilayiq Gegel` barlıq konkret qubılislardi bahalaydı ha`m iskusstvonin` rawajlanıwında u`sh tiykarg`ı da`wirdi tastiyoqlaydı. Birinshi da`wir – simvolikalıq-ideya ele o`zinin` adekvat kelbetin tappag`an, ekinshi da`wir klassikalıq–bul a`sirese grek skul`pturasına tiyisli. Ideya o`zinin` tolıq, adekvat ko`rınisine iye, u`shinshi da`wir – romantikalıq-ideya qaytadan o`zinin` predmetlik kelbetinen ayra tu`sedi, anig`irag`ı, onnan o`tip ketedi. Gegel` sistemasına ilayiq ha`r bir tariyxıy da`wirde iskusstvonin` anaw ya minaw tu`rı jetekshi rol`ge iye boladı. Simvolikalıq da`wirde–arxitektura, klassikalıq da`wirde – skul`ptura, romantikalıq da`wirde – muzika ha`m poeziya ku`sheydi.

Usinshama sxematizmge qaramastan gegel'lik estetika ko'p g'ana bahali tujirim ha'm boljawlarg'a iye. Gegel'din` estetikaliq teoriyasinin` ku'shli ta'repi – onin` tariyxiylik printsiptinde, iskusstvonin` gnoseologiyaliq ta'biyatın tiykarlawında, iskusstvoni adamzat iskerliginin` basqa da oblastlari menen tig'iz baylanista qarawında ha'm iskusstvonin` xizmetindegi gumanizmin tu'siniwde.

XIX a'sirdin` aqiri XX a'sirdin` basındag'i Orayliq Aziya xaliqlarinin` estetikaliq oy-pikirine keletug'in bolsaq, ol tuwrali u'stirtinlew bolsa da aytıp o'tiwimiz kerek.

Abay Qunanbaev (1845-1904) du'n`yani tu'sindiriwdegi qarama-qarsiliqlarina qaramastan, konkretirek aytqanda materialistlik ha'm idealistlik ko'zqaraslardin` bir-birine o'tlesiwine qaramastan, iskusstvo tuwrali teren` pikirler aytti. Ol o'zinin` shig'armalarında «O'len`-so'zdin` patshasi, so'z sarasi», «Men jazbayman o'len'di ermek ushin» dep poeziyanin` ja'miyetlik o'mirdegi roline u'lken diqqat bo'ldi.

Zakirjan Furqat (1858-1900)

Furqattin` tariyxqa ko'zqarasi idealistlik xarakterge iye boliwina qaramastan progresstin` da'regin ilimnen izledi. Bul boyınsha Furqattin` qolında poeziya bilimlendiriwde quralı boldi.

Furqattin` xizmeti sonda, ol a'debiyattag'i progressivlik liniyani ashıp berip, shayirlardin` waziypasi haqiyqatlıqti ko'rkem sa'wlendiriw dep tastiyladi. Onin` estetikaliq ko'zqaraslarında, ma'selen go'zzallıq tuwrali pikirinde go'zzallıqta real` o'mir menen baylanistiradi. a'debiyat ha'm poeziya o'mir menen, praktika menen tig'iz baylanista boliwi tiyis.

Berdaq -G'arg'abay uli (1827-1900)

Ol estetikaliq idealdi demokratiyalıq bag'darda tu'sinip, tiykarg'i estetikaliq kategoriyalardin` mazmunin ashiwg'a umtildi.

Berdaq qaraqalpaq xalqinin` estetikaliq oyın en` aldi menen poeziyag'a xalıqlıq da'stu'rdi bayitiwi menen belgili. Berdaqtin` pikirinshe, haqiyqiy sulıwlıq bizdi qorshag'an real` o'mir. Sulıwlıq sub'ekttin` ob'ektiv du'n`yag'a real` qatnasi na'tiyjesinde qabıllanadi. Shayirda «bul du'n`ya beyishten jaqsi ko'rinedi» degen pikir bar.

Onin` estetikaliq talg'aminin` joqari bolg'anlig'in ol do'retken sazlar «Ikkimiz», «Gu'lar», «Muxalles», «o'arajan» h.t.b. da'lilleydi. Estetikaliq ideal onin` xalıq ushin qosig'inan ko'riniş tabadi. Ko'terin`kilik shayirdin` qaharmanlıq ideyalari arqalı ko'rindi. Ma'selen, «Amangeldi» poemasi. Tragiklik «Salıq», «Bolg'an emes», «Jaz keler me?», al komiklik «Yan'lidi», «Salıq», «Aqmaq patsha» romani h.t. b. shig'armalari arqalı konkretlesedi.

Bekkemlew ushin sorawlar

1. A`yyemgi grek estetikasi
2. Orta a`sirlik estetika

A`debiyatlar:

1. Karimov I.A. Wzbekiston buyuk kelajak sari. T.1998
2. Ka`rimov I.A. O`zbekstan o`zinin` jan`alaniw ha'm rawajlaniw joli. .:, 1993
3. Ka`rimov I.A. O`zbekstan XXI a`sirge umtilmaqta. N., 1999
4. Borev Yu.B. Estetika. M., 1989
5. Djanabaeva G. Estetika ma`seleleri N., 1993
6. Umarov E. Estetika. T., 1998
7. Estetika. Slovar` M., 1989
8. Xudaybergenov U. Esteticheskie vzglyadi Berdaxa. N., 1995

Lektsiya 16. Tiykarg'i estetikaliq kategoriyalar

Jobasi:

1. Estetikaliq kategoriyalar tu'sinigi
2. Estetikanin` tiykarg'i kategoriyalari

A`debiyatlar:

1. Karimov I.A. Wzbekiston buyuk kelajak sari. T.1998.
2. Ka`rimov I.A. O`zbekstan XXI a`sirge umtilmaqta. N., 1999
3. Borev Yu.B. Estetika. M., 1989
4. Djanabaeva G. Estetika ma`seleleri N., 1993
5. Umarov E. Estetika. T., 1998
6. Estetika. Slovar` M., 1989.

Ha`r bir ilim adamzattin` praktikaliq ha`m biliw iskerliginin` na`tiyjeleri sa`wlelenetug`in tu`sinikler sistemasina iye.

Tiykarg`i estetikaliq kategoriyalar–go`zzalliq, ko`terin`kilik, tragiklik, komiklik.

Bul tu`sinikler menen pu`tkil estetikaliq kategoriyalardin` «dizimi» tamamlanbaydi. Sonin` imenen birge, bul kategoriyalar ha`mmesinin` tiykarin quraydi.

Estetikaliq kategoriyalar ha`m filosofiialiq kategoriyalar siyaqli ha`rekettin` ha`m bir-biri menen tig`iz baylanisli. Sonin` menen birge, bir-birinen ajiralip ta turadi. Estetikaliq kategoriyalar adamnin` haqiyqatliqqa estetikaliq qatnasin bildiredi. Ha`r bir estetikaliq kategoriya o`zgeshelikke iye, onin` menen birge ha`mme estetikaliq kategoriyalar uliwmaligga iye. Bul estetikaliqtin` ayriqsha ba`naliq boliwi menen – predmetlik seziwlik, seziwlik qabillawliq qa`siyetlerge iye boliwi menen baylanisli.

Go`zzalliq estetikanin` orayliq kategoriyasi. Tiykarinan estetikanin` barliq basqa problemalari anaw ya minaw da`rejede go`zzalliq problemi menen baylanisli. Ba`lkim, estetikasi uzaq jillar go`zzalliq tuwrali ilim, go`zzalliq filosofiiasi dewi ha`m usinnan bolsa kerek. Shininda da go`zzalliq ta`biyatta da, ja`miyette de o`mir su`redi. Go`zzalliq– bul o`mir dep tu`sindiriwler ha`m usidan. Birinshiden, go`zzalliqtin` da`regi – real` o`mir, real` iskerlik. Ekinshiden, go`zzal degende o`mirdin` belgileri aniq ha`m toliq ko`rinetug`in konkret qubilisti ha`m na`zerde tutamiz. Sonday-aq, go`zzalliqqa estetikaliq bahalaw bergenimizde formanin` mazmunha sa`ykesligin g`ana emes, onin` unamli xarakterge iye boliwin da esapqa alamiz. Ma`selen, adamnin` a`dep-ikramliq sapasi onin` is-ha`reketlerinde, kelbetinde garmoniyasi ko`rinis tabadi ha`m so`ytip g`ana go`zzal boladi.

Ta`biyattag`i go`zzalliq ta`biyat qubilislarinin` nizamlilig`ina, maqsetke muwapiqlig`ina baylanisli. Miynettegi go`zzalliq miynettin` erkli xarakterde do`retiwshi adamnin` uqibinin` jetilisiwinde, belgili bir materialda, aytayiq ustanin` basinda oylag`aninin` (oylap tapqaninin`) adektiv tu`rde a`melge asiwinda. Ja`miyetlik o`mirdegi go`zzalliq estetikaliq idealdi a`melge asiriw ushin gu`reste ko`rinedi. Iskustvodag`i go`zzalliq bolatug`in bolsa bul ha`rqashan alding`i ideyaliliq.

Al, go`zzalliqqa qarama-qarsi kelisimsizlik (bezobraznoe) bolatug`in bolsa, bul garmoniyanin` buziliwi, en` aldi menen mazmun menen formanin` birliginin` buziliwi. Aytayiq, sotsialliq o`mirde adamzat jen`ip alg`an gumanistik printsiplerden bas tartiw kelispewshilikke misal boliwi mu`mkin.

A`lbette, estetikaliq oy-pikir go`zzalliq ma`selesine baylanisli ko`zqaraslarga ju`da` bay ekenligin ha`m aytip o`tiwimiz kerek. Bul ha`rqiqli ekenligi o`zinen-o`zi tu`sinikli. Nege degende, bizde unamli emotsiya boldiratug`in qubilisti go`zzal dewden a`piwayisi joq. Al, nege go`zzal degenge juwap beriw an`sat emes.

Birinshi ret a`yyemgi grek filosofi Platon eki sorawdi ne go`zzal, go`zzalliq degen ne degen sorawlardi aniq qoya bildi. Degen menen onda, burin eskertkenimizdey-aq, go`zzalliq ob`ektiv idealizm ruwxinda tiri, seziwlik, o`zgeristegi du`n`yadan ajiralg`an ma`n`gi ideya sipatinda.

Gegel`de go`zzalliq absolyut ideyanin` rawajlanishi menen baylanisli. ta`biyattin` go`zzallig`in tiykarinan biykarladi. Go`zzalliqtin` haqiyqiy sferasi–iskustvo–bul ko`zqarastin` ratsionalliq da`nesi go`zzalliqti jetiliw menen baylanistiriwinda. Degen menen, soni tu`siniw kerek, go`zzalliqtin` belgisi jalg`iz jetiliw g`ana emes, anaw ya minaw predmettin` rodliq belgilerinin` toliq ko`riniwi de boladi.

Go`zzalliqqa baylanisli sub`ektiv-idealistik ko`zqaras (ma`selen XVIII a`sir anglichan filosofi D.Yum) go`zzalliqti adamnin` ruwx, zattin` bayqaliwi, seziliwi sipatinda tu`sindiredi. Go`zzalliqti ob`ektiv kriteriylerden ayiradi.

Aristotel`de go`zzalliq materiyanin` sanliq, ken`isliklik minezlemelerinin` ishindeg`i belgililik, proporsionalliq, garmoniya, o`lshem tu`siniklari menen baylanistiriladi. Aristotel`din` pikirinshe, adam ha`m predmettin` sa`ykeslilik printsiipi go`zzalliqtin` tiykari. Duris, go`zzalliq bul o`mir dep tu`sindiriwler ha`m boldi. Bul jerde go`zzalliqtin` ob`ektiv da`regin o`mir menen baylanistiriw duris

bolg`ani menen o`mirde ha`mme na`rse go`zzal emes ekenligin ha`m umitpawimiz kerek. Ma`selen, Chernishevskiy solay etip, go`zzalliqti ideal menen baylanistiradi (Pomeshiktin` ha`m diyqannin` hayal suliwlig`i tuwrali ideallari bug`an misal).

Bul qisqasha sholiwdan juwmaq jasasaq, go`zzalliq shininda da burin atap o`tkenimizdey-aq, haqiyqatliqtin` qubilisari ta`biyat, ja`miyet, iskusstvo. Sonday-aq, go`zzalliqti tariyxii qubilis sipatinda ha`m qarawimiz tiyis.

Iskusstvodag`i go`zzalliqti analizlew iskusstvonin` ta`biyatın tanip biliwdin` a`hmiyetli momentlerinen esaplanadi. Aqiri, iskusstvo suliwliq nizami saqlanbasa bolmaydi. Ol mashina emes. Mashina suliwliq nizami saqlanbay ha`m o`z funktsiyasin atqara beriwi mu`mkin. Iskustvo olay emes.

Iskusstvonin` go`zzallig`in quraytug`in elementler qanday? Estetikaliq ideal, demek boliwi tiyis go`zzalliq iskusstvodag`i go`zzalliqti belgilewshi parametrlerden esaplanadi.

Iskusstvo o`zinin` rawajlanıwınin` ha`mme basqishlarında ha`m idealdin` o`zgerisin, onin` sotsialliq ha`m milliy belgilengenligin sa`wlelendiredi.

Iskusstvoda ja`mlengen estetikaliq idealdin` tiykarg`i mazmuni adam suliwlig`i tuwrali, ha`r tu`rli da`wir, milletler, sotsialliq toparlar adamlarinin` adam qanday boliwi tiyis degen ma`seleler boyınsha ko`zqarasları.

Iskusstvo ko`p a`sirler ishinde estetikaliq idealdi engiziwdin`, ja`mlewdin` eki jolina iye: a) unamli qaharmandi jasaw arqali oni ja`mlewdin` tuwri joli, b) o`mirdin` qubilislarin sa`wlelendiriw arqali alding`i ideallardi tastiylaw.

Sonday-aq, iskusstvoda go`zzalliq ha`rqashan forma menen mazmunın birliqi menen baylanisli. Bul iskusstvodag`i suliwliqtin` kriteriylerinin` biri. Juwmaqlap aytqanda, iskusstvodag`i go`zzalliq ko`p aspektli: estetikaliq idealdin` shinlig`i ha`m progressivligi, haqiyqatliqtı tanip biliwdin` durislig`i ha`m teren`ligi, ko`rkem sheberliktin` da`rejesi. Bul faktorlardın ishindegi sistema ornatiwshisi estetikaliq ideal, onin` shinshillig`i, demokratiyalilig`i ha`m adamgershiligi boladi.

KO`TERIN`KILIK

Ko`terin`kilik termini birinshi ret son`g`i antikaliq estetikada payda boldi. Bul o`mirde bul termin so`ylewdin` ayriqsha stili sipatında qollanildi.

III a`sirde jasag`an belgili ritor Longinnin` «Ko`terin`kilik haqqında» traktati menen ko`terin`kilikke uliwma estetikaliq, teoriyalıq qatnasta baylanistiriw ha`m bar. Bug`an ko`p g`ana izertlewshiler gu`manlanip qaraydi. Degen menen, Longinnin` traktatında ko`terin`kilik iskusstvonin` adamnin` janına ta`siri boyınsha qaraladi.

XVIII a`sir Angliya seksualizmi, ma`selen E.Berk ko`terin`kilik seziminin` da`regın qorqinish, qa`wip-qa`terdi boldiratuğ`innin` ha`mmesinen ko`redi.

Nemets filosofi I.Kant ko`terin`kilik kategoriyasin go`zzalliq penen bir qatarda qarap, go`zzalliq sapadan aling`an la`zzet arqali payda boladi dese, ko`terin`kiliktin` tiykarında san tuwrali ko`zqaras bar dep tu`sindiredi.

Kanttın pikirinshe, shekten tisqari qubilislar arqali shaqirılğ`an qorqinishti boldirmaw ha`m bul arqali alinatug`in la`zzet ko`terin`kiliktin` ma`nisi.

Gumanistlik pafosına qaramastan ko`terin`kiliktin` kantliq kontseptsiyasi sub`ektiv idealizmnin` belgilerine iye: ko`terin`kilikti tek adamnin` janında ko`redi ha`m oni aqıl-oydin` ideyasi g`ana dep ko`rsetti ha`m ol seziwlik formag`a ja`mleniwi mu`mkin emes. Bunnan Kanttin` u`zil-kesil juwmag`i: iskusstvog`a ko`terin`kilik ja`mlenbeydi.

Gegel`de ko`terin`kilik iskusstvonin` ol ko`rsetken simvoliqlig`i menen baylanisli. Juwmaq: ko`terin`kilik diniy ha`m mistikaliq iskusstvog`a ta`n. Ratsionallıq da`nesi: joqarg`i sezimler payda etetug`in qorqinishti saplastiriw boyınsha kantliq ideyanın rawajlanıwi (joqari, qaharmanlıq). N.G.Chernishevskiydin` ko`terin`kilikke ko`zqarasında seziwlik ha`m antropologizm elementleri bar.

Shin ma`nisinde ko`terin`kilik en` aldi menen konservativ ku`shler aldında qorqıwdı saplastiriw, gumanistlik idealdi tastiylawg`a bag`darlang`an qaharmanlıqta ko`rinis tabadi.

Ko`terin`kilik ta`biyatta ha`m, ja`miyette ha`m, adamlardin` iskerliginde, onin` produktlarında, adamnin` janında ha`m o`mir su`redi. Ha`mme qubilislar ushin ko`terin`kilik, uliwmalıq-o`lshemnin`, mug`dardin` tolisiwi, shegarag`a jaqinlasiwi. Al, shegaradan shiqsa o`lshem buziladi.

Ta'biyatta ko'terin'kilik – joqari tawlar, pa'tli suw sarqiramalari, sheksiz okeanlar, tolqinlang'an ten'iz, tu'bi joq juldizli aspan h.t.b. Bul jerde uliwmalıq–masshtabliliq, og'ada u'ikenlik, ulliliq, sheksizlik. Ko'terin'kilik ta'biyatta adamnin' a'zzilik sezimin emes, al ta'biyat penen qosiliw, og'an jetiw, ko'teriliw menen baylanisli.

Ko'terin'kilikte qorqinish adamda irkinishlerdi, bo'getlerdi saplastiriw menen baylanisli.

Ko'terin'kilik sezimi uliwma adamzatliq, g'alabaliq momentler menen birge sotsialliq belgilengen, konkret tariyxiy xarakterge iye.

Ja'miyetlik o'mirdegi ko'terin'kilikke tariyxtin' barisina ta'sir etiwshi qubilislar ha'm protsessler misal bola aladi. Ma'selen, elimizdin' biyg'a'rez rawajlaniwina baylanisli o'zgerisler. Ja'miyetlik o'mirde ko'terin'kilik qaharmanliq penen sonshelli o'tlesip ketken, olardi bo'lek-bo'lek qaraw demek, ko'terin'kilikti onin' tiykarg'i mazmuninan ajiratiw degen so'z.

Qaharmanliq ko'terin'kiliktin' ja'miyetlik o'mirdegi aniq ko'rinishlerinin' biri. Ko'terin'kiliktin' qaharmanliq qa'siyetinde etikaliq ha'm estetikaliq toliq ha'm ayqin ko'rinedi.

En' jaqsi ideyalar ushin xaliq qaharmanlarinin' figuralari ha'm ko'terin'kilikke, ha'm qaharmanliqqa iye. qaharmanliqti bir tu'ri tu'siniw qiyin. Oris jaziwshisi A.P.Chexov jer ju'zilik iskusstvoda birinshilerden bolip adamnin' qaharmanlig'in ekstremalliq situatsiyada emes, al ku'ndelikli o'mirde alip ko'rsetedi. Chexov ideali–bul ko'terin'kilikti ku'ndelikli hadal miynette, a'dep-ikramliq printsiplerge mudami moyinsiniwda.

Ja'miyetlik, estetikaliq idealdin' o'zgeriwi menen ko'terin'kilikti ba'halaw ha'm o'zgeredi. Aytayiq, 30-40 jillari buring'i Awqam tusinda tu'tinli trubalarg'a iye zavodlar, fabrikalar, gigant GRESler o'mirdegi ko'terin'kilik sipatinda boldi. Adamg'a bag'ing'an ta'biyat temasin ulig'law ja'miyetlik sanag'a enisti, idealg'a aynaldi. Endi bu'ginliginde olay emes. Ta'biyat u'stinen ku'shlew, zorlaw emes, al onin' menen garmoniya, jeke rekordlar, massaliq oyqan emes, sotsialliq jaqtan aktiv, initsiatali jeke adamdi qa'liplestiriw usi bu'gingi ko'terin'kiliktin' ideali.

Iskusstvonin' ha'rqiylı tu'rleri ha'm janrlari ko'terin'kiliktin' ko'rinishi ushin ha'r tu'rli mu'mkinshilik beredi. Onin' u'stine, geybir janrlar ko'terin'kilikti ko'rkem men'geriw protsesinde qa'liplesti. Ma'selen, qaharmanliq epos, poema, qaharmanliq tragediya, qaharmanliq simfoniya ha'm oratoriya, arxitektura menen monumentalliq iskusstvonin' ko'p g'ana janrlari.

Ko'terin'kilik arxitekturada ayriqsha rol' oynaydi. Ma'selen, Egipet piramidalari, parfenon, orta a'sirlik gotikaliq soborlar, arxitekturaliq ansambl'ler (Buxara, Samarqand, Xiywa h.t.b.).

TRAGIKLIK HA'M KOMIKLIK

Tragiklik ha'm komiklik–estetikaliq kategoriyalar, olarda ja'miyetlik o'mirdin' qarama-qarsiliqlari, mobiliziyalari bahalanadi ha'm oy juwmag'inan o'tedi. Bularda adamnin' ja'miyetlik o'mirdin' qubilislarina ha'm waqiyalarina estetikaliq qatnasi ko'rinish tabadi ha'm bekkemlenedi. Bul ma'niste olar go'zzalliq kategoriyasina qarag'anda tar. Aytayiq, ta'biyat go'zzal boliwi mu'mkin, biraq ol tragiklik ha'm ku'lkili ha'm bolmaydi.

Tragiklik ha'm komikliktin' o'z-ara baylanisin ayriqsha iskusstvo ko'rsete aladi.

Tragiklik ha'm komiklik bir-birine o'tlesip, tragikokomiklikke iye boladi.

Tragiklik ha'm komiklik jeke predmetlerdin' bahaliq qa'siyetlerin emes, al protsesslerdin' bahaliq qa'siyetlerin belgileydi. Tek anaw ya minaw ha'reket g'ana tragiklik yamasa komiklik xarakterge iye.

TRAGIKLIK

Ha'rtu'rli filosofiyaliq-estetikaliq sistemalarda tragiklik problemi ha'rtu'rli oring'a iye. Du'n'yani tu'siniw tragiklik Shopengauerge ha'm, K'erkegorg'a ha'm tiyisli. Ekzistentsializm ha'm belgili da'rejede pantragizm filosofiyasi bolip tabiladi. Ma'selen, Komyu o'lim problemasin filosofiya ushin duris dese, J.P.Satr o'mirdi o'limdi o'lesi sharshap ku'tiw dep tu'sindiredi.

Gegel' tragediyanin' da'regin jeke adam menen ob'ektiv za'ru'rliktin' soqlig'isiwinda ko'rди. Degen menen, onin' tragikli tu'sindiriwi fatalizmnin' ha'tteki klassliq shekleniwshiliktin' tan'basina iye. Ha'tte qaharman o'liminde o'zi ayiplı dep qaradi. Ol sonday-aq tragiklik du'n'ya sezimine tek aristokratiyalıq qatlam g'ana uqiqli dep tu'sindirdi.

Tragikliktegi, tragiklik kolliziyadag'i birinshi tip adam menen oni qorshag'an ta'biyat arasindag'i o'z-ara qatnaslar tiykarında payda bolatug'in konfliktler menen baylanisli.

Adamnin` rawajlaniwinin` da`slepki basqishlarinda ta`biyat adamg`a baylanisli qorqinishli ku`sh boladi. Biraq, ja`miyetlik o`mirdegi, ja`miyetlik konfliktlerdegi tragiklik ta`g`dir ha`m kolliziyalardin` da`regi olarg`a tu`siniksiz bolip qala beredi. Usinnan ta`g`dir tu`sinigi, tragediyanin` klassikaliq tipi.

Qaharmannin` qiynaliwlari, o`limi tragiklikke iye. Sebebi, onin` za`ru`rli ha`m progressiv gu`resi ma`lim tariyxiy sharayatlarda jen`iw mu`mkinshiligine iye bolmay qarama-qarsiliqqa tap boladi. Bug`an ko`p g`ana misallar keltiriw mu`mkin.

Realitsiyaliq, regressivlik ja`miyetlik ku`shlerdin` ma`pin qorg`aytug`in qaharmanlarga`a tragizm tiyisli me? a`lbette, o`zinin` tragediyasin burin o`tkizgen eski rejim o`zinin` pikirlew komediyasin oynaydi ha`m haqiqatliqtin` go`zzallig`i menen birge onin` kelisimsiz kelbetin ko`redi.

Iskusstvodag`i tragiklik tuwrali aytqanda: a) iskusstvodag`i tragediyaliq motivlerdi, b) tragediyaliq iskustsvoni, v) tragediya janr sipatinda ajirata aliw kerek.

Ma`selen, A.P.Chexovtin` ha`m o`mirdi qabillaw boyinsha og`an jaqin I.Levitanda tragediyaliq motivler bar. Gonya, Vrubel`, Dostoevskiylerde tragediyaliq olardin` iskustsvosinin` estetikaliq ko`rinishin belgilep turadi. Bular – du`n`yani tragediyaliq qabillaytug`in xudojnikler.

Tragediya janri za`ru`rlikten tragiklik konfliktlerdi, xarakterlerdi, situatsiyalardi og`ada toliq ha`m teren` tanip biliw talabinan payda boldi. Ma`selen, Sofokl`din` tragediyalarinin` Shekspirdin` tragediyalarinan, Shekspirdin` tragediyalarinin` Rasinnin` tragediyalarinan, Rasinnin` tragediyalarinin` Vishnevskiydin` tragediyalarinan ayirmashiliqlarina qaramastan olarda uliwmalig bar.

Qa`legen tragediyanin` tiykarinda tragediyaliq konflikt bar. Onin` a`hmiyetli ta`repi–masshtabliliq, ja`miyetlik a`hmiyetlilik. Ba`lkim, usinnan bolar, Gegel` tragiklikti substantsionalliq, demek tiykarig`i ku`shlerdin` soqlig`isiwinin` na`tiyjesi degen edi.

Degen menen, Shekspirdin` Makbet, Richard III leri ya Brexttin` Kuraj anasinin` ta`g`dirleri ju`da` qarama-qarsiliqli. Olarg`a bir jag`inan g`a`zebin` kelse, bir jag`inan olar buzilg`an orta, ta`rbiya, sharayatlardin` produktlari.

Tragediyada ta`rtip boyinsha qaharmannin` aktivligi ko`rinedi.

Tragediya eski ja`miyetler qiyrap, eski siyasiy kontseptsiyalardi, etikaliq ha`m estetikaliq norma, printsipierdi azapli bahalaw bolg`anda gu`lleydi.

Tragediyanin` birinshi tariyxiy formal-antikaliq tragediya. Go`ne patriarxalliq tiykarlardin` qulap, klassliq ja`miyetin` tastiyoqlaniwi menen kelip shiqti.

Antikaliq tragediyada ta`g`dirdin` (Rok) adamnin` ta`g`diri u`stinen hu`kimdarlig`i bola bermeydi, al mawasasizliq, gu`res ko`rinedi.

Orta a`sirlik Batis Evropada xristianliq ideologiya pu`tkil tragediyanin` ruwxina qarsi

Oyaniw da`wirindegi tragediyada bas motiv jeke qumarliliq ha`m erk. Tragediyanin` da`regi–adamnin` o`zi, onin` jerdegi o`miri.

Ma`selen, «Gamlet». Gamlet Klavdiydi o`ltiredi, biraq tariyx ko`tergen sheshilmeytug`in waziypasi – «shiqqan a`sirdi du`zete almaydi». Onin` a`dep-ikramliq jen`isi – qoriqpaytug`in adam oyinin` jen`isi. Burjuaziyaliq da`wirde o`mirdegi tragiklik sonshelli qiyinlasadi, oni adekvat sa`wlelendiriw ushin basqa da janrlardin` ha`m rodlardin` qurallari ha`m mu`mkinshilikleri kerek boladi. Dostoevskiydin` do`retiwshiligi bug`an da`liyl.

Tragediya buring`i Awqam tusina da ta`n. qullasi, adamzat rawajlaniwinin` anaw ya minaw basqishindag`i tariyxiy sheklengenligi – tragiklik motivlerdin` tu`wesilmeytug`in tiykari.

KOMIKLIK

Komiklik kategoriyasi analizlewge biraz qiyinliq keltiretug`in kategoriya. Onin` sebebi, qubilistin` ko`p tu`rliligi, komikliktin` ja`miyetlik funktsiyasinin` da ko`p tu`rliligi. Degen menen, komikliktin` ko`rinishin aniqlaytug`in belgili uliwmalastiriw`a keletug`in klassifikatsiyaliq mu`mkinshilik bar.

So`z joq, komikliktin` tiykarinda o`mirdin` o`zindegi qarama-qarsiliq bar.

Shininda da, adamzat ku`lgende o`zinin` o`tkeni menen jen`ilirek xoshlasadi.

Komikliktin` sotsialliq ma`nisinin` joqarg`i mazmuni – haqiqiy o`mir menen go`nergen o`mir arasindag`i gu`res.

Komikliktin` basqa bir tu`rleri qubilislardin` mazmuni menen formasinin`, qa`lew menen realliq h.t.b. arasindag`i qarama-qarsiliqlardi ashadi. Bunda adam go`neni a`shkaralawshi, onin` u`stinen ku`liwshi, antigumanistlikti sing`a aliwshi boladi.

Solay etip, haqiqatliqtag'i komiklik (komicheskoe) bul normadan shetlew, suliwliq nizamlarin buziw. Al, go`nenin`u`stinen ku`liw – estetikaliq ideal, go`zzalliq ushin gu`restin`o`zinshe bir formasi bolip tabiladi. Bul bir. Ekinshiden, komikliktin`formalari ko`p ha`m onin`haqiqatliqta, iskusstvoda ko`rinishin`qurallari bar. Ma`selen, yumor, satira. Yumor ku`lkinin`ha`r tu`ri menen baylanisli. Satira ja`miyettin`tiykarg`i gedir-budirin a`shkaralaydi. Uliwma estetikaliq ma`niste satira haqiqatliqti ko`rkem sa`wlelendiriw`din`tipi sipatinda haqiqatliqtin`qubilislarin ulg`aytip ko`rsetiwge, ku`liwge, so`ytip bul qubilislardin`adamnin`joqarg`i idealina sa`ykes emes ekenligin ashiwg`a umtiladi.

Satira iskusstvonin`ha`r qiyli tu`r, janr, rodlarinda (lirika, epos, drama) ko`rinis tabadi.

Komikliktin`iskusstvodag`i tag`i bir ayirmashilig`i sonda, ol estetikaliq talg`amnin`ta`rbiyashisi da.

Komiklikke misallar: «Avtomobil`den saqlan», «Kavkaz tutqini», «Ma`spa`mbettin`tu`si», ha`rtu`rli karikaturaliq shig`armalar.

Bekkemlew ushin sorawlar

1. Iskusstvonin`go`zzallig`in quraytug`in elementler qanday
2. Iskusstvonin`tu`rleri

A`debiyatlar:

1. Karimov I.A. Wzbekiston buyuk kelajak sari. T.1998.
2. Borev Yu.B. Estetika. M., 1989
3. Djanabaeva G. Estetika ma`seleleri N., 1993
4. Umarov E., Pal A.S. Estetika. T., 1998.

Lektsiya 17. Estetikaliq sana menen estetikaliq iskerliktin` negizi ha`m mazmuni

Jobasi:

1. Estetikaliq sana tu`sinigi
2. Estetikaliq sananin` tiykarg`i tu`rleri
3. Estetikaliq iskerlik, onin` tu`rleri.

Estetikaliq sana adamnin` du`n`yag`a estetikaliq qatnasinin` sub`ektiv ta`repi.

Estetikaliq sana–bul ja`miyetlik bolmistin` tiykarinda payda bolatug`in ha`m onin` menen birge o`zgeretug`in estetikaliq sezimlar, talg`amlar, pikirler, ideallar, ko`zqaraslar, teoriyalar sistemasi.

Da`slep ja`miyetlik sana tutas, bo`linbegen xarakterge iye boldi. Aqiri, o`ndiriwshi ku`shlerdin` rawajlanawinin` to`men da`rejesine, a`piwayi o`ndiriske primitiv, bo`linbegen sana sa`ykes keldi.

Arxeologiyaliq, etnografiyaliq, tariyxiy, tariyxiy-ma`deniy izertlewler soni da`lilleydi, estetikaliq sananin` urpag`i alg`ashqi adamnin` ele bo`linbegen tutas sanasinda ha`m bar. Ol tiykarinan seziwlik xarakterge iye. Shamasi estetikaliq sana a`dep-ikramliq sana menen diniy sanadan burin payda bolsa kerek. Da`slepki waqitlari estetikaliq sezim, bahalaw, qullasi pu`tkil ruwxiy iskerlik materialliq iskerlikke, adamlardin` materialliq qarim-qatnasia`g`na enisip ketken.

Materialliq o`ndiristin` rawajlanawi estetikaliq sezimlerden` bag`darina ha`m intensivligine estetikaliq ideal ha`m ko`zqaraslardan` ta`sir etedi.

Biraq, bul ta`sir janapay zvenolar – siyosat, siyasiy ko`zqaraslar, a`dep-ikramliq normalar, ko`zqaraslar ha`m ideallar, diniy ideyalar ha`m ma`kemeler arqali a`melge asiriladi.

Filosofiyaliq ko`zqaraslar estetikaliq sananin` tu`sinik, kategorialliq ta`replerine (ma`selen, estetikaliq ko`zqaraslar, teoriyalar), iskusstvonin` estetikaliq sanag`a ta`siri h.t.b. bolip a`melge asadi.

Estetikaliq sana ja`miyettin` toparlarga bo`linawinin` jag`dayinda ideologiyaliq sferada – estetikaliq ideallarda, ko`zqaraslarda, teoriyalarda ko`rinis tabadi. Al endi estetikaliq sananin` emotsionalliq-psixologiyaliq sferasi (estetikaliq sezimlar ha`m talg`amlar) olar belgili da`rejede toparliq ma`plerge qarata o`zinshelikke, avtomatliqqa iye.

Estetikaliq sana, a`sirese onin` sotsialliq-psixologiyaliq zvenosi tiykarinan ja`miyetlik bolmistan qalip otiradi. Geyde sonday adamlardi ushiratiw mu`mkın, siyasiy jaqtan jaqsi jetilgen bolsa da, ju`da` primitiv, rawajlanbag`an estetikaliq talg`amg`a iye.

Ja`miyetlik sananin` otnositelli erkinliginin` ko`rinisnin` bir formasi – miyrasliq. Bul estetikaliq sanag`a ha`m tiyisli. Bul miyrasliq tek estetikaliq teoriya, ko`zqaraslarga`a emes, estetikaliq sezim ha`m talg`amlarga`a ha`m tiyisli.

Estetikaliq sana ja`miyetlik bolmisti sa`wlelendirip qoymastan og`an keri ta`sir etedi de.

Estetikaliq sana estetikaliq iskerlik penen tig`iz baylanisli. Estetikaliq iskerlik protsesinde estetikaliq sana qa`liplese.

Estetikaliq sana ha`m ko`rkem sana (xudojestvennoe soznanie) – jaqin, biraq bir tu`sinikler emes. Estetikaliq sana pu`tkil iskerlikti qabillaw ha`m qayta islew menen payda boladi, al ko`rkem sana iskusstvoni jaratiw ha`m qabillaw protsesinde ko`rinis tawip, a`melge asadi. Ko`rkem sana ko`rkem shig`armanin` strukturasinda materiallassa, estetikaliq sananin` materiallassiw sferasi ken`: predmetlik–praktikaliq iskerlik, onin` na`tiyjeleri barliq materialliq ha`m ruwxiy bahaliqlar.

Estetikaliq sana ja`miyetlik sananin` formasi sipatinda ha`m konkret jeke adamnin` sanali, onin` ruwxiy du`n`yasi ha`m bola aladi. Olarda uliwmalıq bar: ekewi de ja`miyetlik xarakterge iye, ja`miyettin` produkti. Ayirmashiliqqa da iye: ja`miyettin` estetikaliq sanasi individuallıq sananin` mazmuninan ken` ha`m bay. Biraq, indiwtdin` estetikaliq sanasi konkret indiwde tiyisli belgilerdi qamtig`anliqtan bay. Ekewi de bir-birisiz bolmaydi.

Estetikaliq sana a`sirler boyi o`z boyına jeke adamlardin` sezimlerin, talg`amlarin, ideal, ko`zqaraslarin ja`mleydi.

2. Estetikaliq sananin` tiykarg`i, turaqli elementleri: estetikaliq sezimlar, estetikaliq talg`amlar, estetikaliq ideallar, estetikaliq ko`zqaraslar ha`m estetikaliq teoriyalar.

Estetikaliq sezimlar estetikaliq sananin` ayriqsha emotsionallıq qabatin quraydi. Sezimlar adamnin` talaplarin qanaatlandiriwına qatnasinin` ko`rinisi sipatında payda boladi.

Estetikaliq sezimler sotsialliq sezimler toparina kiredi. Estetikaliq sezimler o`z ishine go`zzalliqni tanip biliwge baylanisli sezimlerdi – garmoniya, proportionsalliq, sonday-aq o`zi menen o`zi estetikaliq bolmaytug`in sezimlerdi – quwanish, maqtanish, hayran qaliw, ra`ha`tleniw, jek ko`riw h.t.b. qamtiydi.

Estetikaliq sezimler birinshi ha`m ekinshi signal sistemasinin` o`mir su`riwi menen baylanisli.

Sonday-aq, en` quramali ha`m turaqli estetikaliq sezimler – go`zzalliq, ko`terin`kilik, tragiklik, komiklik. Bul jerde orayliq orin go`zzalliq sezimine tiyisli. Go`zzalliq sezimi haqiyqatliqtin` suliwlig`in ta`biyiy ha`m erkin qabillaw uqibi ha`m oni qabillawda quwanish ha`m la`zzet aliw.

Estetikaliq sezim keshirmelerden ajiralmas jag`dayda estetikaliq sezimnin` o`zi keshirmelerdin` ayriqsha tu`rinin` protsesi. Onin` xarakterli belgisi: sub`ekt penen ob`ekttin` birlesiw.

Estetikaliq keshirmelerdin` o`zinshe tamamlaniwi estetikaliq la`zzet penen baylanisli. La`zzette jeke adamnin` unamli emotsionalliq halati ko`rinis tabadi.

Degen menen, estetikaliq la`zzet oylawsiz ha`m bolmaydi.

Estetikaliq la`zzet qarama-qarsiliqli. Ol o`z ishine sezim, intellekt adamnin` hadallig`in kirgizedi. Hadalliq bul jerde payda tuwrali oylawdi biykarlaydi degendi an`latpaydi. Kerisinshe, ja`miyet ushin, adamzat, progress ushin paydani o`z ishine qamtiydi.

Estetikaliq sezimler sistemasi a`dep-ikramliq ha`m intellektualliq-biliw siyaqli sotsialliq sezimler qatarinda turadi. Olardin` ha`mmesi o`z-ara tig`iz baylanisli. Bul estetikaliq jag`daydi analizlewde ju`da` aniqlanadi.

Estetikaliq talg`am quramali ha`m ko`p aspektli. Ol pikirlewde, adamnin` minez-qulqinda, onin` maneralarinda, ha`reketlerinde, materialliq ha`m ruwxiy do`retiwshiliginin` produktlarinda ko`rinis tabadi.

Ku`ndelikli sananin` da`rejesinde talg`am adamlardin` bir na`rseni ta`wir ko`riwi. Ma`selen, adamnin` ilimge uqibi bar, ilimdi ta`wir ko`redi. Estetikaliq talg`am adamnin` haqiyqatliqqa qatnasi sistemasina kirip, bul qatnastin` individualliq formasin an`latadi.

Estetikaliq talg`amnin` tiykarinda go`zzalliqni kelisimsizlikten ajiratiw, hadal quwanish ha`m la`zzet bar. Estetikaliq talg`am go`zzalliq sezimine tiykarlang`an, biraq olar ten` emes. Estetikaliq talg`am o`mirdin` tragizmin seziw, o`mirdin` tragiklik kolliziyalarin komiklik sa`ykessizliklerden ajiratadi.

Estetikaliq talg`am estetikaliq qabillaw menen tig`iz baylanisli. Go`zzalliqni qabillaw uqibi ha`m ol tuwrali belgili pikirge iye boliw emotsionalliq moment penen birge ratsionalliq momentti ha`m kirgizedi. Demek, estetikaliq talg`am ratsionalliq penen emotsionalliqtin` quramali birligi. Bul jerde intuitsiyanin` da qatnasi bar. Intuitsiya ha`rqashan o`z ishine logikaliq, tu`siniklik oylawdin` talg`amliq bahalawin biykarlamaydi.

Estetikaliq talg`am adamlardin` ko`zqaraslarinan, birinshi gezekte estetikaliq ko`zqaraslardan ajiralmaydi.

Sonday-aq, Kanttin` talg`am–adamnin` jeke adamg`a tiyisli rodliq uqibi dewinde jan bar. Talg`am qanshelli individualliqqa iye boliwina qaramastan, jeke adamg`a unag`n na`rse basqalarg`a da unaydi. Demek, uliwmalig` ha`m bar degen so`z.

Uliwma adamzatliq baslama qa`legen estetikaliq talg`amda bar. Simmetriyani, maqsetke muwapiqliqni, garmoniyaliqni, ritmililikti, uyimlasqanliqni h.t.b. qabillaw qa`legen normal` adamda unamli estetikaliq emotsiya boldiradi.

ko`rkem talg`am estetikaliq talg`amg`a tiykarlanadi. Ekinshi jaqtan iskusstvo ko`rkem talg`amdi qa`liplestiredi. Ma`selen, Levitannin`, Kuindji, Shishkin, Tansikbaev, Umarbekovlardin` peyzajliq jivopisi bizin` estetikaliq qabillawimizdi ju`da` na`zik ha`m o`tkir etiwge mu`mkinshilik jasadi.

Estetikaliq sananin` du`zilisinde estetikaliq talg`am estetikaliq ideal menen tig`iz baylanisli.

Ideal sana sferasina tiyisli. Ol tek bar na`rseni g`ana emes sa`wlelendiredi. Ideal, sonin` ushin da haqiyqatliqta bar mu`mkinshiliklerdin` ruwxiy sa`wleleniwi, onin` rawajlanawinin` tendentsiyalari. Estetikaliq ideal boliw tiyis ha`m tilektegi estetikaliq bahaliqtin` obrazin an`latadi.

Estetikaliq ko`zqaraslar bul teoriyalig` jaqtan go`zzalliqtin` ma`nisi, iskusstvonin` ta`biyati, estetikaliq sheberliktin` ja`miyetlik a`hmiyeti haqqinda formulirovkalang`an pikirler bolip tabiladi. Estetikaliq ko`zqaraslar estetikaliq ideal tu`sinikke jaqin.

Belgili, estetikaliq ideal adamlardin` go`zzal o`mir ha`m jetilgen adam haqqinda pikirlerinin` konkret ko`rinisi. Ha`rtu`rli toparlar ha`rtu`rli estetikaliq ko`zqaraslardi islep shig`adi, ha`rtu`rli estetikaliq idealg`a iye. Bul ko`zqaraslardin` haqiyqatlig`i, ideallardin` a`melge asiwi ja`miyettegi

toparlardin` tariyxiy progressivligine, du`n`yag`a ko`zqarasinin` tariyxiy progresstin` ob`ektiv ju`risine sa`ykesligi menen baylanisli.

Estetikaliq ko`zqaraslarg`a ideologiyag`a ta`n belgiler tiyisli boladi. Soni da aйтиwimiz kerek, estetikaliq ko`zqaraslar estetikaliq sezimler ha`m talg`amlardan biraz son` payda boladi.

Al, estetikaliq teoriyalar bolatug`in bolsa, estetikaliq ob`ektti qamtiytug`in ko`zqaraslar, tu`sinikler, printsipler, bilimlardin` sistemasin quraydi.

3. Estetikaliq sana estetikaliq iskerlik penen dialektikaliq o`z-ara baylanista.

Eger estetikaliq sana estetikaliq iskerliktin` tiykarinda ha`m protsesinde a`melge assa, estetikaliq iskerlik estetikaliq saannin` a`melge asiwi, materiallasiwi. estetikaliq iskerliktin` tiykarinda belgili talap bar. Talaplar ja`miyetlik o`ndiris tiykarinda payda boladi. Biraq, bul bir ta`replemelikke iye emes. Aqiri, belgili talaplardin` o`ndiris, o`ndirissiz talaplar joq. Demek, belgili talaplarsiz iskerliktin` konkret formasi joq. Talap adamlardi iskerlikke umtildiradi. Ekinshi jag`inan iskerliktin` o`zi, onin` protsesi ha`m na`tiyjeleri jan`a talaplarda shaqiradi.

Adamnin` rodliq talabi – miynetke talap. Estetikaliq talap miynetke talap penen tig`iz baylanisli. Estetikaliq talapti belgili oris psixologi S.L.Rubinshtein adamzat talaplarinin` ishindegı en` adamgershilikli talap dep atadi. O`ytkeni, tap estetikaliq iskerlikte adamnin` ha`m ruwxiy ha`m materialliq talaplari misli birlesip, sintezlenetug`inday. Estetikaliq talaptin` mazmuni adamnin` o`mirde do`retiwın, tutas, ha`r ta`repleme rawajlang`an adam sipatında tastiyqlaniwi boladi.

Estetikaliq talap universalliqqa iye, adam iskerliginin` ha`mme sferalari o`tedi. Estetikaliq iskerlik qa`legen materialliq ha`m ruwxiy iskerliktin` ta`repi bola aladi. Adamzat iskerliginin` qa`legen formasi adamnin` ku`shlerinin` erkin sa`wleniwi sipatında ko`rinis tapsa, estetikaliq iskerlik bolg`ani. Solay etip, estetikaliq iskerlik qa`legen iskerliktin` konkret formasinin` «adamiyzatlasıwın» o`lshemi.

Salistirmali «taza» tu`rinde estetikaliq iskerlik xudojniklardin` iskerliginde, demek iskusstvoda a`melge asadi. Bul boyınsha iskusstvo estetikaliq iskerliktin` qa`nigelesken tu`ri.

Estetikaliq iskerlik materialliq o`ndiristi ha`m miynet sharayatların ha`m miynetnin` na`tiyjelerin ha`m o`z ishine aladi.

estetikaliq baslama miynetnin` bas minezlemelerinin` biri. Biraq estetikaliq baslamanin` miynette ko`rinisi sotsialliq sharayatlardan g`a`rezli.

Miynet adamnin` fizikaliq ha`m ruwxiy ku`shlerinin` erkin ko`rinisi bolg`an sayın miynet estetikaliq a`hmiyetke iye bola beredi.

Sonin` ushin miynetnin` estetikasizlaniwi son` ala adamnin` iskerliginin` ha`m onin` na`tiyjelerinin` adamnin` u`stinen hu`kim su`riwi ha`m og`an dushpan ku`shke aylanıp, onnan jiraqlasiwi menen baylanisli bolıp qaldi. Miynetnin` estetikalaniwi birinshi gezeke ob`ektiv ta`rtip`egi faktorlardan g`a`rezli. Degen menen, ko`p na`rse o`ndiris protsesine qatnasiwshilardin` uliwma ha`m estetikaliq ma`deniyatina g`a`rezli.

O`ndirislik ortanın` estetikalaniwi dizainnin` a`melge asiwi menen de baylanisli.

Dizain tuwrali turaqlasqan pikir joq. Dizaindı predmetlik ortani qa`liplestiriw boyınsha ko`rkemlik-texnikaliq iskrliktin` tu`ri dep tu`sindiriw bar. Bul boyınsha dizain iskerliktin` ken` formasinin` – predmetlik-ken`isliklik ortani qa`liplestiriwdin` bo`legi. Dizain praktikasi o`mirge arnawli ilimiy distsiplinani – texnikaliq estetikanı alıp keldi. Onin` waziypasi bul iskerliktin` o`zgesheliklerin ha`m nizamliqlarin ashiw.

Texnikaliq estetika qollanbaliq ta`replerine de iye. Bunin` teoriyaliq ta`repi du`n`yag`a ko`zqarasliq karakterge iye.

Dizainda injener-konstruktorliq, ilimiy ha`m ko`rkem iskerlik misli birlesken.

Dizain zatları olardin` konstruktorliq maqsetke muwapiqlig`i ha`m texnologiyaliq rentabel`ligin esapqa ala sanaatliq jobalawdin` ajiralmas bo`legi.

Belgili, ken` qollanilatug`in tovarlardan baslap unikalliqqa iye stanok ha`m priborları tayarlawg`a deyingi aralıqta konstruktorlar, ekspluatatsiyalawshilar, psixologlar qatnasadi. Dizainer yakiy xudojnik-konstruktorın` ornı bul jerde o`zgeshe. Onin` waziypasi estetikaliq ba`naliqqa iye produktları ha`m miynet quralların jasawg`a bag`darlang`an.

Dizainlardin` bas waziypalarinin` biri – o`ndiris penen tutiniwdin`, o`ndiriwshi menen tutiniwshinin` o`z-ara qatnasin optimallastiriwdan ibarat. Sonin` ushin ha`m dizaynerdin` estetikaliq ma`deniyati, karakteri ha`m onin` estetikaliq talg`aminin` joqarilig`i sheshiwshi rol`ge iye.

Dizain iskusstvonin` ta`sirinde boladi, biraq dizain, iskusstvo – estetikaliq iskerliktin` eki tu`ri. Olardin` ayirmashilig`i nede?

Iskusstvo, ko`rkem iskerlik anaw ya minaw da`rejede tek ideyalardi o`ndiriw emes, zatlardi o`ndiriw menen de baylanisli. Biraq, zatlardi o`ndiriw bul jerde janapayliq xarakterge iye. Iskustvo – bul en` aldi menen ruwxiy o`ndiristin` rodina kiredi, sana, biliw oblasti.

Dizain bolatug`in bolsa, materialliq-praktikaliq iskerliktin` tu`ri. Iskustvo produktinan dizain produktin` ayirmashilig`i sonda, ol haqiyqatliqti sa`wlelendiriw emes, al haqiyqatliqtin` o`zi. Biraq, suliwliq nizami ha`m praktikaliq maqsetke muwapiqliq da`rejesinde qayta o`zgeritilgen haqiyqatliq.

Iskusstvonin` estetikaliq bahalig`i belgili da`rejede onin` utilitarliq bahalig`ina qarama-qarsi. Bul bahaliq ayriqsha, ol adamlardin` materialliq emes ruwxiy talaplarin qanaatlandiriw`a bag`darlang`an. Al, dizainnin` produkti menen ol mashina ma ya ken` qollanilatug`in predmet pe, ba`ribir onin` taza praktikaliq xizmetinen ajiralmasliqta.

Iskusstvo produkti qanday materialliq sistemag`a enisse ha`m o`zinin` o`zinsheligin, erkinligin jog`altpaydi. Al, dizain produkti o`zi belgili bolg`an zatliq sistemadan bo`lek jasay almaydi. Bunnan juwmaq sol, dizainerlik iskerliktin` ob`ekti jeke mashina emes, pu`tkil u`skene, bina, inter`er, mebeli menen birliktegi mashinalar sistemasi boladi.

Ha`zirgi waqitta dizain adamzat bolmisinin` globalliq problemalarin sheshiwge enisti. Ma`selen, ta`biyiy resurslardi ratsionalliq paydalaniw, adamnin` densawlig`in saqlaw ha`m qorshag`an ortani qorg`aw h.t.b. mashqalalar.

Estetikaliq faktor ilimiy do`retiwshilikke ha`m ta`n ekenligin umitpawimiz kerek. Aqiri, ko`p g`ana izertlewler soni ko`rsetedi, alimnin` do`retiwshilik potentsiallari, onin` miynetinin` na`tiyjeliligi ha`m effektivliligi onin` estetikaliq ma`deniyatinin` da`rejesinen g`a`rezli. Estetikaliq ma`deniyattin` da`rejesi alimnin` rawajlang`an estetikaliq sezimi, fantaziyasi, intuitsiyasi, obrazlardi do`retiw uqibi, oylawdag`i paradoksallig`i h.t.b. g`a`rezli.

A`sirese, fantaziyanin` roli ayriqsh. Fantaziya estetikaliq sezim menen o`tlesip ketken, ol adamnin` universal uqibina kiredi. Aqiri, adamnin` a`piwayi uliwmalastiriwinin` o`zinde fantaziyanin` elementi bar.

Kibernetikanin` tiykarin saliwshilardin` biri N.Viner fantaziya oylawshi adamnin` en` jetilgen esaplaw u`skenesinen ayirmashilig`in ko`redi.

Fantaziya ku`shli alim bo`leklerden burin pu`tinde tez uslaydi. Bul uqip A.Enshtein, N.Bor, M.Born, V.Vernadskiy, A.Fersman h.t.b. ulli oyshillarg`a ta`n bolg`an.

Fantaziya ha`m erkinlik bir-birinen ajiralmas birlikte. Onin` u`stine, fantaziya alimdi sub`ektivizmnen de saqlaydi.

Intuitsiyanin` roli de ku`shli. Intuitsiya zatlardin` ob`ektiv baylanislarin da`lillewge su`yenbey-aq tu`siniw. Intuitsiyasiz do`retiwshilik iskerliktin` boliwi mu`mkin emes. Aqiri, intuitsiya, a`sirese faktlardi jiyawda, teoriyag`a «o`tiwde», jan`a tu`siniklerdi qa`liplestiriw, go`ne teoriyadan jan`a teoriyag`a o`tiwde h.t.b. ju`da` za`ru`rli.

Intuitsiya qurg`aq orinda payda bolmaydi. Ol sub`ektten ilimiy iskerlikti, pu`tkil emotsionalliq ha`m biliw uqibin, bureng`i ja`miyetlik ha`m individualliq ta`jiriybeni talap etedi. Basqasha aytqanda, intuitsiya haqiyqiy qumar, umtilissiz, yoshsiz mu`mkin emes.

Pushkinnin` yosh poeziyadag`i siyaqli geometriyada da kerek degeni ba`lkim usidan.

Ilimiy do`retiwshiliktegi estetikaliq motivtin` alimnin` o`zinin` estetikaliq sezimin qanaatlandiriw`a umtiliwinda g`ana emes, al ilimiy izlenistegi na`tiyjede ha`m og`an jetiwidin` usillarinda.

Bekkemlew ushin sorawlar

1. Estetikaliq sana ha`m ko`rkem sana
2. Estetikaliq sananin` tu`rleri

A`debiyatlar:

1. Karimov I.A. Wzbekiston buyuk kelajak sari. T.1998.
2. Borev Yu.B. Estetika. M., 1989
3. Djanabaeva G. Estetika ma`seleleri N., 1993
4. Umarov E., Pal A.S. Estetika. T., 1998.

Lektsiya 18. Iskusstvonin` ja`miyetlik o`mirdegi orni ha`m roli

Jobasi:

1. Iskusstvonin` ja`miyetlik sananin` formasi sipatinda
2. Iskusstvonin` ta`biyati.
3. Iskusstvo haqiqatliqti biliwdin` qurali sipatinda.

1. Birinshiden, ja`miyetlik sananin` barliq formalarin ja`miyetlik bolmis belgileydi.

Ekinshiden, ja`miyetlik bolmistin` aniq belgilewshilik rolin ko`rsete otirip, siyasiy ideyalardin`, iskusstvonin` shekli erkinligin biykarlawg`a bolmaydi. Aqiri, ruwxiy iskerlikke, sonin` ishinde iskusstvog`a baylanisli arnayı tu`rde joqaridag`ılar ja`miyettin` rawajlanıw liniyasın qalay bolsa solay qaytalamaydi.

U`shinshiden, ja`miyetlik sananin` o`mirge kerı aktiv ta`siyr etetug`ının, sananin` tek o`mirdi sa`wlelendirip ana qoymaytug`inlig`ın, al o`zgertetug`inlig`ın na`zerde tutamiz.

2. Iskusstvonin` o`zinsheligi, ta`biyat onin` predmeti, mazmuni ha`m formasi, onin` sotsialliq ma`nisi arqali ashiladi.

Haqiqatliqtin` tikkeley ko`rkem shig`armalarda sa`wleleniwi ju`da` ken`: ta`biyat, adamlar, olardin` bastan keshiriwleri, oylari, qatinaslari, olardin` jasaw o`mirinin` sharayatlari ha`m t.b.

Biraq iskusstvo bizdi qorshap turg`an du`n`yanin` en` baslisin — adamda, onin` ja`miyetlik, jeke o`mirine, qatnaslarin, tiplik xarakterin, sezim, ha`reketlerin predmet etip aladi.

Iskusstvonin` ha`rbir jeke tu`ri, ha`rbir jeke ko`rkem shig`arma ja`miyettin` belgili ta`replerinin` kartinasin beredi. Iskusstvo o`mirdi o`z tolig`ında ko`rsetedi. Iskusstvo ilim menen birqatarda ja`miyetlik sapanin` basqa formaları siyaqli haqiqatliqti biliwdin` qurali.

Iskusstvo haqiqatliqtin` ko`p tu`rliliginin` birliginde o`mir su`rip, tu`rlerinin` ba`rine ta`n na`rse o`mirdi ko`rkem-obrazli formada sa`wlelendiriw bolip tabiladi.

Eger ko`rkem obraz benen ilimiy tu`sinikti salıstırsaq, onda olarda uliwmalıqtin` barlig`ın ha`m ayırmashılıqların bilemiz.

Sa`wlelendiriw teoriyasına su`yensek, obraz ushin da, ilimiy tu`sinik ushin da uliwmalıq: ob`ektiv haqiqatliqtin` sa`wleleniwi.

Obraz da, tu`sinik te haqiqatliqtin` belgili ta`repin abstraktsiyalaw protsesinde qa`lipleseı. Basqasha aytqanda obraz ha`m tu`sinik haqiqatliqtin` aynag`a tu`silgen qaytalanbasi emes, Ma`selen, «tu`n», «gu`z» tu`siniklerin A.Kuındjinnin` «Dnepr u`stindegi tu`n», I.Levitannin` «Altın gu`z» kartinaları menen salıstırayıq. Kartınalar tu`siniklerge qarag`anda ju`da` konkretli, anıq. Biraq bul konkretlik absolyut emes, al ol haqiqatliqtin` belgili bir ta`repin ko`rkem tu`rde saylap aliw menen baylanisli. Sonday-aq, xudojnik ilimiy oylawdin` eksperimentallıq teoriyalıq logikalıq quralları menen paydalanbaydi, al o`mirdin` formasındag`ı uliwmalıqti tikkeley konkret-sezimlik, sezimlik qabil etilgen obrazlarda ko`rsetedi.

Ko`rkem obraz bul uliwmalıq penen jekeliktin` kepseri, bul kepserlengen birlik individuallıqta ko`rinse, ilimiy tu`sinik uliwmalıqtin` formasında ko`rinedi. Ma`selen, Pechorin, Onegin jaqın individuallıqlar.

Ko`rkem obrazda a`dette bahalıq (bahalaw) elementi ko`rinedi. Ma`selen, belgili bir shig`armani oqip otirip, iskusstvo sheberinin` qaysi ta`repte, kim ta`repinde ekenligin sezemiz. Bahalaw emotsiyamızı qozg`aydi. Ma`selen, unamsız obrazlar jek ko`riwshilikti boldırsa, Atabek, Mamanbiy, o`unnazar aqsaqal obrazları ju`regimizdi quwanishqa bo`leydi.

Ko`rkem obraz ko`rkem tiplendiriw protsesinde jasaladi. Realistik iskusstvodag`ı ko`rkem obrazdin` sub`ektivligi ob`ektivlikke bag`indiriladi. Ko`rkem obrazdi qabıllawda adamnin` ko`rkem-obrazli oylawg`a uqiylilig`ının aktiv ko`rinisi talap etiledi. Sonin` menen birge iskusstvo shig`arması adamnin` estetikalıq talabın qanaatlendiriwi tiyis. Iskusstvonin` ha`rqiylı tu`rdegi bir-birinen mazminli ha`m forması, ideyalardı beriw xarakterı, haqiqatliqti obrazlı sa`wlelendiriw boyınsha ayırılıp turadi. Iskusstvonin` tu`rlerinin` ayrımashılıg`ı absolyut emes. Degen menen estetika iskusstvonin` rawajlanıwının` uliwma zakonların izertlew menen birge iskusstvonin` jeke tu`rlerinin` ideyalıq-

emotsionalliq mu`mkinshiliklerin ha`m t.b. mzeretleydi. Ma`selen, satiraliq iskusstvonin` pafosi—bul en` aldi menen biykarlaw, qa`ha`rli biykarlaw arqali o`mirdin` ekinshi ta`repi tastiylqlanadi.

Obrazlilitin` xarakteri boyinsha da iskusstvonin` tu`rlerinin` arasinda u`lken ayirmashiliq bar. Jivopis`tin`, kinonin` obrazlari o`mirdi onin` formasinda sa`wlelendiredi.

Arxitektura, muzikanin` obrazlari sirttan qarag`anda haqiyqatliqtin` sa`wlelendirilgen fakt ha`m qubilislarina uqsamaydi. Biraq, haqiyqatinda olay emes. Bul fakt ha`m qubilislarida teren` tu`rde berip, adamnin` emotsionalliq qabillawin o`z ishine aladi. Ko`rkem a`debiyatta, shig`armada biz obrazlilitin` eki tipinin` birligin (ma`selen, epikalik a`debiyat ha`m lirikaliq poeziya) ko`remiz.

Iskusstvonin` mazmunina keletug`in bolsaq, onda predmetlik—o`mirlik, ideyaliq ha`m emotsionalliq ta`repleri birlesedi. Ma`selen, ekonomikalik teoriya mamani ja`miyetti izertlew ob`etkine aynaldirg`anda onin` o`ndirislik qatnashqlarinin` ma`nisin izertlep, ma`lim ja`miyetlik rawajlaniwg`a tiyisli nizamlilqlardi izertleydi. Al iskusstvolik shig`armada konkret adamlar, konkret jag`daylar, olardin` ta`g`diri, individuallik qatnashqlari, bastan keshiriwleri arqali joqaridag`i nizamlilqlar ko`rinedi.

Ma`selen, «Uris ha`m paraxatshiliq», «Tinish Don», «o`tken ku`nler», «Baxitsizlar», «Xalqabad» ha`m t.b. Bularg`a adamlardin` individuallik ta`g`diri arqali xaliquin` ta`g`diri so`z boladi. Sonin` menen birge iskusstvo — ideologiyenin` formasi.

Shig`armanin` ko`rkem formasina keletug`in bolsaq, onda og`an kompozitsiya, syujet, obrazliq sabaq g`ana emes, obrazdi a`melge asiratug`in iskusstvonin` «ko`rkem tili de» kiredi. Ma`selen, shayirdin` obrazli oylap tapqani qosiq bolawi ushin poetikalik tildi, ritm, rifma siyaqli poetikalik so`zdin` «muzikalilig`in» qollanip, so`zge aylindiriliwi tiyis.

Iskusstvo ja`miyetlik qubilis sipatinda ja`miyetlik o`mirdin` barliq sferalari menen baylanisli. Siyasatqa, pravog`a qarag`anda ekonomikalik bazisten ta`wir-aq alislawda. Onin` rawajlaniwinda traditsiya, miyrasliq u`lken rol`ge iye. Sonin` menen birge ko`rkem, estetikalik ko`zqaraslar nadstroykanin` bir bo`legi bola otirip, o`zinin` rawajlaniwinin` ha`rbir etabinda payda etken ekonomikalik du`zimdi sa`wlelendiredi.

Iskusstvonin` tariyxinda onin` xarakteri ja`miyettin` sho`lkemi menen ha`m miynet bo`linisi menen belgilenedi.

Ma`selen, Rafael`da, Leonardo da Vinchida Titsian menen salistira otirip, birinshisinin` tvorchestvosinin` Rimnin` sol waqittag`i gu`lleniwinen g`a`rezli ekenin, ekinshisinin` Florentsiyanin` sotsialliq jag`dayinan g`a`rezliligini, u`shinshisinin` Venetsiyanin` tariyxiy rawajlaniwini menen baylanisli ekenligini ko`remiz.

Berdaqtin` do`retiwshiligine xarakteristika bere otirip, oni XIX a`sirdegi qaraqalpaq xalqinin` sotsialliq-ekonomikalik, ruwxiy o`mirindegi qarama-qarsiliqli sharayatlar menen baylanistiramiz.

3. Iskuststvoda haqiyqatliqti biliw ja`miyetlik o`mirdin` protsesslerin individuallastirilg`an ko`rkem obrazlarda sa`wleleniwini tu`sinemiz. Iskuststvoda haqiyqatliqti bunday etip sa`wlelendiriw realistlik boladi.

Sonliqtan da iskuststvo konkretlik, individuallik arqali uliwmaliqui ko`rsetedi.

Uliwma adamzatqa ta`n qubilis tiplendiriw degen ne? Ma`selen, Romeo ha`m Djulettasi, Lermontovtin` Demoni, Mikalendjelonin` Davidi, Getenin` Fausti. Bulardin` ha`mmesi de berilip su`yeli ya jek ko`redi, jaqsiliqqa, shinliqqa umtiladi. a`lbette, usi qa`siyetler ha`rtu`rli da`wirdin` adamlarina ta`n. Biraq bul uliwmaadamzatqa ta`n qa`siyetler konkret-tariyxiyliqtan belgilenbeydi. Xudojnik, jaziwshi h.i.b. o`z da`wirinin` adamlarinin` sotsialliq belgilerin tipllestiredi. Ma`selen, Spartak, Stepan Razin, Ernazar Alako`zler o`zlerinin` ko`zqarasi, gu`res metodlari boyinsha ayrilip turadi. Biraq olardi tuwisqanlastiratug`in uliwmalastiratug`in ko`p na`rseler bar: massani baslawshi qaharmanlar, xarakter, oylaw obrazi, sezimi, minez-qulqi boyinsha o`zinshelikke iye.

Tiplendiriw — bul konkret, individual qaytalanbaytug`in obrazlarda belgili ja`miyettin` barliq adamlarina ta`n uliwmaadamzatliq, toparliq, psixologiyaliq belgilerin ashiw boladi.

Tiplendiriw protsesinde ko`rkem fantaziyanin`, oydan tabiwidin` roli joqari. Ma`selen, Xlestakov. o`mirde Xlestakov bolmag`an, biraq xlestakovshiliq sotsialliq qubilis. Sondan-aq, Sholoxovtin` Grigoriy Melexovi da, Sh.Seytovtin` o`udaybergen shundiye da oylap tabilg`an, biraq haqiyqatliq.

Iskusstvonin` biliwge qaratilg`an a`hmiyeti onin` ideyaliq-ta`rbiyaliq a`hmiyeti menen tig`iz baylanisli. Ideyaliq ha`m biliwlik (poznavatel`naya) funktsiyalari tig`iz baylanisqan. Ma`selen, kitap oqiwwshinin` ya tin`lawshinin` ya tamashago`ydin` iskuststvo shig`armasina reaktsiyasi bul tek

haqiqatliq fakt, qubilislarin, momentlerin ratsionalli biliwge qaratilg`an raektsiyasi emes, al oylaw, bastan keshiriw, estetikaliq qanaatlaniw reaktsiyasi.

Iskusstvonin` za`ru`rli ja`miyetlik funktsiyasi: adamdi ideyaliq ha`m nrawliq ta`rbiyalaw. a`debiyat ha`m iskusstvo shig`armalari adamda o`mirdi duris tu`siniwge ha`m o`zgertiwge, alding`i ko`zqaraslar menen isenimlerdi o`zine aliwg`a, xarakter ha`m printsiplerdi qa`liplestiriwge duris tu`siniwge mu`mkinshilik tuwg`izadi.

Iskusstvo qurallari menen adamdi ta`rbiyalawdin` ma`nisi haqiqatliqtin` qubilisini duris tu`siniwge, iskusstvoni, haqiqatliqti estetikaliq jaqtan duris tu`siniwge alip keledi. Iskustvoni tu`siniw — bul onin` ideyaliq-estetikaliq ma`nisi tu`siniw, ko`rkem shig`armanin` go`zzallig`inan la`zzetlene biliwge uqipti boldiradi.

Bekkemlew ushin sorawlar

1. Iskustvoni` jeke tu`ri
2. Adamlardi ta`rbiyalawda iskustvoni` roli

A`debiyatlar:

1. Karimov I.A. Uzbekiston: Buyuk kelajak sari. T. 1998
2. Karimov I.A. O`zbekstan XXI a`sirge umtilmaqta. N. 1999
3. Umarov E., Pal A.I. Estetika. T. 1991
4. Borev Yu. Estetika. M. 1989

Lektsiya 19. Iskusstvonin` tu`rleri

Jobasi:

1. Iskusstvonin` tu`rleri haqqindag`i ta`liymattin` tendentsiyalari.
2. Iskusstvonin` tu`rlarin klassifikatsiyalawdin` printsipleri.
3. Iskusstvonin` geybir tu`rlarinin` spetsifikasi.
4. Iskusstvonin` tu`rlarinin` o`z-ara ta`siri.

1. Bir para bag`darlar iskusstvoni tu`rlariga bo`liw ma`selesinde sub`ektivlik pozitsiyada boladi. Olar iskusstvoni tu`rlariga qaray bo`liwdin` sebeplilik, zakonlilik jaqlarin real` haqiqatliqtan emes, al «absolyutlik ruxtan» ya xudojniktin` o`mirge baylanispag`an «ishki du`nyasidan» izleydi. Bul sub`ektivlik tujirimlar birde iskusstvonin` barliq tu`rlarin shatastirip birin birine qosip jiberiwge, birde olardi birin-birinen ayirip taslawg`a alip keledi.

Ma`selen, a`yyemgi grek filosofi, ob`ektiv ideyalist Platon iskusstvoni tu`rlariga qaray bo`liwge baylanisli olardi «joqarg`i» ha`m «to`mengi», «jetilgen» ha`m «jetilmegen» dep tujirimladi. Iskusstvo ideyalari du`nyasina (demek, o du`nyag`a) jaqin bolg`an sayin ol bul ideyalar du`nyasidan teren` ha`m ju`da` tikkeley biliwge mu`mkinshilik beredi, sonliqtan, bul joqari iskusstvo dedi Platon. Onin` tu`sindiriwshige iskusstvo predmetler, zatlar du`nyasina jaqin bolg`an sayin, haqiqatliqti sa`wlelendirgen sayin ol az a`hmiyetke iye, ha`tteki kerek bolmayda qaladi. Usi sebepli Platon nag`islaw iskusstvosina, a`sirese jivopis`, skul`pturag`a biykarlaw menen qatinas jasasa, teatrliq, dramaliq iskusstvog`a isenimsizlik penen qaradi. Platon muzika menen arxitekturag`a joqari baha berdi.

Platonnin` tu`sindiriwshige ta`spirlew iskusstvosini (izobrazitel`noe iskusstvo) bul haqiqatliqqa eliklew, haqiqatliqtin` ko`shirmesi boladi. Sonliqtan kelisikli iskusstvo (virazitel`noe iskusstvo) ma`selen, diniy, u`rp-a`detlik oyinlar (tantsi), muzika, ruwiy qosiq aytiwlar real` haqiqatliqti emes, al haqiqiy ideyalardi biliwge umtildirg`anliqtan jaqsi. Bul ko`zqaras Platonnin` keyin ha`m dawam etti. a`sirese, bir a`sir tusinda muzika ha`m arxitektura qudayliq, ko`terin`kilik pozitsiyasinda shirkewlerge qollanildi.

XVIII a`sirdegi estetika. Ma`selen Kant: iskusstvoni go`zzal formanin` tvorchestvosini, praktikadan, biliw ha`m ta`rbiyadan bo`leklengen dep tu`sindirdi. So`ytip ol joqari ha`m to`men iskusstvo dep bo`ledi.

Formal`, abstraktli, ornament iskusstvosini joqari iskusstvo deydi Kant.

Gegel`din` tu`sindiriwshige adamzattin` ko`rkemlik ma`deniyatinin` rawajlaniwini ha`rbir basqishina iskusstvonin` belgisi tu`rde sa`ykes keledi.

- a) Simvolikaliq iskusstvo ushin—arxitektura,
- b) Klassikaliq iskusstvo ushin — skul`ptura,
- v) romantikaliq iskusstvo — jivopis`, muzika, poeziya sa`ykes keledi.

Sunday-aq, Gegel` iskusstvonin` tariyxiy rawajlaniw protsesinde onin` bir tu`ri ekinligi, joqariraq rawajlang`an tu`ri menen almasip otiradi. Gegel` iskusstvoda obraz ha`m ideya qarama-qarsiliqtin` birligin tutadi deydi. Iskusstvonin` da`sdepki basqishlarinda obrazliq materialliq baslama ruwxiy ideyalıqtan joqari boladi da, son` ala iskusstvonin` rawajlanıwı menen ideyalıq mazmun joqari boladi. Ma`selen, arxitektura obraz, ideya derlik joq. Poeziyada materialliq baslama nul`ge ten`, biraq ruwx joqari. Arxitektura—skul`ptura—jivopis`te materialliq baslama bar. Al muzikada materialliq baslama pu`tkilley joq.

Gegel` estetikasinin` bahalilig`i sonda, ol iskusstvonin` ishki zakonlilig`in ashiwg`a umtili. Kemshiligi: iskusstvonin` bir tu`rin ekinshisine qarsi qoyip, birin joqari, birin to`men dep atadi.

Usi bu`gin de geyde teatrdi joq etiw kerek, sebebi, kinoiskusstvo rawajlanip ketti degen pikirler bar. Bul duris emes.

Qullasi usi bu`gingi estetikaliq teoriyalardin` geybirewlerine ta`n na`rse—iskusstvonin` bir tu`rin ekinshisine qarsi qoyu, ya aralastirip jiberiw iskusstvoni unifikatsiyalawg`a alip keledi.

Iskusstvonin` ha`rtu`rli vidlerinde (tu`rlarında) qarama-qarsiliqti emes, al birin-biri toltiratug`in, birin-biri bayitatug`in du`nyani ko`rkem sa`wlelendiriwdin` formalarin ha`m tu`rlarin ko`retug`in ko`zqaraslar ha`m bar.

Aristotel` iskusstvo o`mirdin` qaytadan ko`riniwi (elesletiliwge) degen aniqlamag`a su`yene otirip, ko`rkem tvorchestvonin` real` haqiyqatliqti sa`wlelendiriwinin` u`sh tu`rli printsiplin, atap aytqanda: a) Iskusstvo nege elikleydi? b) qalay elikleydi? v) Nede elikleydi? degenler boyinsha iskusstvoni tu`rlerine bo`ldi. Bulay bo`liw iskusstvoni a) Predmetine qaray, b) obrazliq strukturasinin` xarakterine qaray, v) materialina qaray bo`liw degen so`z.

Ma`selen, tragediya menen komediyanin` ayirmashilig`in olardin` sa`wlelendiriw predmeti boyinsha aniqlap, Aristotel`: tragediyada jaqsi adamlarg`a eliklenedi, komediya jaman adamlarg`a elikleydi dedi. Jivopis`, Aristotel`din` tu`sindiriwi boyinsha, predmetlerge elikleydi, al muzika bastan keshiriw, qayg`i-mun` h.t.b. elikleydi. Oyin iskusstvosi kelisikli plastik ha`reketlerdin` ja`rdeminde adamlardin` xarakterin. Jag`dayin, ha`reketlerin su`wretleydi.

Sunday-aq, Aristotel`: iskusstvoni ha`rqiyl tu`rleri, ha`rtu`rli forma, oylaw obrazinin` ha`rtu`rli tipleri boyinsha ayrilip turadi deydi. Ma`selen, waqiya tuwrali aytip atirip, o`mirdin` qubilisini xudojnikten alista qilip jetkeriwde, sunday-aq, xudojnik ta`repien waqiya qabil etilgen etip te ju`rgiziwi mu`mkin.

Obrazliqtin` tipleri: a) Bir tip iuskusstvoni predmetin su`wretlep, ta`spirlep ko`rsetiw menen baylanisli obrazliliqtin`~ b) Ekinshi bir tipi en` aldi menen ol tuwrali ta`siyr qanday, a`ne solay ko`rsetiledi. Muzikada realistlik su`wretlew, ta`spirlew menen ma`jbu`riy baylanisli emes. Aristotel` epos ha`m lirika haqqinda o`mirdin` obrazli sa`wleleniwinin` ha`rqiyl formalari haqqinda aytadi.

Materiali boyinsha bo`liwge kelsek, iskusstvoni ha`rqiyl tu`rleri materialg`a baylanisli bolip, bizin` sezimlirimizge ta`sir etiw boyinsha ayrilip turadi. Ma`selen, mramor skul`pturada, boyawlap jivopis`te, garmoniya ha`m ritm muzikada, ritm ha`m plastikaliq ha`reketler oyinda, so`z ha`m metr pozitsiyada h.t.b.

Aristotel`din` estetikaliq miyrasi, sonin` ishinde iskusstvoni tu`rleri teoriyasi ko`p g`ana estetikaliq teoriyalarda rawajlandirildi. Olardin` ishinden u`lken orin myeleytug`inlardin` biri Lessing.

Lessing (1729-1781) nemets oyshili, ag`artiwhisi, iskusstvo teorigi, burjuaziyaliq realizmnin` wa`kili. Lessing iskusstvoni spetsifikasina qaray ken`isliklik ha`m waqitliq dep bo`linedi. Ma`selen, jivopis` ha`m poeziya. Olar bir-birinen predmeti ha`m mazmuni, olardi ko`rsetiw qurallari arqali ayrildi. Jivopisetstin` predmeti ha`m qurallari — deneler ha`m boyawlar. Olar ken`islikte jaylasqan. Al, ko`rinishin waqitta bolatug`in ha`reketlerdi shayir so`z ha`m ritmnin` ja`rdeminde beredi.

Lessing klassitsizmnin` tvorchestvoliq printsiplerine qarsi shig`adi. Ma`selen, klassitsizm poeziyani so`z benen islengen jivopis`, jivopisti boyawlarda ko`ringen poeziya dep bul iskusstvo tu`rlerinin` arasindag`i oylaw obrazinin` tipindegi ayirmashiliqlardi esapqa almag`an edi.

Belinskiy, Chernishevskiy—rus revolyutsiyashil-demokratiyalik estetikasinin` wa`killerinin` de iskusstvoni tu`rlerin islep shig`iwda xizmeti ulli. Olar «joqari», «to`men» iskusstvo dep bo`liwlerdi kritikalay otirip, iskussivonin` tu`rleri o`mirdin` sa`wlesi, adamnin` ideya, oy, sezimlerinin` ko`rinishi ekenligin da`liyledi. V.G.Belinskiy iskusstvoni rod ha`m tu`rlerge bo`liw ma`nisi materialistik pozitsiyada tu`sindire otirip, iskusstvo sa`wlelendiretug`in o`mirlik metarialg`a baylanisli ekenligin da`liyleydi. Ma`selen, a`debiyatti eposqa ha`m dramag`a bo`liw ko`rkemlik ko`rinishin formasi boyinsha bo`liw emes, sa`wlelendiriw ob`ekti ha`m ko`rkem mazmuninin` xakteri boyinsha bo`liw bolip tabiladi. Eger epostin` predmeti waqiya bolsa, lirikanin` predmeti jeke adam. Lirikada xudojniktin` o`zi ko`rkem ko`rsetiwidin` ob`ekti boladi. Iskusstvoni janlarga bo`liwde avtordin`, xudojniktin` o`mirge qatnasinin` xakterin esapqa aliw kerek. Ma`selen, dramaturgiyani tragiklik, komediyaliq dep bo`liw. Bul janrlardin` ayirmashilig`i so`z joq, ob`ekt penen baylanisli, sonin` menen birge xudojniktin` haqiyqatliqqa estetikaliq qatnasi menen baylanisli, iskusstvoni ideyaliq mazmuninin` xakteri menen baylanisli. Rus revolyutsiya demokratiyalik estetikasindag`i basli belgilerinin` biri, bul iskusstvoni janr ha`m tu`rlerinin` tariyxiy rawajlaniw ideyasi. Birinshi ret bul oy Gegel` ta`repien aytilg`an edi. Biraq, Gegel`de ha`zirgi eldin` ha`m ha`rbir da`wirdin` iskusstvosi qatal belgilengen birdey rawajlaniw basqishin o`tiwi tiyis. Belinskiy bolsa, u`lken konkret materialdin` tiykarinda barliq ellerde, barliq waqitlarga iskusstvoni ha`rqiyl tu`rleri menen janlari birdey absolyut, izbe-izlik penen rawajlanbaydi dep tu`sindirdi. Sebebi, iskusstvoni tu`r ha`m janrlarinin` rawajlaniw ko`rkem rawajlaniwidin` uliwma zakonliqlaridan g`ana g`a`rezli bolip qalmastan milliy traditsiyalardan, belgili tariyxiy momenttegi xaliqtin` talabidan da g`a`rezli boladi. Sonliqtan, Belinskiy iskusstvoni tu`r ha`m janrlarin olardin` konkret tariyxiy rawajlaniwinda qarawdi talap etedi.

Rus revolyutsiyashil demokratlari iskusstvoni janr ha'm tu'rlerge bo'liwdegi idealistik podxodti kritikalay iskusstvonin' rawajlanishi menen onin' taza tu'r ha'm janrlarinin' bir-birine ta'siri, bir-birine o'tiwi ku'sheydi degen edi. Ma'selen deydi Belinskiy, Gogol'din' «Taras Bul'ba» povesti ha'm etikaliq, ha'm lirikaliq ha'm dramaliq bolip tabiladi.

Biraq, materialistik dep atalatug'in bul estetikaliq ko'zqaraslar o'z tendentsiyasi boyinsha durislig'ina qaramastan belgili ha'lsizliklarga iye boldi. Ma'selen, haqiqatliqtin' iskusstvoda sa'wleleniwindegi sezimlik - konkret obrazlardin' rolin duris ko'rsetiw menen bizge iskusstvonin' haqiqatliq penen balanisindag'i qiyin ha'm ko'ptu'rli baylanislardi duris bahalay almadi. Sonday-aq, muzika ha'm arxitektura teoriyasinda haqiqatliqti sa'wlelendiriw printsipti geyde eliklew printsipti menen sheklendi. Demek, bul iskusstvo tu'rlerinin' o'zinsheligin, a'sirese predmedlerdi emes, al emotstani, adamlardin' qayg'i-g'amin ko'rsetetug'in spetsifikasi esapqa alinbadi degen so'z.

2. Du'n'yanin' adamnin' estetikaliq o'zlestiriwi, onin' ma'nisi haqqinda ilimiy ob'ektivligi joqari ta'liymatlar iskusstvoni klassifikatsiyalawdin' ilimiy tiykarin berdi. Bul printsiplardi bir belgi menen g'ana baylanistiriwg'a bolmaydi. Iskustvo tu'rlerinin' basim ko'pshiligi taza tu'rge iye, aralas sintetikaliquqa iye: teatr, kino, vokal'liq muzika, televidenie h.t.b.

Ma'selen, muzika ha'm a'debiyat bir-birine ju'da' jaqin. Olar rawajlaniw, ha'reketi tikkeley sa'wlelendiredi, qulaq penen esitilip qabillanadi. Iskustvonin' waqitliq emes, ken'isliklik (prostranstvennie) tu'rine kiredi. Eger muzika ha'm a'debiyatqa obrazlilik tipi ko'zqarasidan qarasaq, onda birinshi plang'a olardin' ayirmashilig'i shig'adi. Sebebi, muzika obrazlilik xarakteri boyinsha a'debiyat penen emes, al arxitektura menen jaqinlasadi. Bul jaqinliq tek emotsionalliq ha'm ta'siyrilik boyinsha g'ana emes, al muzika qashshannan-aq ha'rekettegi arxitektura, al arxitektura toqtag'an muzika bolip xarakterlenadi.

Iskusstvoni tu'rlerine qaray bo'liwdin' tiykari haqiqatliqtin' mazmuninin' ko'p tu'riligine baylanisli.

Qa'legen o'mirlik ha'm ideyaliq material iskusstvonin' ha'rqiyliligi janr ha'm tu'rlerinde begili teren'likte ashila bermeydi. Geyde belgili o'mir faktlari, ideyalar ha'm sezimlar iskusstvonin' ha'ptu'rli oblastindag'i xudojniklardi yoshlandirg'ani menen, olardin' ha'rbiri belgili o'mirlik materialdin' ha'r ta'repin aladi. A.Fadeevtin' «Jas gvardiya» romani. Bul epopeya Meytustin' operasinda, S.Gerasimovtin' kinofil'minde, Mayakovskiy atindag'i Moskva teatrinin' spektaklinde, jivopis' ha'm skulpturada sa'wlelendiriw formasi arqali g'ana emes, al mazmun ko'zqarasina, faktlardi, waqiyalardi, xarakterlardi tan'lawi boyinsha da ayrilip turadi. Ha'tteki, bir-birine jaqin iskusstvonin' tu'rleri: kino, teatr o'mirdin' ha'rtu'rli ta'replerin sa'wlelendiriw mu'mkinshiliklari boyinsha da ayriladi. Kino o'mirdin' jag'daylari, ta'biyat kartinalarin, arxitekturanin' sa'wlelendiriw jag'inan teatrg'a qarag'anda u'lken mu'mkinshilikke iye. Biraq, teatr tamashago'ydin' diqqatin sezimnin' rawajlaniw da'rejelerine qoyip bileli. Geroy menen tamashago'y adamdi bir-birine qaldiradi. Sonday-aq, teatrdag'i monologlar, dialoglar, adamnin' ishki du'n'yasini ashig'a qaratilganliqtan bolatug'in sirtqi du'n'yanin' ko'p tu'riligine bo'lekleniw liniya bolivi mu'mkin beW a'lbette, olardin' (dialog, monolog h.t.b.) teatrdag'iday bolivi mu'mkin emes. Biraq teatr ha'm kino o'mirlik materialinin' xarakteri ha'm ko'rkem sa'wlelendiriw din' tipi boyinsha ju'da' uqsas, jaqin iskustvo tu'rleri bolip esaplanadi. Bul ekewi de sintetikalik iskustvo: akterlik, rejisserlik, muzika, jivopisti o'zine biriktiredi. Olar ta'siyrilik ha'm nag'islaw iskusstvosinin' barliq o'zgesheliklerin o'zlerine biriktiredi. a'lbette, bu ytip bo'liw sha'rtli. Jivopis' predmetlardi tek sa'wlelendirip qoymastan hudojniktin' o'mirge qatinasin, sezimin bildiredi. Al muzika bolsa, o'zinin' predmetine deyin sa'wlelendiredi. Degen menen, nag'islaw iskusstvosina ta'n na'rse, onin' tiykari sol: o'mirdin' predmetlik ko'p tu'riligini beriwinde, adamlardin' sezim ha'm oylarin beriwinde mimika, jest' boyinsha kartinadan, skulpturadan adamnin' ishki du'n'yasini, oylarin ha'm qayg'i-ha'siretlerin biliwge boladi. A'dbette, iskustvonin' bir tu'rini nag'islawg'a, ekinshi tu'rini ta'siyrilewge jatqiziw dogma. Ma'selen, jivopis' ko'rkemlew iskustvosi, biraq, bunda obrazli-ta'siyrli oylawdin' elementlari og'ada ko'p. Nag'islaw su'wretinde ren'nin' roli joqari. Qizil, qara, ko'k ha'm t.b. Muzikada su'wretlep ta'siyrilew iskustvosinin' momentlari bar. Ma'selen, muzikalik obraz haqiqatliqtin' seslerin ha'm ritmlerin beriwde ten'izdin' ha'reketin ag'iwin, bulaqtin' ag'iwin, dawildin' sestini, japiraqlardin' sin'g'irlaganin, quslardin' sayrag'anin h.t.b. bere bileli. «Qara jorg'ada» attin' shabisi h.t.b.

Iskusstvonin` tu`rleri ko`rkemlep sa`wlelendiriwdin` tek g`ana predmet ha`m mazmuni boyinsha ayirilib qalmastan obrazli oylawdin` xarakteri boyinsha da ayrilib turadi.

Iskusstvonin` tu`rlerine qaray ba`liwde sezimlik qabillawdin` o`zgeshelikleri de u`lken rol`ge iye. Iskustvonin` waziypalarinin` biri — adamlardin` ha`rqiylı estetikaliq talapların qanaatlandiriw bolip tabiladi. Estetikaliq sezimler ha`m qayg`i-ha`siretler h.t.b. biliklik a`hmiyetke iye, predmet ha`m qubilislardin` ma`nisine ayriqsha diqqati menen g`ana emes, oni sa`wlelendiriwdin` formasına qarap ta ko`riwge boladi. Haqiyqatlıqtı estetikaliq qabillawda ko`riw ha`m esitiwdin` roli joqari.

Iskusstvoni ko`riwlik ha`m esitiwlik dep bo`liwdin` teren` tamiri bar. Ko`riw menen esitiwdi bo`liwdu`n`yani biliwdin` eki tu`rli quramina bo`liw. Ko`riwlik ta`siyr bul en` aldi menen ken`isliklik, esitiwlik-waqitliq penen baylanisli. I.Sechenov: ko`riw yadi (zritel`naya pamyat`)—ken`islik yadi, esitiw yadi-bul, en` aldi menen waqitliq yadi degen edi.

Soni da esapqa aliw kerek, iskussivo-bul tek ja`miyetlik sananin` formasi g`ana emes, al adamnin` praktikaliq iskerliginin` formasi da.

Du`n`yani praktikaliq ko`rkemlik men`geriwinin` usil ha`m formasi boyinsha iskustvoni u`sh toparg`a bo`liw mu`mkin. 1) ta`biyat materialların paydalanatug`in iskustvo (mramor, ag`ash, skul`pturadag`i metall, arxitektura ha`m qollanba iskustvodag`i metall h.t.b.)~

2) O`z materiali sipatında so`zdi paydalanatug`in iskussivo (ko`rkem a`debiyat h.t.b.)~

3) Materiali sipatında adamnin` boliwi (atqariw iskustvosi).

Iskusstvoni bo`liwdin` bul printsipleri tiykarg`ilari g`ana. Biraq iskustvo, sonin` menen birge geybir basli belgileri boyinsha da bo`linedi. Ma`selen, iskustvoni «utilitarliq» ya «qollanbaliq», ya «taza» dep bo`liwler de bar. Bul bo`liw printsiپی iskustvoni adamzat praktikasinin` formasi sipatında tu`siniw menen baylanisli.

Qollanba iskustvo tu`rleri: arxitektura, dekorativ (bezew), iskustvo predmetlerdi ko`rkem bezew ha`m t.b.

«Taza» dep atalatug`in muzikada da qollanbaliq qa`siyetleri boladi. Utilitarliq jag`i da bar. Muzikada utilitarliq, qollanbaliq jag`i da bar: ayaq oyın muzikasi, marsh muzikasi. Bunda forma tek mazmun menen belgilenbesten muzikanin` funktsiyasi menen de belgilenedi. Su`wret (fotografiya) onin` ko`rkemligine su`wrettin` informatsiyaliq a`hmiyeti hesh ha`m ziyan bermeydi.

Sunday-aq, iskustvoni birinshi ha`m ekinshi dep bo`liw de mu`mkin.

Iskusstvoni bo`liw-tariyxiy rawajlaniwdin` jemisi. a`yyemgi iskustvo onin` tu`rlerine qaray bo`liwdi bilgen joq. Iskustvonin` tu`rleri adamzat iskerliginin` o`zinshe oblastlari da`rejesine bo`lingen emes edi.

3. a) Su`wretlew iskustvosi ushin du`n`yanin` predmetlik ko`p tu`rliligi o`zinshe estetikaliq ma`pke iye, o`zinshe estetikaliq bahaliliqqa iye. Sonin` menen birge realizm o`zinin` waziypasin real` o`mirdin` formasin aniq sa`wlelendiriw dep bileli.

U`lken raelist Vereshagin bilay degen edi: fakt ha`m waqiyalarda heshbir ideyasiz, heshbir uliwmalastiriwsiz ko`z aldına elesletiw realizm emes. Sunday-aq iskustvo shig`armasi detal`lastirilg`an manerada orinlaniwına qaramastan naturalizm bola bermeydi. Ma`selen, Drezden galareyasında Sh.Moretonin` portreti, qaraqalpaq artistshisi Amangeldi o`tegenovtin` «Shaxaman» seriyali su`wretleri. Bunda obrazdin` tutaslig`i, u`lken ta`sirshen`lik, psixologiyaliq xarakteristikanin` aniqililig`i h.t.b. bar.

Naturalizm-bul ko`rkem manera emes, al estetikaliq kontseptsiya ha`m onin` ma`nisi-faktin` aldında bas iyyiw su`wretlew iskustvosında metaforaliliqtin`, oylaw obrazlilig`inin` joqlig`i.

O`mirdin` haqiyqat sa`wleleniwi menen su`wretlew iskustvosinin` emotsianallıq mazmunin bir-birine qarsi qoyatug`in ko`zqaraslar ha`m bar. Olardin` oyınsha «erkin fantaziya`a» qurilg`an modernistlik iskustvo tamashago`yge ku`shli ta`siyr etedi. Bul teoriyalar xudojniklerdi predmetsizlikke, abstrakt kompozitsiyalarg`a alıp keledi. Biraq su`wretlew iskustvosi ta`biyati boyinsha predmetsiz boliwi mu`mkin emes.

Muzika bul ko`n`il-ku`ydi (nastroenie) predmettin` sa`wlelendiriwsiz beredi deytug`ınlar ha`m joq emes. Degen menen sestin` ta`biyati menen tu`rdin` (tsvet) ta`biyati birdey emes. Usi konkretlikti esapqa almaw su`wretlew iskustvosin buziwg`a, onin` spetsifikasin joq etiwge alıp keledi. Jivopis`ti duris qabillaw ushin sa`wlelengen waqıyanin` ishki ma`nisi bilıwdi u`yreniw kerek. Jivopis` bul

obrazli oylaw menen baylanisli iskusstvo. Biraq ol so`zde emes, al predmetlik sa`wleleniwde ko`rinedi. Adamda tu`r sezimin ta`rbiyalaw, kompozitsiyani tu`siniw uqiylilig`i ju`da` za`ru`r.

Jivopis`ti qabillay biliwde tu`rdin` ta`sir etiw, tu`r boyinsha talg`amdi ta`rbiyalawdin` a`hmiyeti zor.

Jivopis` penen birge su`wretlew iskusstvosina skul`ptura da kiredi. Onin` spetsifikasi sa`wlelendiriwshi predmetke ha`m og`an baylanisli bildiriw qurallari baylanisli.

Skul`pturanin` tiykarg`i ha`m derlik jalg`iz predmeti,-bul adam. Skul`pturada jag`daylar, sharayatlar birilmegenlikten obrazdin` xarakteristikasi adamnin` sirtqi kelbetin ko`rsetiw, biynelew menen sheklenedi. Ayriqsha tiplendiriwdin` talabi ko`teriledi. Realistik skul`ptura simbolikanin`, allegoriyanin` tilinen paydalanadi.

1) Ko`rkem a`debiyat.

Ko`rkem a`debiyat o`mirdi ken` sa`wlelendiriw ha`m so`z arqali ideyalarin` baylig`in ko`rsetiw tiykarlanadi. a`debiyat-bul so`z benen g`ana haqiqatliqti bere biletug`in iskusstvo. A`debiyat-bul so`z arqali plastikalik sa`wlelendiriw iskusstvosu. Ma`selen, Gogol`din` «o`li janlarinin`» tekstin toliq bilmesek te, so`z arqali berilgenlikten Chichikov, Plyushkinlerdin` obrazlari ba`rha ko`z aldimizda turadi. Sonliqtan a`debiy shig`armanin` tilinin` su`wretlew a`hmiyeti basliliqqa iye.

Ko`rkem a`debiyatta so`z geroydi xarakteristikalar usili, onin` individuallik kelbetin xarakterin beriw usili bolip tabiladi.

a`debiyattin` tili-duris, suliw so`zdin` u`lgisi, etaloni da Stanislavskiy waqtinda so`zlerdi ta`sirli, aniq emes etip aytqan bir akter-a minaday degen edi: — Xudojniktin` waziypasi adamlardi duris ha`m suliw so`ylewge u`yretiwde. Sonday-aq, ko`rkem a`debiyat iskusstvonin` ko`p g`ana tu`rleri ushin ideyaliq-tematikaliq tiykar bolip ta tabiladi. Teatr, kino, vokallik muzika ushin — realizmnin` tiykarlanawi — bul K.S.Stanislavskiydin` sistemasi. Bul sistema tek teatrallik emes, qa`legen atqariw iskusstvosinin` estetikaliq tiykari bolip tabiladi. Geyde Stanislavskiy sistemasin` akterliq tvorchestvosinin` belgili priemlarinin` sistemasi dep tu`sinip, tek akterliq texnikag`a g`ana sayu bar. Bul duris emes. Stanislavskiy sistemasi tek akterliq sistemani g`ana emes, al p`esanin` teren` ideyaliq mazmunin` ashiwdi da talap etedi.

2) Arxitektura ha`m qollanba iskusstvo.

Arxitektura funktsiyasi boyinsha utilitarli. Ol ja`miyettin` materailik talabin qanaatlandiradi. Sonin` menen birge bul ayriqsha iskusstvo. Qullasi, arxitekturani, qollanba iskusstvoni so`z etkenimizde olardin` mazmunindag`i praktikaliq, utilitarliq moment penen ko`rkem, estetikaliq maqsettin` organikaliq ushlasiwin na`zerde tutiwimiz kerek. Arxitekturanin` spetsifikasi sonda: onin` obrazlari ta`siri — emotsionalli xarakterge iye. o`mirdin` konkret qubilis ha`m ta`replerin berip qoymastan, o`mirdi tastiylaw, go`zzalliq ideyalarin da beredi. Bizin` elimizdeg`i arxitekturalik stilimiz tek funktsionalliq g`ana emes, al ideyaliq a`hmiyetke iye. Arxitekturanin` ideyalilig`i — o`mirdin` obrazli iyiliwinde, miynetkeshler ushin mu`mkinshiliklerdin` boliwinda ha`m estetikaliq idealdin` tastiylanawinda.

Arxitekturada funktsionalliqqa iye na`rse ha`rqashan suliw. Xizmet etiw funkiyasina iye, qolayli bina` (zdanie) sonin` menen birge suliw da boladi.

Ko`rkemlep qayta islew (turmis predmetleri) barisinda biz formadan, qollanba, bezew iskusstvosinin` materialinin` estetikaliq ta`biyatidan la`zzet alamiz.

Predmetlerdi (turmis predmetlerin) ko`rkem islew ha`rqashan belgili stil`di bildiredi. Eger bezew iskusstvosina «stil`» tu`sinigin qollanbasaq, o`ndiris predmetlerin estetikaliq islewdin` ramkasidan shiqpay qaladi. Stil`-bul tar egoistik g`ana qubilis emes, al ideologiyaliq ta qubilis. Kiyimnin` stili, kvartirani bezewdin` stili h.t.b. tuwrali ma`seleni qoya otirip, bu`gingi estetika o`zinin` ideyaliq ko`rkem kriteriylarin islep shig`aradi.

Arxitektura ha`m qollanba iskusstvo adamnin` ku`ndelikli talg`amina ta`siyr etedi.

Solay etip, iskusstvonin` tu`rlerin qarag`animizda olardin` tek jeke jasawin emes, al tig`iz baylanisin ko`remiz.

Su`wretshi Repin kompozitor Rimskiy-Korsakovtin` «Shaxrezadasin» tin`lap otirip bilay degen: «Qanday qu`diretli shig`arma. Menin` oylawimsha bizlerge, jivopisetslerge bunnan ko`p na`rseni u`yreniw mu`mkin». Iskustvo tu`rlerinin` bir-biri menen tig`iz baylanisi adamzattin` ko`rkem

rawajlanıw tariyxında ha`rtu`rli. Ha`rbir da`wirde iskusstvonin` bir tu`ri birinshi plang`a ko`teriledi. Usi bu`gin de a`debiyat ha`m kinonin` iskusstvonin` basqa tu`rlerine u`lken ta`siyrin esapqa aliwimiz tiyis.

Ma`selen, teatrda kino, muzika qurallari paydalanadi. Bunday baylanis sintezge o`tedi. Iskusstvonin` sintezi arxitektura, jivopis` ha`m skul`pturanin` baylanisinan da ko`rinedi.

Iskusstvonin` formalarinin` baylanisi-a`debiy shig`armalardin` instsenirovkasi, ekranlastiriliwi, olarg`a grafikaliq illyustratsiya. Ma`selen, «Letyat juravli» («Tirnalar ushpaqta») fil`mi «Ma`n`gi tiriler» p`esasinin` tiykarında qoyilg`an. Favorskiydin`, Pushkinnin` «Kishkene tragediyalarina» illyustratsiyalari o`zinshe erkin shig`armalar sipatında jasaydi. Baletler, operalar jiyi-jiyi original librettalarg`a g`ana qurilip qalmastan belgili roman, dramalardin` syujetine de quriladi.

4. Iskusstvonin` tiykarig`i tu`rlerinin` spetsifikasi qanday ha`m bul spetsifikanin` shegarasi nede? a`lbette, bul shegara bar. Biraq absolyut emes. Ma`selen, a`debiyattin` shegarasi ken`isliklik ha`m waqitliq iskusstvo tu`rleri menen salistirg`anda ju`da` aniq ko`rinedi. Teatr ha`m kino ju`da` uqsas. Biraq ha`rqaysisinin` o`z shegarasi, spetsifikasi bar.

Qullasi, iskusstvo tu`rlerinin` o`z spetsifikasi bar ekenligin esapqa aliw menen olardin` o`z-ara qatnasinin` bar ekenliginde biliwimiz kerek. Birinshiden, ja`miyettin` qa`liplesken rawajlanıwının` shegarasında iskusstvo tu`rlerinin` birin-biri bayitiwi. Ekinshiden, bul — iskusstvo tu`rlerinin` sintezi, iskusstvonin` ha`rbir tu`rinin` ko`rkem ma`deniyattin` jan`a tu`rinin` ramkasında ekinshisine aralasiwi, qosiliwi.

Iskusstvonin` ha`r tu`rinin` mazmuninin` bir-birine ta`siri haqqında aytqanimızda ha`rbir iskusstvonin` haqiyqatliqti sa`wlelendiretug`inligin, biraq bul sa`wlelendiriwdin` qiyin ha`m qarama-qarsiliqli ekenin esapqa aliwimiz kerek. Iskusstvonin` qa`legen tu`ri haqiyqatliqqa tikkeley qatnas jasay bermeydi. Jiyi-jiyi iskusstvonin` belgili tu`ri haqiyqatliqti sa`wlelendiriwde basqa iskusstvolardag`i sa`wlelendiriwdi qollanadi. Ma`selen, Oyaniw da`wirinin` orta a`sir jivopisi o`zine mazmun etip belgili a`debiy syujetti paydalanadi. Oyaniw da`wiri ushin bul — bibliyalıq syujetler, klassitsizm ushin grek ha`m rim mifologiyasi.

Iskusstvonin` ha`rbir tu`ri basqa tu`rlerinin` rawajlanıwına ta`sir etedi. a`debiyat syujeti operag`a, balet ha`m basqa da muzikaliq shig`armalarg`a o`tedi. Sonday-aq, arxitektura, jivopis` ha`m muzika shig`armalari a`debiyattin` tiykari sipatında da boladi (ma`selen, Tolstoydin` «Kreytserova sonata» shig`armasi, V.Pogonin` «Sobor parijskoy bogamateri» shig`armasi).

Bul o`z-ara qatnaslar iskusstvo tu`rlerinin` mazmun ramkasında g`ana emes, ko`rkem forma ramkasında da a`melge asadi. Biraq, bul mexanikaliq tu`rde bolatug`in «ko`shirme» emes, al bir iskusstvo tu`rinin` mazmunı menen formasinin` ekinshi tu`rine qiyin ha`m quramali tu`rde o`tiwi. Bunda tvorchestvolıq podxod bar.

V.I. Muxina o`z waqtında: qollanba (prikladnoe) iskusstvo arxitekturanin` ta`sirinde rawajlanadi degen edi. Shinında da arxitektura o`z da`wirinin` qollanba iskusstvosına ta`sir etedi. Ma`selen, kiyimnin` tipi ko`p jag`dayi da arxitektura menen belgilenedi. Ko`z aldimızda arxitekturanin` ta`sirinde adamlardin` mebel`ge qatnasi boyınsha talg`ami da o`zgeredi.

A`debiyat su`wretlew iskusstvosına muzika qalay ta`siyr etse, solay ta`siyr etedi.

Iskusstvo tu`rlerinin` bir-birine ta`siyri belgili jag`dayda sintezge aynaladi. Sintetikaliq iskusstvo tu`rleri: kino, teatr, televidenie.

a) a`debiyat ha`m iskusstvonin` basqa tu`rleri

Bul ma`seleni ko`rkem a`debiyat iskusstvosı basqa tu`rlerinin` baylanisi tiykarında qarap ko`remiz. Ko`rkem a`debiyat ha`zirgi zaman adaminin` iskerliginde, onin` estetikaliq du`n`yasında u`lken a`hmiyetke iye.

A`debiyat ha`m iskusstvo dep bo`lemiz. A`debiyat iskusstvosinin` bir bo`legi emes peW a`debiyatti bo`lip alıp qarag`animızda a`debiyattin` obrazlari bo`lip qaraladi, onin` ayriqsha xarakteri esapqa alinadi ha`m iskusstvo sem`yasında a`debiyat basqa iskusstvo tu`rlerine material boladi. Bul material-boyaw emes, ses emes, dinamikadag`i adamnin` denesi emes. So`z ayriqsha material, ol ko`rsetpelikke, sezimlik konkretlikke iye. Ma`selen, awdarma a`debiyattan basqa iskusstvo tu`rlerinin` ha`r qaysisisına da kerek emes. (Jivopis`ti, muzikani, oyindi ha`mme millet wa`killeri de «awdarmasız» tu`sinedi.)

A`debiy material o`mirdi ha`r ta`repleme sa`wlelendiriw boyınsha ken` mu`mkinshiliklerge iye. Usi qa`siyet iskusstvonin` basqa tu`rlerine ta`n emes.

b) a`debiyat ha`m jivopis`

A`debiyat ha`m jivopis` ma`selesi menen o`tkinnin` ulli oyshillari shug`illandi. Ma`selen, Lessingtin` «Laokoon» miyneti. Bul ma`selenin` XVIII a`sirde qoyiliwi o`zinin` tariyxiy tamirlarina iye. Lessing klassitsizmge qarsi shiqtı. Klassitsistler poeziya ha`m su`wretlew iskusstvosinin` ara-qatnasin qarapayim tu`rde qaradi. Jivopis`ti boyawlardag`i poeziya, al poeziya so`zlerdegi jivopis` dep qaradi. Lessing a`debiyat jivopis`ke xarakterli metodtin` sa`wlelendiriwinen mexanikalıq tu`rde paydalanbaydı degen edi. Sebebi, predmetlik du`n`yanin` ko`ptu`rliligın ha`m baylıg`ın berıwdın` a`debiyattın` o`zine ta`n spetsifikalıq quralları bar.

Bıraq bunnan su`wretlew o`neri du`n`yadag`i bolıp atıran ha`reket, rawajlanıw ha`m o`zgerislerdi beriw mu`mkinshiligine iye emes degen juwmaq shig`a maW a`lbette, joq.

Lessingtin` pikirinshe su`wretlew iskusstvosı a`debiyattın` izinen ju`redi, onin` quralların paydalanadı. Bıraq ayta qalarlıq tabısqa jete qoymaydı. Onin` tabısqa jetiwi ushin basqa o`zine tiyisli joli bar.

Qullası, iskusstvog`a tiplikti, tiplik situatsiyani tabiwimiz kerek.

a`debiyattın` su`wretlew iskusstvosına ta`sirin onin` jivopis`, skul`ptura ha`m grafikag`a bo`linetug`inlig`ın ashim-ayrıq etpey mu`mkin emes.

Grafika jivopis`ten formal` bir belgi menen ayırılıp turadı. Ma`selen, Moyakovskiydin` «Ma`jilispazlar» qosig`i bar. Bunda adamnıń denesinin` bir bo`legi bir jiynalista, ekinshi bo`legi eiknshi jiynalista boladı. Usi kartinani jivopis`te beriw mu`mkin beW Mu`mkin emes. Sebebi, bulay etip jivopis`ke keltiriw ku`lkili bolar edi. Al karikaturada bul syujetti beriw mu`mkin emes. Demek, grafikada beriwge boladı degen so`z.

Grafika a`debiy shig`armanin` illyustratsiyası menen tig`iz baylanisli. Obrazlı oylawg`a baylanisli. Ol a`debiyatqa jaqın. Bir grafikada a`debiyat shig`armaları illyustratsiyalansa, eiknshilerinde, ma`selen, Effel` ya Bidstrup grafikada a`debiy syujetlerdi o`zleri tabadı, u`shinshileri—plakatshılar, olar su`wretlewdi so`z benen baylanistiradı.

Jivopis` penen a`debiyattın` baylanisi og`ada qiyin, quramalı. Eger burın xudojnikler a`debiy shig`armalardıń temalarına ko`p kartınalar jazg`an bolsa, al ha`zir jivopis`tin` informatsiyalıq funktsiyaları ekinshi plang`a o`tip, birinshi plang`a ko`rkem qatnas waziypası shiqqanda jivopis` og`ada ekspressiv bolıp, a`debiyattın` jivopis`ke ta`siri ken` mag`anada ko`rinedi. Ma`selen, Pushkin menen Bryullovtı salıstırıwg`a boladı. Eger jazıwshi Sholoxovtin` haqıyqatlıqqa qatnasın alatug`ın bolsaq, onda oni xudojnikler Plastov, Chuykov penen salıstırıw mu`mkin. Sebebi, bul xudojniklerdin` tvorchestvosı ruwhiy ha`m emotsionallıq jaqtan Sholoxovtin` shig`armaları menen ushlasadı. Romantikalıq bag`dardın` ko`rkem oyi o`zinin` jivopis`tegi analogına iye. Ma`selen, Nisskiy, Nemenskiy, Salaxovlar jivopis`tin` romantikalıq liniyası menen baylanisli. Al Prorokovta publitsistikalıq nota ko`rinis tabadı.

v) a`debiyat-kino-teatr.

Iskusstvolardıń ekinshi gruppası bul sintetikalıq iskusstvo. Ma`selen, kinoiskusstvo. Bul sferadag`i tartis: ko`rkem shig`armanı ekranlastırıw ko`rkem shig`armanin` qunin to`menletedi. Bul pikirı durıs dew qiyin. Ag`ayınlı Vasil`evler ekranlastırılğ`an «Chapaev» fil`mi shin ma`nisinde a`debiy syujet, obraz, ideyalarda paydalaniw ayta qalarlıqtay misalı bola aladı.

Sonlıqtan tarticli ma`seleni basqa aspektke o`tkiziw kerek. Konkretlirek aytqanda ekranlastırıwdın` tabısqa jetiw, jetpewinin` ma`nisin ashiw kerek. Tap usi jerde a`debiyat ha`m kinonin` spetsifikası shig`adı.

g) a`debiyat ha`m muzika.

Bul jerde so`z ha`m sestin` ara qatnası ma`selesi za`ru`rli problema boladı.

A`debiyat so`zdın` muzikalıq ta`biyatın birinshi plenka shig`aratug`ın a`debiy shig`armalar boladı. Al muzika bolsa so`zden ha`m tilden onin` intonatsiyalıq ta`biyatın aladı. Sonlıqtan a`debiyat penen ta`spirli iskusstvonin` ara qatnası ko`rkem tvorchestvonin` bul tu`rlerinin` ta`biyatı teren` tamirg`a iye. Bul qatnasta muzikanin` programmalılı-ı bas orında iye.

Ko`p g`ana operalıq, baletlik ha`m sinfoniyalıq shig`armalar ushin a`debiy jaqtan qayta islengen syujetler alinadı.

Birinshiden, a`debiy shig`armadasa`wlelengen haqıyqatlıq uliwmalastırılğ`an, estetikalıq jaqtan qayta islengen ha`m muzikalıq jaqtan qayta islewge jaramlı. Muzika konkret waqıtlardı emes, al olardıń emotsionallıq ma`nisin beredi.

Muzikada emotsionalliq oy (zamisel) belgili ag`imda rawajlanadi. Biraq konkret detal`larda ha`r kim o`zinshe tu`siniwi mu`mkin.

Ekinshiden, a`debiy obrazlar qashshannan belgili. Usi sebepli muzika du`n`yanin` konkretliligin, predmetliligin berealiw uqibina iye bolg`anliqtan uliwmalıqqa iyelewden paydalanadi.

Muzikanin` a`debiyatqa bag`iniwi poeziyanin` vokallıq iskusstvog`a material boliwi menen belgilenedi. Kompozitor muzikada sa`wlelengen waqiyalardi konkretlestirgisi kelse, ol poetikalıq shig`armalardi paydalanadi.

A`lbette tek a`debiyat muzikag`a ta`sir etip qoymastan muzika da a`debiyatqa ta`sir etedi. Buni biz en` aldi menen a`debiy, poetikalıq so`zdin` muzikaliligin esapqa alıp, na`zerde tutamiz. Muzika tek g`ana poeziyag`a ta`sir etip qoymay prozag`a da ta`sir etedi: kompozitsiyalıq printsipler, a`debiy shig`armanin` jasaliwi h.t.b.

V.Mayakovskiydin` «Jaqsı» poema-simfoniyanı yadqa tu`siredi. Bunda qaharmanlıq, turmisliq, lirikalıq, ironiyalıq, bo`leklik motivleri rawajlanadi. Bul rawajlanıw o`zinshe patetikalıq final menen tamamlanadi.

g) a`debiyat ha`m muzika.

Bul jerde so`z ha`m sestin` ara qatnasi ma`selesi za`ru`rli problema boladi. A`debiyatta so`zdin` muzikalıq ta`biyatın birinshi plang`a shig`aratug`ın a`debiy shig`armalar boladi. Al muzika bolsa so`zden ha`m tilden onin` intonatsialıq ta`biyatın aladi. Sonliqtan a`debiyat penen ta`spirlew iskusstvosinin` ara qatnasi ko`rkem tvorchestvonin` bul tu`rlerinin` ta`biyatı boyınsha teren` tamirg`a iye. Bul qatnasta muzikanin` programmalilig`i bas oring`a iye.

Ko`p g`ana operalıq, baletlik ha`m simfoniyalıq shig`armalar ushin a`debiy jaqtan qayta islengen syujetler alinadi. Birinshiden, a`debiy shig`armada sa`wlelengen haqıyqatlıq uliwmalastirilg`an, estetikalıq jaqtan qayta islengen ha`m muzikalıq jaqtan qayta islewge jaramlı. Muzika konkret waqiyalardi emes, al olardin` emotsionallıq ma`nısın beredi. Muzikada emotsionallıq oy belgili ag`imda rawajlanadi. Biraq konkret detal`lardi ha`r kim o`zinshe tu`siniw mu`mkin. Ekinshiden, a`debiy obrazlar qashshannan belgili. Usi sebepli du`n`yanin` predmetliligin konkretliligin bere aliw uqibina iye bolmag`anliqtan uliwmalıqqa iyelerden paydalanadi. Muzikanin` a`debiyatqa ba`rin povokal`lıq iskusstvog`a material boliw menen belgilenedi. Kompozitor muzikada sa`wlelengen waqiyalardi konkretlestirgisi kelse, ol poetikalıq shig`armalardi paydalanadi. a`lbette, tek a`debiyat muzikag`a ta`sir etip qoymastan, muzika ha`m a`debiyatqa ta`sir etedi. Buni biz en` aldi menen a`debiy, poetikalıq so`zdin` muzikaliligin esapqa alıp, na`zerde tutamiz. Muzika tek g`ana poeziyag`a ta`sir etip qoymay, prozag`a da ta`sir etedi: kompozitsiyalıq printsipler, a`debiy shig`armanin` jasaliwi h.t.b.

Bekkemlew ushin sorawlar

1. Aristotel` iskusstvosinin` tu`rleri
2. Ko`rkem a`debiyatta estetikanin` sa`wleleniwi

A`debiyatlar:

1. Karimov I.A. Wzbekiston buyuk kelajak sari. T.1998
2. Ka`rimov I.A. O`zbekstan o`zınin` jan`alaniw ha`m rawajlanıw joli. .:, 1993
3. Ka`rimov I.A. O`zbekstan XXI a`sirge umtilmaqta. N., 1999
4. Borev Yu.B. Estetika. M., 1989
5. Djanabaeva G. Estetika ma`seleleri N., 1993
6. Umarov E. Estetika. T., 1998
7. Estetika. Slovar` M., 1989
8. Xudaybergenov U. Esteticheskie vzglyadi Berdaxa. N., 1995

Lktsiya 20. Estetikaliq ta`rbiya

Jobasi:

1. Estetikaliq ta`rbiyanin` mazmuni ha`m maqseti
2. Estetikaliq ta`rbiyanin` faktorlari ha`m qurallari

Estetikaliq ta`rbiya ta`rbiyanin` qa`legen formasi siyaqli individte yamasa sotsialliq toparda belgili ja`miyetlik a`hmiyetke iye sapalardi qa`liplestiriw maqsetindegi olarg`a sanali ha`m maqsetke muwapiq ta`sirdi an`latadi.

Ta`rbiya ha`r qashan adamnin` sanasina ta`sir etiw menen baylanisli. Degen menen, ta`rbiyani adamnin` sanasina ta`sir menen sheklew durisliqqa kelmeydi. Nege degende, ta`rbiyanin` qa`legen formasi sanag`a-sezimlerge, ko`z-qaraslarga, isenimlerge ta`sir etiw g`ana emes, en` baslisi – olardin` ha`reketlerine, ju`ris-turislarina, adamlardin` xarakterlerine ha`m ta`sir etedi.

Estetikaliq ta`rbiya – konkret-tariyxiy, sotsialliq belgilengen qubilis.

Antikaliq du`n`yada a`yyemgi greklerde qa`legen ta`rbiya ashiqtan-ashiq estetikaliq bag`darg`a iye boldi. a`yyemgi grekler estetikaliq ta`rbiyanin` maqsetin erkin puqaranin` garmoniyali rawajlaniwinda, «ruwx penen denenin» garmoniyasinin` tastiyoqlanuwinda kirdi. Platonnin` ha`m Aristotel`din` estetikaliq ta`rbiya boyinsha sistemasinin` ayirmashilig`ina qaramastan olarda uliwmalig` bar. Ol: estetikaliq ideal, a`dep-ikramliq minez-qulig` ha`m puqaraliq adamgershiliktin` birligin tastiyoqlaw.

Orta a`sir tusinda estetikaliq ta`rbiya jeke adamnin` ruwxiy-diniy rawajlaniw waziypasina bag`indirildi.

Al, birinshi sotsialist-utopistler estetikaliq baslamani xaliq massasinin` miyneti ha`m turmisi menen baylanistiriw`a umtildi. XVIII a`sir tusinda estetikaliq ta`rbiya boyinsha tutas ta`liymat jaratqan nemets shayiri, dramaturg Fridrix Shiller boldi. Ol o`zinin` «Estetikaliq ta`rbiya haqqinda xatlar» atli traktatlarinda estetikaliq ta`rbiyanin` adamnin` ha`r ta`repleme rawajlaniwindag`i za`ru`rli qural ekenligin aytiw menen ol estetikaliq ta`rbiya ja`miyetti o`zgertiwdin` universalliqqa iye, radikal qurali sipatinda tu`sindirip qa`teshilikke jol qoydi.

Estetikaliq ta`rbiyani marksizm-leninizm klassikleri tiykarinan revolyutsiyaliq o`zgerisler menen baylanistira berdi. Bul ha`m bir ta`replemelik edi ha`m oni praktika da`lilledi.

Bu`ginliginde biyg`a`rez rawajlaniw tusinda estetikaliq ta`rbiyanin` roli belgili sebeplerge baylanisli ku`sheyip otir. Birinshiden, adam faktorinin` roli ju`da` ku`sheyip otir. Aqiri, sotsialliq bolmistin` barliq sferalarinda da adamlardin` sotsialliq qa`siyeti, sanalilig`i, do`retiwshilik aktivligi ha`r qashang`idan beter talap etilip otir. Ekinshiden, miynetkeshlerdin` ma`deniyatin ko`teriw protsesinde miynetnin` o`nimdarlig`i ko`terilip, texnika, o`ndiristi sho`lkemlestiriw jetiledi. U`shinshiden, o`ndiris qatnasiqlarinin` bunnan bilay jetiliwi, o`zin-o`zi basqariwdin` demokratiyalig` tiykarlarinin` rawajlaniw, bazar ekonomikasi tusindag`i mashqalalardi sheshiw uliwma ma`deniyatti, sonin` ishinde estetikaliq ma`deniyatti talap qiladi. To`rtinshiden, ha`zirgi ilimiy-texnikaliq revolyutsiya tusinda ilimnin` ja`miyettin` tikkeley o`ndiriwshi ku`shine aylaniwin biykarlay almaysan`. Al, o`ndiristin` jan`a texnika tiykarinda (elektronika, mikroelektronika, esaplaw mashinalari, ju`da` iykemli avtomatlasqan sistemalar h.t.b.) rawajlaniw o`ndiris protsesinin` qatnasiwshilarinan printsiipialliq da`rejede tu`pkilikli psixologiyaliq qayta quriwdi, jan`a ideyalig`-siyasiy, professionallig`, a`dep-ikramliq-estetikalig` sana ha`m qa`siyetti talap etedi.

Soday-aq, estetikaliq ta`rbiyanin` a`hmiyetinin` ko`teriliwinde ko`rkem informatsiyanin` ko`leminin` birden ko`beyiw, a`sirese massaliq informatsiya qurallarinin` – radio, kino, ayriqsha televidenienin` tarqaliwi u`lken a`hmiyetke iye.

Estetikaliq ta`rbiya ja`miyettin` turmisinda qanshelli a`hmiyetke iye bolsa, onin` waziypa, mazmun ha`m qurallar tu`siniw de aniqliq ha`m a`hmiyetli bola beredi.

Bir waqitlari ayriqsha pedagogikalig` a`debiyatta estetikaliq ta`rbiyani ko`rkemlikke ta`rbiyalaw menen ten`lestirip jiberdi. Ko`rkem ta`rbiya (xudojestvennoe vospitanie) – bul iskusstvo qurallari arqali iskusstvoga rawajlang`an qatnasti ta`rbiyalaw. Ko`rkem ta`rbiya – estetikaliq ta`rbiyanin` bir bo`legi g`ana. Estetikaliq ta`rbiyanin` tiykarg`i mazmuni – haqiqatliqqa estetikaliq qatnastin` aktivlesiwi ha`m rawajlaniw.

O'mirge estetikaliq qatnas o'zinshe spetsifikag'a iye. Sonin` menen birge ol qa`legen qatnastin` – utilitarliq-praktikaliq, ilimiy-teoriyalik h.t.b. qatnastin` bir ta`repi bolip tabiladi. Onin` u`stine, adamnin` haqiyqatliqqa qatnasinin` basqa formolari estetikaliq baslamadan ayirilg`an jag`dayda haqiyqiy adamzatliq xarakterge iye boliwdan ha`m qaladi.

Estetikaliq qatnas o'mirge bir ta`repleme turiliwshiliq qatnasti irkip, ja`miyet, adamzat, progress ushin is-ha`reketti, uqipti talap etedi. Usi sebepli ha`m estetikaliq ta`rbiya adamnin` estetikaliq sanasin qa`liplestire otirip, a`dep-ikramliq, miynet, ekologiyaliq ta`rbiyag'a o`tedi. a`dep-ikramliqqa o`tetug`ini go`zzaliq, jaqsiliq, hadalliq penen birlikte. Ekologiyaliq ta`rbiyag'a o`tetug`ininin` ma`nisi sonda, ta`biyatqa hadal qatnastin` qa`liplesiwi ha`m onin` estetikaliq ta`replerin ko`riw ja`miyet penen ta`biyat arasinda aqilg'a siyimli, garmoniyaliq o`z-ara qatnastin` alg`i sha`rtin boldiradi. Estetikaliq ta`rbiyanin` miynet ta`rbiyasi menen o`tlesiwinde onin` miynetti jeke adamnin` ishki, organikaliq talabina aylandiriwg'a sebeptiligi esapqa alinadi.

Rawajlang`an estetikaliq sananin` adamda qa`liplesiwi bul onin` du`n`yag'a ko`z-qarasinin` qa`liplesiwi de. Du`n`yag'a ko`z-qarastin` basqa da sferalarina–filosofiyag'a, siyasiy, a`dep-ikramliq sferalarg'a estetikaliq sfera ta`sir etedi. Ol atalg`an sferalardin` keri ta`sirine de iye. Sonday-aq, estetika estetikaliq ko`z-qaraslardin` izbe-iz sistemasin islep shig`iwg'a ja`rdemlese otirip, adamlardin` talg`amlarinin` qa`liplesiwine de ta`sir etedi.

Talg`am adamnin` ta`wir ko`riwinde g`ana emes, al onin` iskerliginin` pu`tkil na`tiyjelerinde a`melge asadi.

Estetikaliq ta`rbiya adamnin` estetikaliq talaplarin qa`liplestiriwge qaratilg`an. Bul protsess adamnin` talaplarinin` ma`deniyatin qa`liplestiriw menen de baylanisli.

Solay etip, estetikaliq ta`rbiya–bul estetikaliq jaqtan rawajlang`an, tvorchestvolik jaqtan aktiv adamnin` qa`liplesiwi. Bul protsess adamnin` haqiyqatliqti qabillaw, bahalaw ha`m qansha o`zgeritiw uqibi gumanistik estetikaliq idealg'a ilayiq suliwliq nizami a`melge asiwg'a qaratilg`an.

2 Jeke adamnin` estetikaliq rawajlanawinin` faktorlari jeke adamnin` estetikaliq rawajlanaw protsesine ta`sir etetug`in ob`ektiv ha`m sub`ektiv sharayatlar ha`m protsessler. Estetikaliq ta`rbiyanin` qurallari – bular sonday formalar, olar sanali ha`m maqsetke muwapiq tu`rde adamnin` haqiyqatliqqa estetikaliq qatnasti rawajlandiriw ushin qollaniladi. Olardin` shegarasi ju`da sha`rtli, birewi birewine o`tip otiradi.

Miynet sferasindag`i teren` o`zgerisler, birinshi gezekte biyg`a rezlik tusinda menshiktin` formalarinin` o`zgeriwi, kem-kem miynetke do`retiwshilik qatnas baslamawin` ku`sheyiwi h.t.b. jeke adamnin` estetikaliq rawajlanawindag`i a`hmiyetli faktorlardan esaplanadi. Jeke adamnin` estetikaliq qa`liplesiw faktori bul tiykarinan joqari ja`mlesken, o`nimli o`ndiris protsesinin` qatnasiwshilari paydasin sanali tu`rde tu`sinetug`in miynet. Miynetin` jeke adamg'a estetikaliq ta`sirinde, onin` ku`sheyiwinde o`ndiris sferasina, tiykarinan dizain arqali estetikaliq faktordin` enisiwinin` ornı o`zgeshe.

Miynet sharayatlarin ha`m quralların estetikalandiriw estetikaliq jaqtan rawajlang`an jeke adamnin` qa`liplesiwinin` a`hmiyetli faktori bola otirip, estetikaliqtan tisqari, utilitarliq funktsiyani da atqaradi. Ol miynetin` o`nimdarlig`in, onin` effektivligin ha`m sapasin joqarilatiwdin` en` za`ru`rli rezervlerinen esaplanadi. o`ndirislik orta ha`m o`ndirislik iskerlikti estetikaliq qayta quriw boyinsha ilajlar estetikaliq rawajlanawdin` faktorlarin estetikaliq ta`rbiyanin` quralina eger olar sanali tu`rde o`ndiris protsesinin` qatnasiwshilarina maqsetke muwapiq ta`sir ushin qollanilsa g`ana aytiladi.

A`lbette, estetikaliq rawajlanawdin` a`hmiyetli faktorinin` biri bul ja`miyetlik qatnaslar: o`ndirislik (mu`lkiy, bo`listiriw, tutiniw), siyasiy, a`dep-ikramliq. Biraq, bunda sol na`rseni yadnan shig`armawimiz kerek, jeke adamnin` estetikaliq rawajlanaw onin` aktiv iskerligi protsesinde a`melge asiriladi.

Estetikaliq rawajlanawdin` bir faktori – ta`biyat. Bul a`sirese ekologiyaliq krizistin` real` qa`wpi do`nıp turg`anda ju`da a`hmiyetli. Estetikaliq ta`rbiya menen ekologiyaliq ta`rbiya arasinda tig`iz baylanis bar. Olardi gumanistik bag`dar, maqsetlerdin` birligi uliwmalastiradi.

Jeke adamnin` estetikaliq rawajlanawinin` faktorlarinin` ishinde ayriqsha orin predmetlik ortag'a tiyisli. Ol o`z ishine inter`er (turmisliq predmetler, mebel`, planirovka, binani boyaw h.t.b.) gradoqurilis, arxitekturaliq ansambl`ler, turatug`in massivlerdi ha`m jeke binalardi planlastiriw, sport qurilislari, landshaftliq zonalar, parkler h.t.b. o`z ishine aladi. Bulardin` ha`mmesi adamda estetikaliq ha`m

ko`rkem talg`amdi qa`liplestirivdin` a`hmiyetli faktorlaridan esaplanadi. Olardind` ta`siri intensivlikke, mudamiliqqa iye. Bul jerde estetikaliq baslama utilitarliqtan jaqsi islew, jaqsi, aqilg`a siyimli dem alis mu`mkinshiliklerinen ajiralmas jag`dayda.

Estetikaliq ta`rbiya qurallarindin` biri – iskusstvo. Aqiri, iskusstvo adamnin` haqiqatliqqa estetikaliq qatnasindin` og`ada za`ru`rli formasi. Ja`miyettind` estetikaliq ma`deniyatindin` da`rejesi iskusstvodindin` rawajlaniw da`rejesinen, onind` ja`miyetlik institutlar sistemasindag`i real` orindan g`a`rezli.

Adamda tiykarinan professionalliq uqiqlardi rawajlandirivshi ilimnen iskusstvodindin` ayirmashilig`i sonda, ol tar professiollanivdi neytrallastirip, jeke adamnin` garmoniyaliq rawajlaniwina juwap beredi.

iskusstvo estetikaliq ta`rbiyanindin` a`hmiyetli qurali sipatinda qaralg`anda adamlardindin` ko`rkem bahaliqlardi qabillaw g`ana emes, olardi do`retiwge qatnasiwi ha`m na`zerde tutiladi.

Sunday-aq, estetikaliq ta`rbiya qurallarindin` ishinde estetikaliq bilimlerdindin` tiykarin jaslarg`a beretug`in estetikaliq teoriyalig` roli joqari.

Bekkemlew ushin sorawlar

1. Ta`rbiya ha`r qashan adamnin` sanasina ta`sir etiw
2. Jeke adamnin` estetikaliq rawajlaniw

A`debiyatlar:

1. Karimov I.A. Wzbekiston buyuk kelajak sari. T.1998
2. Ka`rimov I.A. O`zbekstan o`zinind` jan`alaniw ha`m rawajlaniw joli. :, 1993
3. Ka`rimov I.A. O`zbekstan XXI a`sirge umtilmaqta. N., 1999
4. Borev Yu.B. Estetika. M., 1989
5. Djanabaeva G. Estetika ma`seleleri N., 1993
6. Umarov E. Estetika. T., 1998
7. Estetika. Slovar` M., 1989
8. Xudaybergenov U. Esteticheskie vzglyadi Berdaxa. N., 1995